

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΜΠΕΚΙΑΡΗΣ

**Οριοθετήσεις Νεολιθικών Θέσεων στη Βόρεια Ελλάδα:
Κοινωνικές Διαστάσεις**

διπλωματική εργασία

Επόπτης: Γεωργία Στρατούλη
Επικουρικός Επόπτης: Βασιλική Νικολαΐδου

Βόλος 2002

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 1793/1

Ημερ. Εισ.: 20-05-2004

Δωρεά: _____

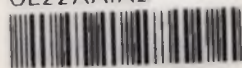
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ

2002

ΜΠΕ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000070511

*«Ο χώρος είναι ουσιαστικά αυτό
που ο άνθρωπος κατάφερε να εισάγει
μέσα στο όριό του...
Το όριο δεν είναι το σημείο,
όπου κάτι σταματά,
αλλά το σημείο
απ' όπου κάτι αρχίζει να υπάρχει...»*

(Heidegger M. 1971)

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AN: Αρχαιότερη Νεολιθική

MN: Μέση Νεολιθική

NN: Νεώτερη Νεολιθική

TN: Τελική Νεολιθική

YN: Ύστερη Νεολιθική

ΠΕΧ: Πρώιμη Εποχή του Χαλκού

Εικόνα Εξωφύλλον: Σχεδιαστική αποκατάσταση του ξύλινου φράκτη από τη νεολιθική θέση Sarup της Δανίας (Darvill and Thomas 2001: fig. 14.3).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4
ΕΝΟΤΗΤΑ Α. <i>Το Δομημένο Περιβάλλον των Νεολιθικών Κοινωνιών της Βαλκανικής:</i>	11
ΚΕΦ. 1. ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΜΟΡΦΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ	12
1.1. Οι εγκαταστάσεις των πρώτων αγροτών (6500-5500 π.Χ.).....	13
1.2. Το δομημένο περιβάλλον των κοινωνιών της ύστερης Νεολιθικής (5500-3600 π.Χ.).....	17
ΚΕΦ. 2. ΟΙ ΟΡΙΟΘΕΤΗΜΕΝΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ	21
ΚΕΦ. 3. ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ	25
3.1. Τα είδη και οι τύποι των οριοθετημάτων.....	25
3.2. Παράγοντες που καθορίζουν τη μορφή και τον τύπο του οριοθετήματος.....	27
3.3. Συμπεράσματα.....	29
ΕΝΟΤΗΤΑ Β. <i>Κοινωνικές Αναγνώσεις της Έννοιας του Χώρου και του Ορίου</i>	31
ΚΕΦ. 4. ΜΕΘΟΔΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ	31
4.1. Τα αναλυτικά εργαλεία.....	31
4.2. Πολιτισμικό υπόβαθρο και δομημένος χώρος.....	33
4.3. Σημειολογία και περιβαλλοντική ψυχολογία.....	35
ΚΕΦ. 5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΟΡΙΟΥ	38
5.1. Η οικειοποίηση του χώρου	38
5.2. Η φυσιογνωμία (ταυτότητα) του τοπίου.....	40
5.3. Τα όρια ως κοινωνικοί μηχανισμοί.....	41
ΚΕΦ. 6. ΑΠΤΑ ΚΑΙ ΝΟΗΤΑ ΟΡΙΑ: ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΣΤΟ ΔΟΜΗΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ	44
6.1. Προσωπικός χώρος.....	46
6.2. Ιδιωτικότητα	48
6.3. Εδαφοκυριαρχία	49
6.4. Διαπερατότητα ορίων	51
ΕΝΟΤΗΤΑ Γ. <i>Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις των Νεολιθικών Κατασκευών Οριοθέτησης</i>	50
ΚΕΦ. 7. ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΩΣ ΦΥΣΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΑ ΜΕΣΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ	53
7.1. Οι περίβολοι του Διμηνίου: οι απόψεις των Χ. Τσούντα, Γ. Χουρμουζιάδη και Ι. Ασλάνη	54
7.2. Οριοθετήματα και κοινωνική διαφοροποίηση κατά τη Χαλκολιθική περίοδο	59
7.3. Κατασκευές οριοθέτησης: φυσικά ή συμβολικά εμπόδια ;	63
ΚΕΦ. 8. ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ.....	67
8.1. Χώροι τροφοπαραγωγικών δραστηριοτήτων: καλλιεργήσιμες εκτάσεις και εκτεταμένες εγκαταστάσεις.	67
8.2. Όψεις των πρακτικών λειτουργιών των τάφρων: διαφύλαξη των οικονομικών πηγών, αρδευτικές και αντιπλημμυρικές χρήσεις.	71
ΚΕΦ. 9. Ο ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ.....	76
9.1. Οι τάφροι ως χώροι ενταφιασμού.....	77
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΠΟΛΥΜΟΡΦΑ ΟΡΙΟΘΕΤΗΜΑΤΑ, ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ.....	80

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	92
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΟΘΕΤΗΜΕΝΩΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ Β. ΕΛΛΑΔΑΣ.....	93
Θ Ε Σ Σ Α Λ Ι Α.....	93
1. Αχίλλειο.....	93
2. Πευκάκια Μαγούλα.....	95
3. Σέσκλο.....	95
4. Διμήνη.....	98
5. Μαγούλα Χατζημησιώτικη.....	102
6. Άργισσα Μαγούλα.....	102
7. Οτζάκι Μαγούλα.....	103
8. Σουφλί Μαγούλα.....	105
9. Αράπη Μαγούλα.....	106
10. Αγία Σοφία Μαγούλα.....	106
Μ Α Κ Ε Δ Ο Ν Ι Α – Θ Ρ Α Κ Η.....	107
11. Σέρβια.....	107
12. Μακρύγιαλος.....	109
13. Νέα Νικομήδεια.....	113
14. Μάνδαλο.....	115
15. Γιαννιτσά Β'.....	115
16. Μάκρη.....	116
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	121
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ.....	134

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί σε βαθμό που να ικανοποιεί πλήρως των γράφοντα δίχως την καθοδήγηση και υποστήριξη των εποπτών καθηγητριών Γ. Στρατούλη και Σ. Νικολαΐδου τις οποίες ευχαριστώ για την άριστη συνεργασία μας. Καθοριστικές για τη διαμόρφωση της σκέψης μου αναφορικά με το υπό μελέτη ζήτημα και ιδιαίτερος με τους πολλαπλούς τρόπους προσέγγισης της έννοιας του χώρου, υπήρξαν και οι συζητήσεις μου με την Ε. Γιαννούλη, διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, την οποία ευχαριστώ θερμά. Ασφαλώς δεν θα μπορούσα να μην υπογραμμίσω την αμέριστη συμπαράσταση των συμφοιτητών μου, οι οποίοι από την αρχή της ενασχόλησής μου με το συγκεκριμένο ζήτημα, υπέμειναν τις αγωνίες και τους προβληματισμούς, ενώ οι παρατηρήσεις τους απεδείχθησαν ιδιαίτερος χρήσιμες.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ανθρώπινες κοινωνίες συνιστούν, από πολλές απόψεις, σύνθετα χωρικά φαινόμενα. Καταλαμβάνουν, δομούν και αξιοποιούν συγκεκριμένες περιοχές του φυσικού περιβάλλοντος, ιδρύοντας οικιστικά σύνολα πολύμορφης και πολυσύνθετης οργάνωσης. Οι *οικισμοί*, ως δομημένοι χώροι στέγασης των ανθρώπινων κοινωνιών και άσκησης των ποικίλων δραστηριοτήτων τους, λειτουργούν ως σταθερά, αναγνωρίσιμα και, επομένως, οικεία σημεία μέσα στο αχανές φυσικό τοπίο. Μεταξύ των “σημείων” αυτών, δηλαδή, σε ένα ευρύ χωρικό φάσμα, ανθρώπινα σύνολα μετακινούνται, συναναστρέφονται με άλλες κοινωνικές ομάδες, μεταφέρουν υλικά τεκμήρια, αξίες και ιδανικά του πολιτισμού τους, γίνονται, εν ολίγοις, μέτοχοι επικοινωνιακών δικτύων, που στοχεύουν, πρωτίστως, σε κοινωνικές απολαβές (Hillier and Hanson 1984: 26-7).

Η προσέγγιση κοινωνιών του παρελθόντος και η ανίχνευση των ειδοποιών χαρακτηριστικών τους, συνδέεται άρρηκτα με την έννοια του χώρου, αφού η ίδια η ύπαρξη μιας παρελθούσας κοινωνίας τεκμηριώνεται και γίνεται αντιληπτή από τα εναπομείναντα χωρικά κατάλοιπά της (Hillier and Hanson 1984: 26-7; Χουρμουζιάδη και Γιαγκούλης 2002: 38-9). Εθνοαρχαιολογικές και ανθρωπολογικές έρευνες ανέδειξαν την άμεση σχέση κοινωνίας-χώρου, αποδεικνύοντας πως η πολυμορφία στον τρόπο οργάνωσης του χώρου σχετίζεται με τον βαθμό πολυπλοκότητας του κοινωνικού ιστού της ομάδας, που τον διαμόρφωσε και τον χρησιμοποιεί (Kent 1990β). Εν ολίγοις, δεν είναι άστοχη η γενική διαπίστωση, πως κάθε κοινωνία αποκτά μια συγκεκριμένη μορφή στο χώρο τόσο σε διακοινοτικό, όσο και σε ενδοκοινοτικό επίπεδο.

Η εξάπλωση μιας ομάδας σε ένα ευρύτερο από τα στενά όρια του οικιστικού της περιβάλλοντος γεωγραφικό χώρο, η σύναψη κοινωνικών σχέσεων και η αλληλεπίδραση με άλλα πολιτισμικά μορφώματα, προδιαγράφει επικοινωνιακά δίκτυα συγκεκριμένης χωρικής μορφής. Οι κοινωνικές αυτές επαφές συνιστούν και τον διακοινοτικό χωρικό αντικατοπτρισμό της ιδιαίτερης σύνθεσης της εκάστοτε κοινωνίας. Η χωρική διατύπωση του κοινωνικού ιστού μιας ομάδας είναι σαφέστερη σε ενδοκοινοτικό επίπεδο. Ο τρόπος οργάνωσης ενός ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος, η φυσιογνωμία των αρχιτεκτονημάτων του, η παρουσία συμβολικών ή απτών ορίων, οι εσωτερικές διαιρέσεις του χώρου και άλλα στοιχεία χωροοργάνωσης συνδράμουν

στη σύνδεση των διάφορων κοινωνικών σχηματισμών με συγκεκριμένα οικιστικά μορφώματα (Hillier and Hanson 1984: 26-7).

Το παρόν πόνημα, αξιοποιώντας ως αφορμή ένα ιδιαίτερο χωροοργανωτικό στοιχείο, το όριο, υιοθετεί και ανιχνεύει διαστάσεις της άρρηκτης σχέσης χώρου και κοινωνίας, εντός ενός συγκεκριμένου πολιτισμικού πλαισίου, αυτού της Νεολιθικής περιόδου (περ. 6700/6500-3300/3100 π.Χ.)¹, όπως εγγράφεται στο γεωγραφικό ορίζοντα της βόρειας Ελλάδας.

Ήδη από τη πρώιμη Νεολιθική Εποχή (c. 6700/6500 π.Χ.), έχει διαπιστωθεί η συνειδητή πρόθεση των νεολιθικών κοινοτήτων, όχι μόνο της βόρειας Ελλάδας, αλλά του ευρύτερου Βαλκανικού κόσμου, να οριοθετήσουν με ευκρίνεια τα δομημένα περιβάλλοντα των εγκαταστάσεών τους, κατασκευάζοντας πολύμορφα αρχιτεκτονήματα, που προφανώς βρίσκονται σε απόλυτη συνάφεια με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών, τις οποίες εξυπηρετούσαν. Πρόκειται για μια ποικιλία κατασκευών, με συνηθέστερες τις τάφρους, τους λιθόκτιστους περιβόλους και τους πασσαλόπηκτους φράκτες, που είτε περιέβαλλαν, περιμετρικά ή τμηματικά, το δομημένο χώρο ενός οικισμού, είτε τον διαιρούσαν εσωτερικά σε επιμέρους «ζώνες» (Tringham 1972: 468; Ασλάνης 1990: 20). Η χρήση των υπό συζήτηση κατασκευών στον Ελλαδικό χώρο, ξεκινά, όπως ήδη ειπώθηκε, από την AN (Perlès 2001: 175) για να διαδοθεί και να εξελιχθεί σταδιακά, ώστε να αποκτήσει, κατά τη NN, το χαρακτήρα ενός πολύπλοκου συστήματος, αρθρωμένου από επάλληλες και, συχνά, διαφορετικού τύπου κατασκευές οριοθέτησης, εξέλιξη η οποία, ενδεχομένως να συμπορεύεται με πολιτισμικούς μετασχηματισμούς στους κόλπους της νεολιθικής κοινωνίας. Δεν γίνεται, επομένως, λόγος μονάχα για μεμονωμένα *οριοθετήματα*, αλλά για σύνθετα *συστήματα οριοθέτησης*, των οποίων οι λειτουργίες δεν αφορούν στην κάλυψη μεμονωμένων αναγκών, αλλά σχετίζονται με ποικίλες όψεις της νεολιθικής πραγματικότητας.

Στις σελίδες αυτής της εργασίας, λοιπόν, θα επιχειρηθεί, πρωτίστως, η ανίχνευση των ιδιαίτερων λειτουργιών, που επιτελούν οι νεολιθικές κατασκευές οριοθέτησης, ενώ, ταυτόχρονα, θα αναζητηθούν τα ιδιαίτερα αίτια, που ώθησαν τις νεολιθικές κοινότητες στη σύλληψη, υιοθέτηση και διάδοση της πρακτικής της οριοθέτησης του ενδοκοινοτικού χώρου. Στόχος της επικείμενης συζήτησης δεν θα είναι η αποδοχή

¹ Για πίνακες σχετικά με τις χρονικές υποδιαιρέσεις της ελληνικής Νεολιθικής βλ. Elia 1982: Table 4; Γαλλής 1996: εικ. 3; Andreou *et al.* 1996: 538; Perlès 2001: Table 6.1. Για συζητήσεις σχετικές με τα προβλήματα χρονολόγησης της ελληνικής Νεολιθικής βλ. Elia 1982: 16-22; Γαλλής 1996: 30; Andreou *et al.* 1996: 557-60; Perlès 2001: 98-112.

ενός συγκεκριμένου χαρακτήρα, καθολικής ισχύς για όλα τα συστήματα οριοθέτησης του Ελλαδικού χώρου, αλλά η καλλιέργεια γόνιμου προβληματισμού, που θα αναδεικνύει τις πολλαπλές δυνατότητες ανάγνωσης, που επιδέχεται το υπό συζήτηση υλικό και θα διερευνήσει τις πιθανές λειτουργίες του σε χωροοργανωτικό, κοινωνικό, οικονομικό, συμβολικό/ιδεολογικό και, εν τέλει, πολιτισμικό επίπεδο, σε άμεσο συγκερασμό, όπως ήδη σημειώθηκε, με την εξέταση των ειδικών κοινωνικών διαδικασιών που οδήγησαν στη γένεσή τους. Θα επιχειρηθεί, κατ' ουσίαν, η αξιοποίηση των συγκεκριμένων κατασκευών για την ανάδειξη μερικών εκ των ποικίλων όψεων της νεολιθικής κοινωνίας, ενώ, πάντα με αφορμή το υπό μελέτη αρχαιολογικό υλικό, θα υπογραμμιστούν και θα συζητηθούν συνοπτικά γενικότερα ζητήματα της νεολιθικής έρευνας. Τέλος, όπου το ανασκαφικό υλικό το επιτρέπει, θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα στάδια και οι λεπτομέρειες κατασκευής των συγκεκριμένων αρχιτεκτονημάτων.

Είναι γεγονός, πως το ζήτημα των νεολιθικών συστημάτων οριοθέτησης και η προσέγγιση των σχετικών με τον χαρακτήρα αυτών των κατασκευών ερωτημάτων, ελάχιστα έχουν απασχολήσει μέχρι σήμερα την ελληνική βιβλιογραφία. Η συζήτηση αναφορικά με τα οριοθετήματα των νεολιθικών οικισμών, περιορίζεται συνήθως σε λιγοστές αράδες στο πλαίσιο των ανασκαφικών εκθέσεων, όπου διατυπώνονται, ή καλύτερα, απλώς αναπαράγονται περιορισμένες και παλαιότερα κατατεθειμένες σκέψεις για την ενδεχόμενη χρήση τους. Ωστόσο, έχει υπογραμμιστεί από πολλούς ερευνητές η αξία της μελέτης των εν λόγω κατασκευών για την κατανόηση πτυχών της νεολιθικής κοινωνίας (Kotsakis 1999: 71-2), δίχως, όμως, να έχει κατατεθεί, ως τώρα, σε ελληνικό πάντα επίπεδο, κάποια συνθετική εργασία για το υπό συζήτηση θέμα.

Χαρακτηριστική, λοιπόν, είναι η βιβλιογραφική απουσία συνολικής μελέτης, που θα εξέταζε τις κατασκευές αυτές, εντός του πολιτισμικού πλαισίου της Νεολιθικής του ελλαδικού χώρου, στοχεύοντας, παράλληλα, στην αποσαφήνιση των βασικών χρήσεων και λειτουργιών τους. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η σύντομη μελέτη του Ι. Ασλάνη (1990) για τους οριοθετημένους νεολιθικούς οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου. Στο υπό συζήτηση άρθρο ο συγγραφέας αποδέχεται εξ αρχής ως μοναδικό χαρακτήρα των οριοθετημάτων τον οχυρωματικό, αγνοώντας, συχνά, το αρχαιολογικό υλικό, όπου αυτό λειτουργεί παρεμποδιστικά για τη στήριξη της θεωρίας του. Στη κατάθεση αντίστοιχων ερμηνευτικών προτάσεων με αυτές του

I. Ασλάνη είχε κινηθεί κατά τη δεκαετία του '70 και ο Ο. Höckmann², ο οποίος επιχείρησε πρώτος τη χαρτογράφηση των ανθρωπογενώς οριοθετημένων νεολιθικών θέσεων στην Ανατολία και στην Ευρώπη, αποδεχόμενος, ωστόσο, και αυτός, à priori, την οχυρωματική, ως την αποκλειστική λειτουργία όλων των κατασκευών οριοθέτησης.

Η συγκριτική μελέτη των νεολιθικών οριοθετημάτων μεταξύ διαφορετικών γεωγραφικών και πολιτισμικών συνόλων, εγχείρημα στο οποίο εν μέρει στόχευε και ο Ο. Höckmann, θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρονσα, αν πραγματοποιούνταν βάσει των σύγχρονων μεθοδολογικών εργαλείων και θεωρητικών συλλογισμών της προϊστορικής έρευνας. Μια αντίστοιχης σύνθεσης εργασία πιθανότατα θα υποδείκνυε διαφορές στη χρήση και στη λειτουργία, μορφολογικά όμοιων αρχιτεκτονημάτων, σε διαφορετικά πολιτισμικά μορφώματα. Ωστόσο, η παρούσα μελέτη, θα εστιάσει, κατά βάση, στο γεωγραφικό ορίζοντα της Βόρειας Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένων των σύγχρονων γεωπολιτικών διαμερισμάτων της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας και της Θράκης, όπου τα ανασκαφικά δεδομένα νεολιθικών εγκαταστάσεων είναι, εν συγκρίσει με τη νότια Ελλάδα, πληρέστερα. Παρόλα αυτά συχνές θα είναι οι αναφορές σε αντίστοιχες κατασκευές από οικισμούς του ευρύτερου βαλκανικού κόσμου, καθότι συγγενείς, γεωγραφικά και πολιτισμικά, όπως θα διαπιστώσουμε, με την υπό μελέτη περιοχή.

Η παρουσία επαρκώς ανασκαμμένων οικισμών στη Βόρεια Ελλάδα οφείλεται στο γεγονός ότι η εν λόγω περιοχή, και κυρίως η Θεσσαλία, απετέλεσε, κατά τον 20ο αιώνα, το επίκεντρο των νεολιθικών ανασκαφικών ερευνών και, συνεπώς, έκτοτε το σύνηθες γεωγραφικό πλαίσιο εδραίωσης των σχετικών με την ελληνική Νεολιθική Εποχή συνθετικών εργασιών (Ασλάνης 1992; Andreou *et al.* 1996: 539; Γραμμένος 1997).

Τις πρώτες νεολιθικές έρευνες σε ελληνικό έδαφος πραγματοποίησε, στις αρχές του περασμένου αιώνα, ο Χ. Τσουντας, εντοπίζοντας και ανασκάπτοντας πληθώρα νεολιθικών θέσεων στη Θεσσαλία, με εξέχοντα παραδείγματα τους οικισμούς του Σέσκλου και του Διμηνίου (Τσουντας 1908). Παράλληλα, συνέθεσε και τον πρώτο κατάλογο των θεσσαλικών νεολιθικών οικισμών, καταγράφοντας περισσότερες από 63 θέσεις της περιόδου. Ο κατάλογος του Χ. Τσουντα συμπληρώθηκε στα 1912 με τις επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες των Α. J. B. Wace και M. S. Thompson, των

²Ο. Höckmann (1976) Wehranlagen der jüngeren Steinzeit, in: *Ausgrabungen in Deutschland, Monographien der RGZM (1975) Teil III 2.*

οποίων το ενδιαφέρον εστιάζει κυρίως στη Δυτική και Νότια Θεσσαλία³. Αρκετούς προϊστορικούς οικισμούς στην περιοχή ανέσκαψε περί τα μέσα του 20ου αιώνα και ο V. Milošević, θέτοντας ως βασικό στόχο των ερευνών του τη συστηματική στρωματογραφική μελέτη των θέσεων, που θα συνέβαλε στην αποσαφήνιση της χρονικής διαδοχής των επιμέρους φάσεων της Νεολιθικής, αλλά και της Εποχής του Χαλκού (Γαλλής 1996: 23, 26).

Σημαντική ερευνητική δραστηριότητα ανέπτυξε στην Θεσσαλία, την ίδια περίοδο με τον V. Milošević, και ο Δ. Θεοχάρης. Το όνομα του Δ. Θεοχάρη συνδέθηκε αφενός με τις ανασκαφές στο Σέσκλο Μαγνησίας και αφετέρου με μια σειρά δημοσιεύσεων, που στόχευαν σε σύνθεση όλων των ανασκαφικών δεδομένων και στην κατάθεση συγκεκριμένων προτάσεων σχετικά με επίμαχα ζητήματα της νεολιθικής, όπως, επί παραδείγματι, η αναζήτηση της καταγωγής και οι συνθήκες έλευσης του τροφοπαραγωγικού τρόπου ζωής στην ελληνική νεολιθική (Χουρμουζιάδης 1995: 289-302; Γαλλής 1996: 26-7).

Μετά το 1965 δραστηριοποιήθηκε έντονα στην περιοχή της Θεσσαλίας ο Γ. Χουρμουζιάδης (Γαλλής 1996: 27), ο οποίος επιχείρησε πρώτος μια αμιγώς κοινωνική ανάγνωση των ανασκαφικών δεδομένων, συχνά, επανεξετάζοντας ήδη δημοσιευμένο υλικό, προκειμένου να καθιερώσει ως θεμέλιο άξονα της προβληματικής του τον ίδιο τον άνθρωπο και τις ανάγκες του. Υπερβαίνοντας την “αρχαιολογία της τυπολογίας” και με σαφέστατες επιρροές από την «μαρξιστική» ιδεολογία, ο Γ. Χουρμουζιάδης εστίασε σε τρία πρωτεύοντα επίπεδα ανάλυσης της νεολιθικής κοινωνίας: στο *χώρο*, στην *οικονομία* και στην *ιδεολογία*. Μάλιστα, κατέθεσε πληθώρα συνθετικών εργασιών, μέσω των οποίων πραγματεύτηκε πολλά ζητήματα της νεολιθικής κοινωνίας, εξετάζοντάς τα πάντα με βάση τα τρία προαναφερθέντα επίπεδα (Χουρμουζιάδης 1996: 13-51).

Στο γεωγραφικό ορίζοντα της Μακεδονίας τα θεμέλια της προϊστορικής έρευνας τέθηκαν στο πρώτο τέταρτο του 20ου αιώνα με τις επιφανειακές έρευνες και τις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές του W.A. Heurtley⁴ σε τούμπες της Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ενώ σημαντικό αριθμό θέσεων εντόπισαν και οι A.J.B. Wace και M.S. Thompson⁵ κατά τη διεξαγωγή των δικών τους ερευνών επιφανείας (Andreou *et al.* 1996: 560-62; Γραμμένος 1996: 41-2). Την πρώτη, ωστόσο,

³ A.J.B. Wace και M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, 1912.

⁴ W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939.

⁵ A.J.B. Wace και M.S. Thompson, *The Mounds of Macedonia*, in: *Annual of the British School at Athens* 20: 123-32.

συστηματική ανασκαφή στη περιοχή διενήργησε η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, με την ανασκαφή στην τούμπα της Νέας Νικομήδειας Ημαθίας (Pyke and Yiouni 1996), ενώ ιδιαίτερος έντονη υπήρξε η ανασκαφική δραστηριότητα στη Μακεδονία μετά την δεκαετία του '80 (Ασλάνης 1992: 13). Εκτεταμένες επιφανειακές έρευνες διενεργήθηκαν προσφάτως από τον Μ. Φωτιάδη στη περιοχή της Κοζάνης, της Δυτικής Μακεδονίας (Φωτιάδης 1988; 1991; Ζιώτα κ.ά. 1993) και τους Κ. Κωτσάκη και Στ. Ανδρέου, στη περιοχή του Λαγκαδά της Κεντρικής Μακεδονίας (Kotsakis 1999: 72).

Η περιοχή της Θράκης, τέλος, είναι συνήθως απύσχα από τις σχετικές με την αιγιακή προϊστορία μελέτες, εξαιτίας της ισχνότητας των προερχόμενων από την εν λόγω περιοχή αρχαιολογικών καταλοίπων, ισχνότητα η οποία οφείλεται αποκλειστικά σε περιορισμένη έρευνα (Andreou *et al.* 1996: 591). Τα κυριότερα ερευνητικά προγράμματα εκπονήθηκαν κατά τις πρόσφατες δεκαετίες από τον αρχαιολόγο Ν. Ευστρατίου (1994), ο οποίος από το 1989 ανασκάπτει συστηματικά το νεολιθικό οικισμό της Μάκρης, τη μοναδική, ίσως, επαρκώς ανασκαμμένη νεολιθική θέση της περιοχής.

Στα προλεγόμενα εργασιών περιλαμβάνεται, ως είθισται, και μια σύντομη αναφορά στη δομή τους. Ο τρόπος άρθρωσης του συγκεκριμένου πονήματος αναδεικνύει και την πολλαπλότητα των στόχων του. Τα δύο βασικά επίπεδα προσέγγισης του υπό μελέτη θέματος, ο δομημένος χώρος και οι κοινωνικές αναγνώσεις του, υπαγόρευαν την τριμερή διαίρεση της εργασίας σε αυτοδύναμες, αλλά και μεταξύ τους αλληλοσυμπληρούμενες ενότητες, κάθε μια εκ των οποίων περιλαμβάνει επιμέρους κεφάλαια και υποκεφάλαια.

Η πρώτη ενότητα συνιστά κατ' ουσίαν μια εισαγωγή στο δομημένο περιβάλλον των νεολιθικών κοινωνιών της Βαλκανικής. Παρουσιάζονται, λοιπόν, εν συντομία, χαρακτηριστικοί νεολιθικοί οικισμοί του συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, ενώ ειδική αναφορά γίνεται στα αξιοποιήσιμα υλικά δομής και στους βασικούς τύπους των κτισμάτων και των εγκαταστάσεων. Ακολουθεί η παράθεση καταλόγου με τους οριοθετημένους οικισμούς του Βόρειου Ελλαδικού χώρου, οι οποίοι αξιοποιήθηκαν για τη στήριξη του υπό κατάθεση θεωρητικού προβληματισμού, ενώ έπεται μια ειδική αναφορά στα νεολιθικά συστήματα οριοθέτησης. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι πολλαπλοί τρόποι οριοθέτησης μιας εγκατάστασης και εξετάζονται τα αίτια που πιθανώς οδήγησαν τις νεολιθικές κοινωνίες στην επιλογή ενός συγκεκριμένου οριοθετήματος, έναντι κάποιου άλλου.

Η δεύτερη ενότητα αφορά στις κοινωνικές αναγνώσεις του χώρου αλλά και στην αντιμετώπιση του ορίου, ως έννοια, που ανεξαρτήτως χρονικών ή πολιτισμικών πλαισίων τελεί μια σειρά συγκεκριμένων λειτουργιών, σχετικών τόσο με το χώρο, όσο και με την ανθρώπινη κοινωνία. Προτού, ωστόσο, διερευνηθούν οι κοινωνικές διαστάσεις των ορίων, αναφέρονται, εν συντομία, τα αναλυτικά εργαλεία, που επρόκειτο να αξιοποιηθούν στα εγχειρήματα προσέγγισης των λειτουργιών των νεολιθικών κατασκευών οριοθέτησης και τα οποία έχουν αρθρωθεί εντός των ερευνητικών πεδίων της αποκαλούμενης «αρχαιολογίας του χώρου», σύντομο ιστορικό της οποίας παρατίθεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο. Η δεύτερη ενότητα καταλήγει σε μια συζήτηση αναφορικά με τις διαφορετικές “ποιότητες” των ορίων, ενώ παράλληλα διερευνάται η συμμετοχή τους στον έλεγχο της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στο δομημένο περιβάλλον και η σχέση τους με συγκεκριμένες χωρικές έννοιες, όπως αυτές του προσωπικού χώρου, της εδαφοκυριαρχίας και της ιδιωτικότητας.

Η τρίτη ενότητα αποτελεί την αμιγώς αρχαιολογική ερμηνευτική προσέγγιση των νεολιθικών συστημάτων οριοθέτησης. Με αφορμή τις παλαιότερες προτάσεις της σχετικής έρευνας ανιχνεύονται οι ενδεχόμενες λειτουργίες και χρήσεις των υπό συζήτηση αρχιτεκτονημάτων, με γνώμονα τρία βασικά επίπεδα ανάλυσης: τον χώρο, την οικονομία και την ιδεολογία. Αρχικά, θα αξιολογηθεί η δυνατότητα χρήσης των νεολιθικών οριοθετημάτων ως μέσων προστασίας των εγκαταστάσεων, ενώ θα συζητηθεί και το διαφορετικό περιεχόμενο των όρων “οχύρωση” και “προστασία”. Στη συνέχεια θα διερευνηθεί η συμμετοχή των κατασκευών οριοθέτησης στις τροφοπαραγωγικές δραστηριότητες και θα εξεταστούν οι πιθανές αρδευτικές ή παροχευτικές λειτουργίες τους. Σε ιδεολογικό επίπεδο θα συζητηθεί η χρήση των τάφρων ως χώρων ενταφιασμού και η σημασία προβολής του παρελθόντος μιας κοινωνίας στον χώρο μέσω αρχιτεκτονικών κατασκευών.

Το κεφάλαιο των συμπερασμάτων στοχεύει στη σύνδεση του αρχαιολογικού υλικού με τα θεωρητικά σχήματα που κατετέθησαν και στην ανάδειξη των κοινωνικών διαστάσεων της μελέτης των νεολιθικών κατασκευών οριοθέτησης. Παράλληλα, με αφορμή τα έως τώρα ανασκαμμένα πρότυπα, παρουσιάζονται τα προβλήματα της σχετικής έρευνας, αλλά και οι μελλοντικοί της προσανατολισμοί.

Τέλος, αναγκαία κρίθηκε η αναλυτική παρουσίαση, σ’ ένα ξεχωριστό «παράρτημα», των οριοθετημένων νεολιθικών οικισμών της Βόρειας Ελλάδας, που αξιοποιήθηκαν ως πεδία εφαρμογής του θεωρητικού υποβάθρου της εργασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΝΕΟΛΙΘΙΚΑ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΜΟΡΦΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ

Μετά το β' ήμισυ της 7ης χιλιετίας π.Χ. αναγνωρίζονται δραστικές αλλαγές στο σύνολο των επιπέδων εκείνων, που στοιχειοθετούν τα πολιτισμικά υπόβαθρα των κοινωνικών ομάδων, οι οποίες διαβιούν και δραστηριοποιούνται στον γεωγραφικό ορίζοντα της Βαλκανικής (Χάρτης 1). Η απαρχή εγκατάστασης και παραμονής των ομάδων αυτών σε συγκεκριμένα οικιστικά σύνολα για μακρά χρονικά διαστήματα, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση νέων οικονομικών πρακτικών, της καλλιέργειας και της κτηνοτροφίας, αλλά και την εφαρμογή πυροτεχνικών μεθόδων για τη κατασκευή πήλινων αγγείων, αποτελούν τους τρεις βασικότερους πολιτισμικούς άξονες ανάγνωσης στοιχείων διαφοροποίησης της νεολιθικής από τις προγενέστερες της περιόδους. Ισχυρές μεταποιώσεις, διακρίνονται ασφαλώς και σε άλλες όψεις της ζωής των νεολιθικών τροφοπαραγωγών, όπως στην εμφάνιση νέων πρώτων υλών στα σύνολα τεχνέργων, που συνθέτουν τον αποκαλούμενο “υλικό πολιτισμό” των εν λόγω κοινωνιών ή στην εφαρμογή καινοτόμων στοιχείων στον τρόπο διαχείρισης των εκλιπόντων μελών της εκάστοτε κοινότητας (Bailey 2000).

Οι μεταποιώσεις αυτές δεν συντελούνται ταυτόχρονα στο σύνολο του βαλκανικού γεωγραφικού ορίζοντα, ούτε υιοθετούνται και εφαρμόζονται με την ίδια ένταση από κάθε κοινωνική ομάδα. Αντιθέτως, ευδιάκριτη είναι η αξιοποίηση διαφορετικών πρακτικών, αφενός για τη διατύπωση της κοινής ταυτότητας, που συμμερίζεται μια ομάδα κοινών πολιτισμικών αξιών, και αφετέρου, κυρίως κατά τις όψιμες περιόδους της βαλκανικής νεολιθικής, για την εγγραφή στοιχείων ετερότητας στη φυσιογνωμία των διαφόρων κοινοτήτων. Ομοειδείς τάσεις διακρίνονται, πλην του συλλογικού, και σε ατομικό επίπεδο (Bailey 2000: 263-287).

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο η βασική συζήτηση αφορά στη μορφή και στην εξέλιξη των νεολιθικών οικισμών της Βαλκανικής, καθώς και στη διερεύνηση των βασικών χωροοργανωτικών δομών, που ίσχυαν σε αυτούς. Η σύντομη αναφορά στα νεολιθικά δομημένα περιβάλλοντα, με ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο άρθρωσης και εξέλιξής τους, κρίνεται απαραίτητη, πριν την ειδική ενασχόληση με τις κατασκευές οριοθέτησης, οι οποίες αποτελούν πρωτεύοντα κατασκευαστικά στοιχεία της άσκησης συγκεκριμένων χωροοργανωτικών πρακτικών.

1.1. Οι εγκαταστάσεις των πρώτων αγροτών (6500-5500 π.Χ.)

Σε ισχυρή δυναμική περιβάλλοντα, όπου η αισθητική αξία του φυσικού τοπίου θα συνοδευόταν από πληθώρα πλουτοπαραγωγικών πηγών και εδαφών συμβατών με τις νέες οικονομικές πρακτικές, αρθρώθηκαν περί το 6500 π.Χ. οι πρώτες εγκαταστάσεις των γεωργοκτηνοτρόφων της Βαλκανικής (Χάρτης 2) (Γαλλής 1996: 33).

Τα οικιστικά σύνολα αναπτύσσονταν, ως επί το πλείστον, πλάι σε πηγές νερού, όπως ποτάμια, λίμνες, ή στα παράλια των μεσογειακών θαλασσών (Whittle 1996a: 49-50). Η Πύρασος Μαγούλα (Elia 1982: 174) και το Σέσκλο Μαγνησίας (Εικ. 13) (Wijnen 1982; Andreou *et al.* 1996: 540) αποτελούν δύο πρώιμες αγροτικές εγκαταστάσεις, οι οποίες αναπτύχθηκαν πολύ κοντά στην ακτογραμμή του Παγασητικού κόλπου, ενώ, βορειότερα, η Νέα Νικομήδεια Ημαθίας (Εικ. 33) (Pyke and Yiouni: 4) απείχε μόλις 5 χλμ. από τα παράλια. Άλλοι οικισμοί, όπως το Αχίλλειο Λαρίσης (Εικ. 9) (Elia 1982: 178; Andreou *et al.* 1996: 555), η Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου (Andreou *et al.* 1996: 555; Whittle 1996a: 50) ή το Καρανονο (Bailey 2000: 49) στη νοτιοκεντρική Βουλγαρία αρθρώνονταν σε μεγάλες πεδιάδες, δίπλα σε ποτάμια ή παραπόταμους. Αντιθέτως, άλλοι οικισμοί εντοπίζονται στους πρόποδες ορεινών όγκων, όπως το Γεδίκι (Perlès 2001: 68) στη θεσσαλική Όσσα, ή ακόμα και σε πλήρως ορεινές ζώνες, όπως οι νεολιθικές εγκαταστάσεις Burim και Podgori της Αλβανίας (Whittle 1996a: 49-50). Τέλος, από εγκαταστάσεις που γειτνιάζουν με λιμναία οικοσυστήματα, χαρακτηριστικά παραμένουν τα οικιστικά σύνολα του Δισπηλιού Καστοριάς (Χουρμουζιάδης 2002) και του Ilipinar (Roodenberg 1999) στη βορειοδυτική Τουρκία. Τα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος που προαναφέραμε (ποτάμια ή ρέματα, ορεινοί όγκοι, χαράδρες) αποτέλεσαν και τα πρώτα, φυσικά όρια των νεολιθικών εγκαταστάσεων, όπως θα συζητήσουμε εκτενώς παρακάτω (Bailey 2000: 59).

Οι ποικίλες ανθρωπογενείς παρεμβάσεις στο φυσικό περιβάλλον, μετέβαλλαν σταδιακά το απρόσωπο, φυσικό τοπίο, σε «τόπο», συγκεκριμένης ταυτότητας και φυσιογνωμίας, γνωρίσματα στοιχειοθετούμενα, τόσο από την ιδιαίτερη κάτοψη του εκάστοτε οικισμού, αλλά και από την όψη του, τη μορφή, εν ολίγοις, των αρχιτεκτονικών του κατασκευών (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 27). Παρ' όλες τις διαφοροποιήσεις, που είναι ορατές στους πολύμορφους τρόπους άρθρωσης και οργάνωσης του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος των πρωτοαγροτικών εγκαταστάσεων της Βαλκανικής, εφικτή είναι η ανάγνωση δύο κυρίαρχων αρχιτεκτονικών τύπων για

τις οικιακές κατασκευές των υπό συζήτηση κοινωνιών (Bailey 2000: 263-64): οι κυκλικές ή ελλειψοειδείς υπόσκαφες κατασκευές (pit-huts) (Εικ. 1)⁶ και τα ορθογώνιας κάτοψης, υπέργεια αρχιτεκτονήματα (rectilinear surface-level structures) (Εικ. 2).

Οι αιτίες επιλογής ενός εκ των δύο αρχιτεκτονικών τύπων προφανώς δεν συνιστούν απόρροια μονάχα των κατασκευαστικών ικανοτήτων και της κεκτημένης τεχνολογικής στάθμης των δημιουργών τους, παρά, πιθανότατα σχετίζονται στενότερα με την επιτέλεση διακριτών λειτουργιών και με τη διαφορετικό βαθμό συμμετοχής τους στο περιεχόμενο της έννοιας του «κατοικείν». Ειδικότερα, έχει εξεταστεί, βάσει εθνογραφικών και ανθρωπολογικών μελετών, το ενδεχόμενο σύνδεσης της κάθε κατασκευής με το χρονικό διάστημα χρήσης μιας εγκατάστασης (Bailey 2000: 263-67). Προτάθηκε, λοιπόν (Flannery 1972), κυρίως βάσει τη φθαρτότητας ή μη των υλικών δομής, η συσχέτιση, αφενός των υπόσκαφων κτισμάτων με εγκαταστάσεις περιοδικού χαρακτήρα και αφετέρου των ορθογώνιων, υπέργειων κατασκευών με την παραμονή ανθρώπινου δυναμικού στους αντίστοιχου τύπου οικισμούς, για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα.

Στην βόρειο Ελλάδα τα υπόσκαφα κτίσματα απαντούν ως επί το πλείστον στις Ακεραμεικές και πρώιμες ΑΝ επιχώσεις θεσσαλικών εγκαταστάσεων, όπως το Σέσκλο Μαγνησίας (Wijnen 1982; Andreou *et al.* 1996: 540; Perlès 2001: 69-70), το Αχίλλειο (Winn and Shimabuku 1989: 32-33; Andreou *et al.* 1996: 555; Perlès 2001: 70-1), η Οτζάκι Μαγούλα (Εικ. 13) (Milojčić and Milojčić 1971; Andreou *et al.* 1996: 552), η Άργισσα (Εικ. 15) (Andreou *et al.* 1996: 551; Perlès 2001: 70) και η Σουφλί Μαγούλα Λαρίσης (Andreou *et al.* 1996: 553; Perlès 2001: 69), ενώ επανεμφανίζονται, σε ορισμένες περιπτώσεις και κατά τη ΝΝ, όπως υπέδειξαν οι σχετικά πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στον Μακρύγιαλο Πιερίας (Εικ. 28, 29) (Besios and Pappa 1999).

Βορειότερα, στην περιοχή της νοτιοκεντρικής Σερβίας, ο ανήκον στον «πολιτισμό του Stracevo», οικισμός του Divostin, των αρχών της 6^{ης} χιλιετίας (φάση Ia), αρθρωνόταν από υπόσκαφα, ελεύθερα στον χώρο κτίσματα, ελλειπτικής ή ακανόνιστης κάτοψης (Εικ. 1). Ο σκελετός των κτισμάτων ήταν κατασκευασμένος από κλαδιά και ρίζες, ενώ ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιούνταν πηλός και λάσπη.

⁶ Για πληρέστερη ανάλυση των υπόσκαφων κτισμάτων των πρώιμων φάσεων της θεσσαλικής Νεολιθική, καθώς και για την κατανόηση των μεθοδολογικών προβλημάτων που σχετίζονται με την ανασκαφή κατασκευών ανάλογου τύπου, βλ. Elia 1982: 135-48.

Τα δάπεδα, συχνά, ήταν επιχρισμένα και φιλοξενούσαν εστίες μικρών διαστάσεων. Στις επόμενες οικιστικές περιόδους της θέσης (φάση Ib) τα κτίσματα αποκτούν σαφή προσανατολισμό στον χώρο, οι διαστάσεις και το βάθος τους μεγαλώνουν, ενώ τη στατικότητα της οξύληκτης στέγης ενισχύει ισχυρός πάσσαλος, που τοποθετείται στο κέντρο του δαπέδου. Ο ξύλινος σκελετός, επίσης, των οικοδομημάτων ενισχύεται με την περιμετρική έμπηξη ξύλινων πασσάλων, στο εσωτερικό του κυκλικού τοιχώματος (Bailey 2000: 55-7).

Χαρακτηριστικό, τέλος, είναι το παράδειγμα του οικισμού της Cleanon (Fiera) από την περιοχή της νότιας Ρουμανίας. Στην εν λόγω εγκατάσταση διαπιστώθηκε η ταυτόχρονη χρήση των υπόσκαφων κτισμάτων και των ορθογώνιων, υπέργειων κατασκευών, που συνυπήρχαν στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον της θέσης (Bailey 2000: 60).

Σαφέστερα είναι τα κατάλοιπα των υπέργειων, ορθογώνιων κτισμάτων (Εικ. 2). Στη βόρειο Ελλάδα κατασκευάζονταν οικοδομήματα ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης, συχνά θεμελιωμένα σε σειρές λίθων, με ξύλινη ή πλίνθινη ανωδομή (Eliá 1982). Σε περιπτώσεις, όπου τα λίθινα θεμέλια απουσίαζαν, τα πλιθιά ή οι ξύλινοι πάσσαλοι εδραιωνόταν στο φυσικό έδαφος, όπως τα πλίνθινα οικοδομήματα της Οτζάκι (Εικ. 17, 18) και της Μαγουλίτσας ή τα ξύλινα της Άργισσας, του Αχλλείου, (Εικ. 9) του Προδρόμου II και της Πύρασου Μαγούλας (Perlès 2001: 188). Συχνή ήταν και η διαμόρφωση τάφρου θεμελίωσης, πριν την ανέγερση του σκελετού των κτισμάτων, όπως στις περιπτώσεις της Νέας Νικομήδειας Ημαθίας (Pyke and Yiouni; Εικ. 34) και του οικισμού Β΄ των Γιαννιτσών (Χρυσοστόμου 1992). Στη κατασκευή του ξύλινου σκελετού χρησιμοποιούνταν ως συνδετικό των πασσάλων υλικό, μικρά κλαδιά και ρίζες σε πλέξη, τα οποία επιχρίονταν, εν συνεχεία, με πηλό (τεχνική wattle and daub) (Bailey 2000: 41; Perlès 2001:188-191). Οι στέγες ήταν τετρακλινείς, δίριχτες ή επίπεδες, και, συχνά, ενισχύονταν από σειρές πασσάλων, τοποθετημένων στον κεντρικό άξονα του εσωτερικού του κτίσματος. Στους πρωτοαγροτικούς οικισμούς των υπολοίπων Βαλκανίων τα λίθινα θεμέλια και οι πλίνθινες ανωδομές απουσιάζουν παντελώς. Στο υπό συζήτηση γεωγραφικό πλαίσιο κυριαρχούν τα πασσαλόπηκτα κτίσματα, τα τοιχώματα των οποίων διαμορφώνονται, όπως ήδη αναφέρθηκε, με την τεχνική wattle and daub (Bailey 2000: 41).

Μεταξύ των οικημάτων συχνά ανοίγονται ελεύθεροι χώροι, στους οποίους η παρουσία φούρνων, εστιών, λάκκων απόρριψης υλικού και πήλινων πλατφόρμων, σε συνδυασμό με τις συγκεντρώσεις απορριμμάτων κατεργασίας λίθινων ή οστέινων

τεχνέργων μαρτυρεί τη χρήση τους για την άσκηση τροφοπαραγωγικών και άλλων δραστηριοτήτων οικοτεχνικού χαρακτήρα (Perlès 2001: 193-96). Ανασκαφικές έρευνες σε πρωτοαγροτικούς οικισμούς, όπως στη μαγούλα του Αχιλλείου (Winn and Shimabuku 1989), στη Θεσσαλία, ανέδειξαν τη σημασία των ελεύθερων χώρων (Εικ. 9) για την κοινωνική συνοχή των ομάδων, αλλά και την ιδιαίτερη, συμβολικής φύσεως, αξία, με την οποία επιφόρτιζαν τις τροφοπαραγωγικές και άλλου τύπου οικοτεχνικές δραστηριότητες, που τελούνταν στα ανοιχτά σημεία των εγκαταστάσεων (Whittle 1996β: 18-9, 26).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα οικισμού της περιόδου αποτελεί το Karanovo, των αρχών της 6^{ης} χιλιετίας. Εντοπισμένος στα σύγχρονα γεωπολιτικά όρια της νοτιοκεντρικής Βουλγαρίας, στη κοιλάδα που βρέχεται από τον ποταμό Azmak, ο τεχνητός γήλοφος του Karanovo υψώνεται 12 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους και καταλαμβάνει έκταση 4 εκτάρια. (Whittle 1996α: 37) Το δομημένο περιβάλλον των πρώτων οικοδομικών φάσεων της εγκατάστασης (Bauhorizont 1-2) στοιχειοθετείται από ορθογώνιας κάτοψης, υπέργεια, πασσαλόπηκτα κτίσματα, που αν και δεν διαθέτουν σαφή προσανατολισμό, βρίσκονται οργανωμένα σε σειρές στον ενδοκοινοτικό χώρο. Μεταξύ των κατασκευών διαμορφώνονται αρκετοί ελεύθεροι χώροι, πρόσφοροι για υπαίθριες εργασίες. Τα κτίσματα των πρώτων οικιστικών φάσεων είναι, ως επί το πλείστον, μονόχωρα και διαθέτουν από μια εστία στο εσωτερικό τους. Συχνή, επίσης, είναι και η παρουσία μυλόλιθων, καθώς και πήλινων πλατφόρμων ή θρανίων, εντός των οικοδομημάτων (Bailey 2000: 49). Όσο παρέμεναν σε χρήση τα εν λόγω κτίσματα δέχτηκαν πληθώρα σημειακών ανακατασκευών και επιδιορθώσεων, ενώ τα νέα αρχιτεκτονήματα που εγείρονται μετά την εγκατάλειψη ή καταστροφή των παλαιών, ακολουθούν την ακριβή κάτοψη των προκατόχων τους. Η επόμενη οικιστική φάση του γηλόφου του Karanovo (Bauhorizont 3) διαφοροποιείται με την κατασκευή δύο κτιρίων, τα οποία διαιρούνταν εσωτερικά σε τρία επιμέρους δωμάτια, αλλά και με την σημειακή περιφραγή της αυλής ενός άλλου. Οι ανοιχτοί χώροι μεταξύ των οικοδομημάτων περιορίζονται, ενώ τα τρίχωρα οικοδομήματα οριοθετούνται και διακρίνονται από το σύνολο των κατασκευών του οικισμού, με την παρουσία ξύλινου φράκτη. Η σταθερότητα των κατασκευών στον χώρο διατηρείται και στις επόμενες περιόδους ζωής (Bauhorizont 4,5,6) του Karanovo (Bailey 2000: 50).

1.2. Το δομημένο περιβάλλον των κοινωνιών της ύστερης Νεολιθικής (5500-3600 π.Χ.)

Περί τα μέσα της 6^{ης} χιλιετίας οι νεολιθικές κοινωνίες των Βαλκανίων (Χάρτης 3) εξακολουθούν να αρθρώνουν τις εγκαταστάσεις τους αξιοποιώντας ποικίλα υλικά δομής και υιοθετώντας πολύμορφες χωροοργανωτικές πρακτικές. Τα κτίρια πολλών εγκαταστάσεων αυξάνουν σε μέγεθος, για να στεγάσουν αριθμητικά ισχυρότερες συγκεντρώσεις ατόμων, αλλά και για να φιλοξενήσουν νέες οικοτεχνικές δραστηριότητες, όπως, για παράδειγμα, η υφαντική, που, ως επί το πλείστον, πρέπει να ασκούνταν εντός των κτισμάτων. Τα οικήματα, πλέον, διαιρούνται εσωτερικά σε πολλαπλούς, επιμέρους χώρους (Εικ. 3), μαρτυρώντας τις αυξημένες ανάγκες των χρηστών τους για ιδιωτικότητα και απομόνωση (Bailey 2000: 153). Χαρακτηριστική κατά την εν λόγω περίοδο είναι και η αύξηση των ανθρωπογενών οριοθετήσεων, που είτε ορίζουν το ενδοκοινοτικό περιβάλλον μιας εγκατάστασης, είτε διαιρούν το εσωτερικό της (Εικ. 5) σε επιμέρους τμήματα (Whittle 1996a: 77).

Η κυριαρχία του αρχιτεκτονικού τύπου της υπέργειας, ορθογώνιας κατοικίας είναι δεδομένη και συντελείται κυρίως μετά το πρώτο ήμισυ της 5^{ης} χιλιετίας. Αρκετά, παραμένουν, ωστόσο, τα παραδείγματα εγκαταστάσεων στις οποίες τα υπέργεια κτίσματα, είτε συνυπάρχουν με τις υπόσκαφες κατασκευές, είτε δεν απαντούν, παρά στις όψιμες οικιστικές φάσεις των οικισμών. Από την περιοχή της Βόρειας Βουλγαρίας και τις εγκαταστάσεις της Podgoritsa-plateau, της Usoe και της Kachitsa, αλλά και από θέσεις της Νότιας Ρουμανίας προέκυψαν ανάλογα παραδείγματα (Bailey 2000: 154). Η κατά κόρον διαπιστωμένη σε υπέργεια κτίρια, αύξηση του μεγέθους της κατασκευής και η παρουσία εσωτερικών διαιρέσεων, που σημειώθηκε πρωτίτερα ως νέα χωροοργανωτική πρακτική της περιόδου εμφανίζεται και στις υπόσκαφες κατοικίες.

Ειδικότερα, στην εγκατάσταση του Durankulak, στις βουλγαρικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας, ανεσκάφησαν δύο υπόσκαφα κτίσματα, ελλειψοειδούς κατόψεως, οι διαστάσεις των οποίων ήταν αρκετά μεγάλες (7,8 x 5,4), εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα ανεσκαμμένα πρότυπα. Επιπλέον, το εσωτερικό των κτισμάτων του Durankulak διαιρούνταν σε τρεις επιμέρους χώρους, με την χρήση τοιχίων κατασκευασμένων από πηλό. Κτίσματα αντίστοιχου μεγέθους και εσωτερικής οργάνωσης είναι γνωστά από πολλές εγκαταστάσεις της ευρύτερης περιοχής του Κάτω Δούναβη (Bailey 2000: 155-6).

Η εμμονή στη διαρκή ανακατασκευή των κτισμάτων στο ίδιο ακριβώς σημείο με τις προγενέστερες τους κατασκευές, σε συνδυασμό με την συνεχή ισοπέδωση των κτιρίων και τη μακρόχρονη χρήση συγκεκριμένων θέσεων, είχε ως αποτέλεσμα την σταδιακή καθ' ύψος ανάπτυξη ορισμένων εγκαταστάσεων (Εικ. 11), καθ' όλη τη διάρκεια της Νεολιθικής (Perlès 2001). Μετά τα μέσα της 5ης χιλιετίας οι εγκαταστάσεις αυτές κυριαρχούν στο φυσικό τοπίο της Βαλκανικής, καθώς υψώνονται αρκετά μέτρα πάνω από την επιφάνεια του υδροφόρου ορίζοντος. Οι μαγούλες, ή τούμπες (tells), τα γενικά χαρακτηριστικά των οποίων θα συζητήσουμε εκτενώς σε άλλο κεφάλαιο, συνιστούν απτούς και συνάμα συμβολικούς μάρτυρες του ιστορικού παρελθόντος μιας κοινωνίας, ενώ ταυτοχρόνως δηλώνουν την άρρηκτη σχέση των ανθρώπινων ομάδων με το φυσικό περιβάλλον, καθώς και την ανάγκη σύνδεσής τους με έναν τόπο (Kotsakis 1999; Nanoglou 2001). Τα υπό κατάθεση παραδείγματα τεχνητών γηλόφων αφορούν την περιοχή της βόρειας Βουλγαρίας και της Νότιας Ρουμανίας, καθώς οι εγκαταστάσεις της βορείου Ελλάδος, εξετάζονται ενδελεχώς σε μετέπειτα ενότητες.

Η Η. Todorova ανέσκαψε κατά το β' ήμισυ του παρελθόντος αιώνα, στην περιοχή της βορειοανατολικής Βουλγαρίας μια πλειάδα οικιστικών σχηματισμών αντίστοιχου τύπου. Οι μαγούλες της Poljanica, του Oncharovo, του Targoviste, του Radingrad και του Goljamo Delcevo (Εικ. 4) αποτελούν τους βασικότερους εκφραστές της συχνής και σταθερής κατοίκησης κοινωνιών της Ύστερης Νεολιθικής σε συγκεκριμένες θέσεις της κεντρικής Βαλκανικής (Todorova 1982)

Οι μαγούλες της υπό συζήτηση περιοχής ασπάζονται μια σειρά κοινών χαρακτηριστικών: τα ορθογώνια, μεγάλων διαστάσεων πασσαλόπηκτα οικοδομήματα (περ. 10 x 10), διαιρούνται εσωτερικά σε επιμέρους χώρους, που σε ορισμένους οικισμούς, όπως στη Poljanica (Εικ. 4) ή στο Oncharovo, ανέρχονται σε έξι ή επτά δωμάτια (Todorova 1982: 119-165). Τα κτίσματα βρίσκονται σε συμπαγή διάταξη μεταξύ τους, ενώ, εξαιτίας της περιορισμένης έκτασης που καταλαμβάνουν οι τεχνητοί γήλοφοι, ελάχιστοι είναι ελεύθεροι χώροι που ανοίγονται μεταξύ των οικημάτων (Bailey 2000: 159). Αντιθέτως, ανάμεσα στα κτίσματα μεσολαμβάνουν στενά δρομάκια (Todorova 1982), που, λόγω διαστάσεων, δεν προσφέρονται για την άσκηση υπαίθριων δραστηριοτήτων, πρακτική που, όπως διαπιστώσαμε παραπάνω, ίσχυε για την πλειοψηφία των εγκαταστάσεων των πρώτων γενεών αγροτών (Perlès 2001: 193-96). Στους υπό συζήτηση οικισμούς ευδιάκριτη είναι η σαφής οργάνωσή

των οικοδομημάτων στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον και ο κοινός προσανατολισμός τους στον άξονα Βορρά - Νότου (Bailey 2000: 157).

Τέλος, βασικό γνώρισμα των τεχνητών γηλόφων της βορειοανατολικής Βουλγαρίας, αλλά και των μαγουλών του βόρειου ελληνικού χώρου, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αποτελεί η ευδιάκριτη χωρική διατύπωση, μέσω αρχιτεκτονικών κατασκευών, των ήδη εμφανών, λόγω του ύψους των θέσεων, ορίων της εκάστοτε εγκατάστασης. Τα συστήματα οριοθέτησης των συγκεκριμένων εγκαταστάσεων στοιχειοθετούνταν από τάφρους και επάλληλες σειρές ξύλινων φρακτών, ενισχυμένων, συχνά, με πηλό και μικρούς λίθους και περιέβαλλαν τα δομημένα περιβάλλοντα των οικισμών είτε στην συνολική περίμετρό τους, είτε σημειακά (Whittle 1996a: 90-93).

Η καθ' ύψος ανάπτυξη, υπό μορφή, δηλαδή, τεχνητού γηλόφου, δεν αφορά το σύνολο των εγκαταστάσεων των Βαλκανίων του 5500 π.Χ. Αντιθέτως, ορισμένοι οικισμοί δεν υιοθέτησαν την πρακτική της συνεχούς δόμησης σε σταθερά σημεία του χώρου, παρά επέλεξαν να κατασκευάζουν τα νέα τους κτίσματα σε ελεύθερες, ανοικοδόμητες περιοχές του φυσικού περιβάλλοντος. Αποτέλεσμα αυτού ήταν η οριζόντια ανάπτυξη των εγκαταστάσεων και ο σχηματισμός μεγάλων σε έκταση οικιστικών συνόλων (Besios and Pappa 1999: 179; Bailey 2000: 161). Στο ζήτημα των επίπεδων, εκτεταμένων οικισμών (flat extended settlements), όπως αποκαλούνται στη σχετική βιβλιογραφία, θα επιστρέψουμε παρακάτω, για μια εκτενέστερη πραγμάτευση.

Από την περιοχή της Νότιας Ρουμανίας και Βόρειας Βουλγαρίας γνωστή είναι η επίπεδη, εκτεταμένη εγκατάσταση του Useo, στο δομημένο περιβάλλον της οποίας συνυπάρχουν τόσο ορθογώνια, υπέργεια κτίσματα, όσο και υπόσκαφες κατασκευές (Bailey 2000: 161). Χαρακτηριστικότερα, ίσως, παραδείγματα εγκαταστάσεων οριζόντιας ανάπτυξης αποτελούν οι οικισμοί του Orono και του Selevac, από τα Δυτικά Βαλκάνια.

Η εγκατάσταση του Selevac ιδρύθηκε περί τα τέλη της 6^{ης} χιλιετίας σε μια εύφορη πεδιάδα της δυτικής Βαλκανικής, σε ένα περιβαλλοντικά ευνοημένο ποτάμιο οικοσύστημα. Καταλαμβάνοντας συνολική έκταση πάνω από 50 εκ. η θέση παρέμενε σε χρήση περίπου μέχρι το 4400 π.Χ. (Whittle 1996a: 831; Bailey 2000: 162). Κατά τις πρώτες οικιστικές φάσεις του οικισμού η οικοδόμηση των νέων κτισμάτων λάμβανε χώρα στο ίδιο ακριβώς σημείο με τους προκατόχους τους, κατά τα πρότυπα των μαγουλών. Στις τελευταίες, ωστόσο, οικοδομικές φάσεις ο οικισμός επεκτείνεται

οριζοντίως (Whittle 1996α: 103). Τα νέα οικοδομήματα κατασκευάζονται πλέον σε αδόμητους, ελεύθερους χώρους, ακολουθώντας, ωστόσο, τον ακριβή προσανατολισμό των παλαιότερων κτισμάτων. Οι οικιστικές κατασκευές των όψιμων περιόδων ζωής του Selevac είναι στον τύπο της πασσαλόπηκτης κατοικίας, διαιρούνται εσωτερικά σε επιμέρους δωμάτια και στέκουν ελεύθερες στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον, με πολλές ανοιχτές περιοχές ανάμεσά τους. Αν και οι ελεύθεροι αυτοί χώροι απετέλεσαν κατά τα πρώτα στάδια ζωής του οικισμού τους βασικούς χώρους άσκησης καθημερινών δραστηριοτήτων, οι τελευταίες φαίνεται πως σταδιακά μετατοπίζονται στα ενδότερα των οικημάτων (Bailey 2000: 161-62). Το Selevac, όπως και άλλοι επίπεδοι οικισμοί της Βαλκανικής, όπως το Ορονο ή το Divostin, δεν οριοθετούνται από ανθρωπογενείς κατασκευές (Bailey 2000: 162-63).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2
ΟΙ ΟΡΙΟΘΕΤΗΜΕΝΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ
ΤΗΣ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ (ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ)

Στο παρόν κεφάλαιο εκτίθενται, επιγραμματικά, οι έως σήμερα ανασκαμμένοι και δημοσιευμένοι νεολιθικοί οικισμοί του βορειοελλαδικού χώρου, το ενδοκοινοτικό περιβάλλον των οποίων οριοθετείται ή διαιρείται εσωτερικά από κάποια κατασκευή οριοθέτησης. Η αναφορά στις θέσεις γίνεται με χρονολογική και γεωγραφική σειρά, από Νότο προς Βορρά (Χάρτης 1, 2).

1. Ο οικισμός της όψιμης ΜΝ του **Αχιλλείου** Φαρσάλων (Εικ. 9) διέθετε τάφρο, της οποίας η έκταση και τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά δεν έχουν αποσαφηνιστεί (Winn and Shimabuku 1989: 66).
2. Στη Μαγούλα **Πευκάκια** της Μαγνησίας (Εικ. 10), αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού (1,20 μ.) περιβόλου της ΠΕΧ, στην δυτική πλευρά του ανασκαμμένου χώρου (Weisshaar 1989). Ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν πως η συγκεκριμένη κατασκευή ανήκει στις επιχώσεις της πολιτισμικής φάσης «Ραχμάνι» (περ. 3800 π.Χ.) (Elia 1982: 357; Andreou *et al.* 1996: 546)
3. Η ΜΝ **ακρόπολη** του **Σέσκλου** Μαγνησίας (Εικ. 14) διέθετε σαφή όρια υπό μορφή επάλληλων λίθινων περιβόλων, ο ακριβής αριθμός των οποίων δεν έχει προσδιοριστεί. Οι ανασκαφές του Χ. Τσουντα (1908) αποκάλυψαν στη ΝΔ πλευρά της **ακροπόλεως** λείψανα αυτών των περιβόλων, οι οποίοι θα περιέβαλλαν τον οικισμό (Elia 1982: 218-9). Ο Δ. Θεοχάρης διαπίστωσε, επίσης, την ύπαρξη βαθιάς τάφρου στα Δ της **ακρόπολης** χωρίς, ωστόσο, να παρέχει περισσότερα στοιχεία. Σαφέστερα είναι τα κατάλοιπα της ΝΝ, οπότε η **ακρόπολη** πρέπει να οριοθετούνταν από τρεις λιθόκτιστους περιβόλους (Elia 1982: 321-22).
4. Ο οικισμός της ΝΝ του **Διμηνίου** Μαγνησίας (Εικ. 12) περιβάλλεται από ένα σύστημα ομόκεντρων, λιθόκτιστων περιβόλων, οι οποίοι αναπτύσσονται γύρω από την αποκαλούμενη **Κεντρική Αυλή**. Ο Χ. Τσουντας διέκρινε έξι τέτοιους λιθόκτιστους τοίχους και τους απέδωσε πρώτος τον χαρακτηρισμό **περίβολοι** (Τσουντας 1908: 39-41). Δοκιμαστικές τομές στην περιοχή εκτός του βου

- περιβόλου αποκάλυψαν λείψανα κτισμάτων, εφαιπτόμενων στην εξωτερική πλευρά αυτού, γεγονός που προβλημάτισε τον Χ. Τσουντα αναφορικά με την ενδεχόμενη ύπαρξη και 7ου περιβόλου (Τσουντας 1908: 31). Το σύνηθες πάχος τους κυμαινόταν μεταξύ 0,80-1,00 μ., ενώ το ύψος τους δεν ξεπερνούσε το 1,00 μ. (Τσουντας 1908: 39; Elia 1982: 303).
5. Στη **Μαγούλα Χατζημισιώτικη** της λίμνης Βοιβήδος (νυν Κάρλας), ο ανασκαφέας Κ. Grundmann, εντόπισε κατάλοιπα λίθινου περιβόλου, ανήκοντα στη MN περίοδο (Θεοχάρης 1981: 95).
 6. Στην **Άργισσα Μαγούλα** Λαρίσης, κατά την NN II ανοίχθηκε τάφος σχήματος V για την οποία, ωστόσο, δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες (Elia 1982: 326). Οι Σ. Ανδρέου, Κ. Κωτσάκης και Μ. Φωτιάδης (Andreou *et al.* 1996: 552) αναφέρουν πως ο ανασκαφέας της θέσης V. Milojević πίστευε πως οι τρεις διαδοχικές τάφοι που συσχετίζονται με τον οικισμό της ΠΕΧ (Εικ. 15) ήταν σε χρήση ήδη από τις όψιμες φάσεις της Νεολιθικής.
 7. Στον οικισμό της **Οτζάκι Μαγούλας**, της Λάρισας (Εικ. 5), και, ειδικότερα, κατά τη NN IV (φάση «κλασικό Διμήνι» και Ραχμάνι) ανοίχθηκαν πέντε τάφοι (Εικ. 17, 19-22), οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από τον V. Milojević οχυρωματικές (Verteidigungsgraben; Elia 1982: 326; Andreou *et al.* 1996: 552). Το πλάτος τους κυμαινόταν μεταξύ 4,00-6,00 μ., ενώ το βάθος τους προσδιορίστηκε γύρω στα 1,50–3,50 μ. Σε δύο σημεία εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες, βάθους 2 μ., διατεταγμένες σε σειρά πίσω από τις τάφους. Σε μια περίπτωση υπήρχε και δεύτερη σειρά από πασσαλότρυπες, 2,5 μ. πίσω από τη πρώτη. Ο V. Milojević πρότεινε την παρουσία δύο, ίσως και περισσότερων, χωμάτινων περιβόλων (Lehmziegelwall), ενισχυμένων, σε κάποιες περιπτώσεις, με σειρές από ισχυρούς πασσάλους (Pfostenkastenwall), ενώ υπολόγισε το πλάτος τους σε 2,50 μ. και το ύψος τους σε 3,00-4,00 μ. Οι περιβόλοι αυτοί, σε συνδυασμό με τις τάφους και τις ξύλινες κατασκευές, βρισκόταν, σχεδόν, σε χρονικά παράλληλη χρήση και στοιχειοθετούσαν το πολύπλοκο σύστημα οριοθέτησης του οικισμού της NN (Elia 1982: 326).

8. Στα τέλη της MN ανήκει η τάφος σε σχήμα V που περιβάλλει τον οικισμό της **Σουφλί Μαγούλα** Λαρίσης. Ήταν διαμορφωμένη στο φυσικό έδαφος και έφτανε έως τη στάθμη του Πηνειού (Θεοχάρης 1981: 95).
9. Ο οικισμός της **Αράπη Μαγούλας**, στη περιοχή της Λάρισας, οριζόταν από τάφο κατά τη NN II σχήματος V και βάθους 1,40 μ. (Elia 1982: 326).
10. Το κεντρικό τμήμα του οικισμού της **Αγίας Σοφίας** Λαρίσης (Εικ. 24-25) οριοθετούνταν σαφώς κατά την NN περίοδο από τάφο (Andreou *et al.* 1996: 552-53).
11. Ο οικισμός των **Σερβίων** Κοζάνης (Εικ. 26) κατά τη NN διέθετε σύστημα τάφων διατομής V (Εικ. 27) (Ridley *et al.* 2000).
12. Σύστημα τάφων και λίθινων περιβόλων, που περιέβαλλαν τον οικισμό της NN αλλά και διαιρούσαν το εσωτερικό του διέθετε και η εγκατάσταση του **Μακρύγιαλου** Πιερίας (Εικ. 28) και στις δύο οικιστικές φάσεις της (Μακρύγιαλος I & II) (Εικ. 29-30, 32) (Pappa and Besios 1999)
13. Σύστημα δύο τάφων περιέτρεχε και τον οικισμό της **Νέας Νικομήδειας** Ημαθίας (Εικ. 33), ήδη από την AN (Εικ. 35β, 36). Ανάλογο σύστημα περιέτρεχε και τον μικρότερο σε έκταση οικισμό της θέσης κατά τη NN (Εικ. 35α, 36) (Pyke and Yiouni).
14. Το **Μάνδαλο** Πέλλας (Εικ. 37) κατά τη NN διέθετε δύο λίθινους περιβόλους (Εικ. 38), που όριζαν τον οικισμό τουλάχιστον στο βόρειο τμήμα του (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1991: 126-31).
15. Η νεολιθική εγκατάσταση των **Γιαννιτσών Β'** Πέλλας (Εικ. 39) οριοθετούνταν, άγνωστο σε ποια έκταση, από διπλή τάφο κατά τη NN (Χρυσοστόμου 1992; Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 1993: 176; Χρυσοστόμου 1997: 138).
16. Ο δομημένος χώρος του NN οικισμού της **Μάκρης** Έβρου (Εικ. 40) οριοθετούνταν από λίθινο περίβολο (Εικ. 42). Η περικλείουσα έκταση δεν

έχει προσδιοριστεί με σαφήνεια, καθώς ο περίβολος εντοπίστηκε σημειακά (Ευστρατίου 1993: 598; Ευστρατίου 1994: 429; Efstratiou *et al.* 1998: 26-27).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

Η απαρχή εγκατάστασης των ανθρώπινων κοινωνικών ομάδων σε συγκεκριμένους τόπους για μακρά χρονικά διαστήματα και η σταδιακή παύση των συχνών μετακινήσεων, που χαρακτήριζαν τα πληθυσμιακά σύνολα της περιόδου του Πλειστοκαίνου, υπαγόρευσαν νέες χωροοργανωτικές μορφές στα περιβάλλοντα, όπου θα διαβιούσαν και θα δραστηριοποιούνταν τα κοινωνικά σύνολα της Νεολιθικής. Η ανάγνωση σταθερών δομών στον κτισμένο χώρο και στιβαρών αρχιτεκτονημάτων, που μαρτυρούν ισχυρές δαπάνες, τόσο στο χρόνο κατασκευής τους, όσο και στην απαιτούμενη ενεργειακή κατάθεση των δημιουργών τους, συνθέτουν τη φυσιογνωμία των πρώτων νεολιθικών εγκαταστάσεων της Βαλκανικής⁷.

Την παρουσία ευδιάκριτων οριοθετήσεων, που προσδιορίζουν, διακρίνουν και χαρακτηρίζουν τις νεολιθικές εγκαταστάσεις των Βαλκανίων, ήδη από το 6500 π.Χ., θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε στο παρόν κεφάλαιο. Η συζήτηση που θα ακολουθήσει θα επικεντρωθεί στη καταγραφή των βασικών πρακτικών οριοθέτησης ενός νεολιθικού οικιστικού συνόλου, καθώς και στη προσέγγιση των παραγόντων εκείνων που θα καθορίσουν τη μορφή και το είδος της υπό ανέγερση κατασκευής στο εκάστοτε κοινωνικό και πολιτισμικό ανθρώπινο σύνολο.

3.1. Τα είδη και οι τύποι των οριοθετημάτων

Ήδη από την ΑΝ (c. 6500 π.Χ.), είναι διαπιστωμένη, όπως συζητήσαμε, η απαρχή της συνειδητής οριοθέτησης του δομημένου χώρου των νεολιθικών εγκαταστάσεων, μέσω της κατασκευής πολύπλοκων και πολύμορφων αρχιτεκτονημάτων, άρρηκτα σχετιζόμενων με τα ιδιαίτερα κοινωνικά, οικονομικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά των κοινωνιών, τις οποίες εξυπηρετούσαν. Πρόκειται για κατασκευές, που είτε περιέβαλλαν, περιμετρικά ή τμηματικά, το δομημένο χώρο ενός οικισμού, είτε τον διαιρούσαν εσωτερικά σε επιμέρους περιοχές. Η χρήση των υπό συζήτηση αρχιτεκτονημάτων ξεκινά και στον Ελλαδικό χώρο από την ΑΝ, όπως υποδεικνύουν οι δύο αποκαλυφθείσες τάφροι του οικισμού της Νέας Νικομήδειας Ημαθίας,

⁷ Εγκαταστάσεις ανάλογης φυσιογνωμίας, όπου έχει αναγνωσθεί τόσο η παρουσία χωροοργανωτικών σχημάτων στον τρόπο δόμησης και ανάπτυξης του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος, όσο και η χρήση στιβαρών υλικών για την ανέγερση των οικοδομημάτων, έχουν εντοπιστεί στη περιοχή των Σιδηρών Πυλών του Δούναβη και χρονικά τοποθετούνται στη Μεσολιθική περίοδο (περ. 7500 π.Χ.), αρκετά πρωιμότερα, δηλαδή, από τις απαρχές της Νεολιθικής περιόδου (Radovanovic 1996).

(Rodden *et al.* 1996: 34, 52; Perlès 2001: 175), για να εξελιχθεί σταδιακά, ώστε να αποκτήσει, κατά τη NN, τον χαρακτήρα πολύπλοκου συστήματος, αρθρωμένου από επάλληλες και, συχνά, διαφορετικού είδους κατασκευές οριοθέτησης. Η συντελεσθείσα εξέλιξη ενδεχομένως, να υποδεικνύει δραστικές αλλαγές στην οικονομική και κοινωνικοπολιτική οργάνωση των οικισμών.

Οι ανασκαφικές έρευνες σε οικισμούς τόσο του Ελλαδικού, όσο και του ευρύτερου Βαλκανικού χώρου, διαρκώς αυξάνουν τον αριθμό των ανθρωπογενώς οριοθετημένων νεολιθικών οικισμών, αποκαλύπτοντας, παράλληλα, τη ποικιλία των συγκεκριμένων κατασκευών (Kotsakis 1999: 71-2). Ειδικότερα, ως κατασκευές οριοθέτησης, σύμφωνα με τα έως τώρα ανεσκαμμένα και δημοσιευμένα πρότυπα, νοούνται οι εξής: λίθινοι περίβολοι, τάφροι, κατά κανόνα V διατομής, χωμάτινοι περίβολοι και πασσαλόπηκτοι φράκτες (Tringham 1972: 468; Ασλάνης 1990: 20), γνωστοί στη διεθνή βιβλιογραφία ως palisades (Whittle 1996a).

Οι παραπάνω κατασκευές απαντούν είτε μεμονωμένες, όπως, επί παραδείγματι, η τάφος της MN του Αχλλείου (Winn and Shimabuku 1989: 66), είτε σε επάλληλη μεταξύ τους διάταξη, όπως οι δύο λίθινοι περίβολοι του Μανδάλου Πέλλας της NN (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1988; Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1991), ενώ έχουν ανασκαφεί και παραδείγματα θέσεων, που συνδυάζουν την ταυτόχρονη χρήση διαφορετικών κατασκευών, με εξέχουσα την Οτζάκι Μαγούλα, όπου έχει διαπιστωθεί κατά τη NN η συνύπαρξη τάφρων, χωμάτινων περιβόλων και πασσαλόπηκτων φρακτών (Milojčić 1983β: 21-35). Η επιλογή του τύπου του εκάστοτε οριοθετήματος προφανώς εκπορεύεται από τα διαθέσιμα και προσβάσιμα στον εκάστοτε οικισμό υλικά δομής, αλλά και από τις ειδικές σε κάθε περίπτωση λειτουργίες που θα επιτελούσαν οι κατασκευές, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια (Tringham 1972: 465; Sanders 1990: 44; Wilk 1990).

Η εκμετάλλευση στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος, η αξιοποίηση, εν ολίγοις, μη-ανθρωπογενών κατασκευών για την οριοθέτηση των νεολιθικών εγκαταστάσεων, έχει, επίσης, διαπιστωθεί σε οικισμούς της Βαλκανικής (Tringham 1972: 466; Whittle 1996a: 46-52). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός του Konachevo (περ. 6500 π.Χ.), στη νοτιοδυτική Βουλγαρία, τη νότια πλευρά του οποίου οριοθετούσε η άκρη του φυσικού υψώματος, όπου αναπτυσσόταν, την ανατολική πλευρά του σηματοδοτούσε η παρουσία χαράδρας και ενός ρέματος, ενώ ως βορειοανατολικό όριο διέθετε λίθινο περίβολο (Bailey 2000: 53). Αλλά και στη

βόρειο Βουλγαρία πολλές από τις εγκαταστάσεις του β' μισού της 7^{ης} χιλιετίας οριοθετούνταν από φυσικά ρέματα ή βαθιές χαράδρες (Bailey 2000: 59). Στη Βόρειο Ελλάδα, οι χρήστες του οικισμού του Μακρύγιαλου Πιερίας, κατά τη δεύτερη οικιστική φάση του (Μακρύγιαλος II), αξιοποίησαν την κοίτη μιας φυσικής νεροσυρμής, την οποία διαμόρφωσαν σε τάφρο διατομής V, προκειμένου να διαιρέσουν εσωτερικά το ενδοκοινοτικό περιβάλλον, όπου δραστηριοποιούνταν (Besios and Pappa 1999: 182-3).

3.2. Παράγοντες που καθορίζουν τη μορφή και τον τύπο του οριοθετήματος

Η πολυμορφία των κατασκευών οριοθέτησης, που αρθρώθηκαν μετά το πέρας του β' μισού της 7ης χιλιετίας, όχι μονάχα στη Βαλκανική, αλλά στο σύνολο του ευρωπαϊκού χώρου, εγείρει μια σειρά βασικών ερωτημάτων, σχετικών με τη μορφή και το είδος των κατασκευών, που κάθε κοινότητα επέλεγε να αξιοποιήσει, προκειμένου να αρθρώσει το ιδιαίτερο και καθοριστικό για τη φυσιογνωμία και την ταυτότητα του εκάστοτε οικισμού σύστημα οριοθέτησης.

Μελέτες γεωγράφων, περιβαλλοντολόγων, εθνογράφων, αρχιτεκτόνων, κοινωνιολόγων, σημειωτικών και, κυρίως, περιβαλλοντικών ψυχολόγων υπέδειξαν μια σειρά παραγόντων που επηρεάζουν τη μορφή και τον τύπο των αρχιτεκτονικών κατασκευών, πέρα από την δημιουργική πρόθεση του ίδιου του κατασκευαστή τους (Sanders 1990: 44; Wilk 1990). Η αξία και εμβέλεια των υπό κατάθεση παραγόντων είναι διαχρονική και διαπολιτισμική, ο βαθμός παρέμβασής τους, ωστόσο, στη διαμόρφωση του δομημένου περιβάλλοντος μιας εγκατάστασης, άπτεται των ιδιαίτερων πολιτισμικών πλαισίων, όπου εντάσσεται η εκάστοτε κοινωνία.

Επτά, λοιπόν, είναι τα επίπεδα εκείνα που επηρεάζουν τη μορφή, τον τύπο και τον τρόπο άρθρωσης των αρχιτεκτονικών κατασκευών: οι κλιματικές συνθήκες, η τοπογραφία, τα διαθέσιμα υλικά δομής, το επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης του εκάστοτε οικισμού, οι πλουτοπαραγωγικές πηγές της κάθε περιοχής, οι λειτουργίες που η υπό διαμόρφωση κατασκευή θα επιτελεί και, τέλος, οι πολιτισμικές αξίες τις οποίες συμμαρύνει η ομάδα που κατασκευάζει το οικοδόμημα (Canter *et al.* 1975; Sanders 1990: 44; Wilk 1990: 34).

Οι παραπάνω παράγοντες ομαδοποιούνται σε τρεις βασικές κατηγορίες. Η πρώτη αφορά στο κλίμα και στη τοπογραφία. Τα στοιχεία αυτά ανήκουν στους αποκαλούμενους “σταθερούς παράγοντες”, στη διαμόρφωση και τον βαθμό επιρροής

των οποίων δεν μπορεί να παρέμβει δραστικά η κοινότητα, προκειμένου να τους μεταποιήσει (Sanders 1990: 44). Οι κλιματικές συνθήκες της εκάστοτε θέσης αναμφίβολα θα συμμετείχαν στην επιλογή ενός συγκεκριμένου τύπου κατασκευής οριοθέτησης (Tringham 1972: 465-66). Αν δεχτούμε, επί παραδείγματι, την αξιοποίηση των τάφρων και των λίθινων περιβόλων ως αντιπλημμυρικών έργων, σαφέστατα η κατασκευή τους θα ήταν επιβεβλημένη σε μια περιοχή όπου οι κλιματικές συνθήκες θα περιλάμβαναν συχνές και έντονες βροχοπτώσεις (Smith 1998: 3). Επίσης, αν υποθέσουμε πως οι λειτουργίες των τάφρων περιλάμβαναν και ενίσχυση των αποθεμάτων της εκάστοτε κοινότητας σε νερό μέσω της παρακράτησης όμβριων υδάτων, τότε η πρακτική κατασκευής τους σε περιοχές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από έντονη ξηρασία θα ήταν απολύτως δικαιολογημένη. Σ' ό,τι αφορά στον παράγοντα της τοπογραφίας μπορούμε να επικαλεστούμε το παράδειγμα του νεολιθικού οικισμού του Διμηνίου Μαγνησίας, όπου η περιορισμένη έκταση του γηλόφου και η έντονη κλίση του εδάφους, θα υπαγόρευσε την κατασκευή λίθινων περιβόλων, οι οποίοι θα μπορούσαν να λειτουργούν και ως αναλήμματα για τη δημιουργία πρόσφορων προς οικοδόμηση επιπέδων στον χώρο (Χουρμουζιάδης 1993: 57-8).

Η δεύτερη κατηγορία αφορά στα διαθέσιμα υλικά δομής, στα διαθέσιμα αποθέματα χρόνου, ενέργειας και δυναμικού που κάθε κοινότητα μπορεί να αξιοποιήσει για την ανέγερση ενός αρχιτεκτονήματος και, τέλος, στο κεκτημένο από κάθε ομάδα τεχνολογικό επίπεδο (Tringham 1972: 467). Οι παράγοντες αυτοί χαρακτηρίζονται ως “ευμετάβλητοι” καθώς η διαχείρισή τους δεν εξαρτάται μονάχα από φυσικούς παράγοντες, αλλά κυρίως από κοινωνικούς (Sanders 1990: 44; Kent 1990a: 131). Επί παραδείγματι, ενώ στον Μακρύγιαλο Περίας η πέτρα δεν απαντά σε αφθονία, ως διαθέσιμο προς οικοδόμηση υλικό, η κοινότητα της NN κατόρθωσε να εξασφαλίσει τις απαιτούμενες ποσότητες για την θεμελίωση ή και για τη συνολική ανέγερση δύο λίθινων περιβόλων, κατά τη πρώτη οικιστική φάση (Μακρύγιαλος Ι) της εγκατάστασης (Μπέσιος και Παππά 1998a: 18; Pappa and Besios 1999: 112; Παππά κ.ά. 2000: 284-6).

Τέλος, η τρίτη κατηγορία, περιλαμβάνει τις λειτουργίες που επιτελούν οι κατασκευές, καθώς και στο πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται η εκάστοτε κατασκευή (Tringham 1972: 471). Οι παράγοντες αυτοί χαρακτηρίζονται ως “πολιτισμικές σταθερές”, καθότι εξαρτώνται από το πολιτισμικό πλαίσιο, εντός του οποίου αρθρώνονται και αφορούν στο σύνολο της κοινότητας. Η σύνδεση της μορφής

και του τρόπου λειτουργίας ενός αρχιτεκτονήματος με το πολιτισμικό υπόβαθρο της κοινωνικής ομάδας που το κατασκεύασε και το χρησιμοποιεί νοείται μέσω κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών, κυρίως, δεσμών. Ριζικές μεταβολές σ' ένα μονάχα από τους παραπάνω τομείς, είναι ικανές να επηρεάσουν και να μεταβάλλουν τις πολιτισμικές σταθερές της ομάδας, επιφέροντας αλλαγές στις πρακτικές, τις οποίες αξιοποιεί για την άρθρωση και οργάνωση του κοινωνικού περιβάλλοντός της (Lawtence 1990; Kent 1990β; Sanders 1990: 44). Επομένως, αλλαγές πολιτισμικής φύσεως στους κόλπους μιας κοινωνίας, συχνά υποδεικνύουν νέες λειτουργίες και χρήσεις των αρχιτεκτονικών κατασκευών.

Υποθετικά ως αποδεχτούμε πως η κατασκευή των περιβόλων του Σέσκλου της ΜΝ είχε υπαγορευτεί αποκλειστικά από χωροοργανωτικούς ή πρακτικούς λόγους, όπως η κατασκευή κατάλληλων για οικοδόμηση αναλημμάτων στο χώρο και πως οι λειτουργίες των περιβόλων αφορούν στο συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο μονάχα τα δύο προηγούμενα σημεία. Ας υποθέσουμε πως σε μεταγενέστερο χρονικό σημείο, για παράδειγμα στη ΝΝ, συντελείται μια δραστική αλλαγή, ως αποτέλεσμα μακροχρόνιων διαδικασιών, στο σύστημα κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης της κοινότητας του Σέσκλου, και το “επίπεδο” κοινωνικό σύστημα ισότητας και ισομέρειας, που ίσχυε κατά τη ΜΝ, αντικαθίσταται από ένα πλήρως διαστρωματωμένο κοινωνικό σύνολο, το οποίο είναι σαφώς διαιρεμένο σε “τάξεις” και του οποίου κεφαλή αποτελεί ένας ισχυρός αρχηγός, αδιάφορων καθηκόντων. Μια αντίστοιχη αλλαγή, πολιτισμικής εμβέλειας, θα μπορούσε να αλλάξει την ποιότητα και την λειτουργία των περιβόλων, οι οποίοι θα είναι πλέον επιφορτισμένοι και με λειτουργίες προστασίας των ισχυρών προσώπων της κοινότητας⁸. Είναι σαφές, λοιπόν, πως κάθε δραστική αλλαγή που συντελείται σε μια κοινωνία και έχει αντίκτυπο στις πολιτισμικές αξίες της, είναι ικανή να μεταβάλει τη μορφή και τις λειτουργίες των αρχιτεκτονημάτων της (Kent 1990β).

3.3. Συμπεράσματα

Η κατασκευή οριοθετήσεων για την περιγραφή των ενδοκοινοτικών περιβαλλόντων των νεολιθικών εγκαταστάσεων, απέτελεσε συνήθη και προσφιλή πρακτική σ' όλη τη

⁸ Το εν λόγω παράδειγμα είναι μεν υποθετικό, αντίστοιχες, όμως, αλλαγές στις νεολιθικές κοινωνίες της ΝΝ, που συνοδεύονται και από απόδοση λειτουργιών αμυντικού χαρακτήρα στα συστήματα οριοθέτησης νεολιθικών οικισμών, έχουν προταθεί και κατατεθεί στη σχετική βιβλιογραφία (Ασλάνης 1990) και θα συζητηθούν παρακάτω.

Βαλκανική κατά την υπό συζήτηση εποχή. Ξύλινοι πασσαλόπηκτοι φράκτες, τάφροι, λίθινοι και χωμάτινοι περίβολοι απετέλεσαν τα κύρια αρχιτεκτονικά στοιχεία, που αξιοποίησαν οι νεολιθικοί προκειμένου να διατυπώσουν ευδιακρίτως στο φυσικό τοπίο τα ακριβή όρια του οικιστικού τους περιβάλλοντος, ή να διαχωρίσουν τον οικισμό τους εσωτερικά σε επιμέρους τμήματα (Tringham 1972: 468; Ασλάνης 1990: 20). Βασικότατο παράγοντα προσδιορισμού του τύπου του οριοθετήματος που η κάθε κοινότητα θα ανέγειρε, αποτελούσε το σύνολο των ιδιαίτερων λειτουργιών που η συγκεκριμένη κατασκευή θα εξυπηρετούσε (Sanders 1990: 44; Wilk 1990). Η ανίχνευση των εν λόγω λειτουργιών θα επιχειρηθεί σε επόμενα κεφάλαια του παρόντος πονήματος.

Ασφαλώς, η πρακτική οριοθέτησης δεν αποτελεί αποκλειστικό γνώρισμα της Βαλκανικής Νεολιθικής. Αντιθέτως, ανάλογες χωρικές διατυπώσεις και συμπεριφορές είχαν εκδηλωθεί, κατά τον συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο, σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο⁹: από τη γειτονική Ιταλία (Whittle 1996α: 295-99, 311-12, 333-34) μέχρι τη Μεγάλη Βρετανία (Mercer 1990; Whittle 1996α: 187-92, 266-76) και, γενικότερα, τη βόρεια και κεντρική δυτική Ευρώπη (Darvill *et al.* 2001). Στην Ανατολία κατασκευές ανάλογου τύπου ήταν σε χρήση ήδη από την Ακεραμεική Νεολιθική (PPN, c. 8000 π.Χ.). Ιδιαίτερως γνωστό στη σχετική βιβλιογραφία είναι το ισχυρό τείχος και η τάφος της νεολιθικής εγκατάστασης της Ιεριχούς (Εικ. 7), στη περιοχή της σημερινής Συροπαλαιστίνης (Tringham 1972: 469; Smith 1998: 3), ενώ χαρακτηριστικό παράδειγμα ανθρωπογενώς οριοθετημένου οικισμού από την περιοχή της κεντρικής Ανατολίας, συνιστά η Ακεραμεική εγκατάσταση του γηλόφου Asikli (Εικ. *), όπου ανασκαφικές έρευνες αποκάλυψαν σποραδικά κατάλοιπα ενός ισχυρού λιθόκτιστου περιβόλου, που θα περιέβαλλε, περιμετρικά ή σημειακά, τον οικισμό (Esin and Harmankaya 1999). Ισχυρός περίβολος, δομημένος στην εξωτερική παρειά του με λίθους και στο εσωτερικό του με αχυρόχωμα περιέτρεχε και την νεολιθική εγκατάσταση της Χοιροκοιτίας, στο νότιο τμήμα της Κύπρου (Εικ. 8) (Brun 1996: 16-17).

⁹ Σύνθετος τύπο οριοθετήματος στις εν λόγω περιοχές συνιστούσε η παράλληλη χρήση τάφρων και ξύλινων περιβόλων (palisades). Οι διαπιστωμένες ως προς την πολιτισμική συγκρότηση διαφορές των νεολιθικών κοινωνιών της Βαλκανικής από αυτές της υπόλοιπης ευρωπαϊκής ηπείρου, σηματοδοτούν και υποδεικνύουν και διαφορετικές χρήσεις των κατασκευών οριοθέτησης (Darvill *et al.* 2001), οι οποίες, δοθείσης κάποιας άλλης ευκαιρίας, θα άξιζε να διατυπωθούν και να συζητηθούν συγκριτικά με τις πρακτικές οριοθέτησης των νεολιθικών εγκαταστάσεων των Βαλκανίων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ΜΕΘΟΔΟΙ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Η ενασχόληση με τη μελέτη των ανθρωπογενών ορίων της νεολιθικής, εμπίπτει, ως ζήτημα προς πραγμάτευση, στο πεδίο έρευνας της αποκαλούμενης “αρχαιολογίας του χώρου” (spatial archaeology). Η επαρκής αντιμετώπιση του συγκεκριμένου θέματος υποχρεώνει στην κατάθεση μιας σειράς αναλυτικών εργαλείων, που αρθρώθηκαν και αξιοποιήθηκαν στα εγχειρήματα προσέγγισης της χωρικής συμπεριφοράς κοινωνιών του παρελθόντος. Σκόπιμη κρίθηκε, λοιπόν, η σύντομη παρουσίαση του ιστορικού της συμμετοχής της έννοιας του χώρου στις αρχαιολογικές αναζητήσεις, αλλά και η ειδική αναφορά στα κυριότερα αναλυτικά εργαλεία, επείσακτα ή αυτόχθονα, που κατά καιρούς χρησιμοποιήθηκαν. Τέλος, ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στις αναλυτικές τεχνικές, που θα αξιοποιηθούν στις επικείμενες συζητήσεις, αναφορικά με τις κατασκευές οριοθέτησης νεολιθικών οικισμών.

4.1. Τα αναλυτικά εργαλεία

Η εισαγωγή της έννοιας του χώρου, μόλις στα τέλη του 19ου αι., στην αρχαιολογική έρευνα (Ανδρέου και Κωτσάκης 1987: 57; Χουρμουζιάδης 1997: 17), ως παράγοντα αξιοποιήσιμο, αφενός για την ορθή προσέγγιση των λειτουργιών και των χρήσεων των οικοδομικών καταλοίπων και αφετέρου για την πληρέστερη κατανόηση των σχετικών με τον χώρο ανθρώπινων επιλογών, πυροδότησε τον σχηματισμό μιας σειράς επιστημονικών τάσεων, που πραγματεύονταν το εν λόγω ζήτημα. Τα επιστημονικά ρεύματα που προέκυψαν, υπό τον χαρακτήρα «Σχολών», διαμόρφωσαν τη μεθοδολογία τους σύμφωνα με τις ισχύουσες στις γεωγραφικές ενότητες, όπου έδρευαν, ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες. Έτσι, λόγου χάρη, η Αγγλική Σχολή, εξαιτίας δεδομένων συγκυριών, εστίασε περισσότερο στην αρχιτεκτονική και περιβαλλοντική προσέγγιση του χώρου, ενώ η Αμερικάνικη, ανέδειξε την αξία της οικονομικής, αλλά και ανθρωπολογικής/εθνογραφικής μελέτης, μέσω της εξέτασης των κοινωνιών του πρόσφατου παρελθόντος, πολλές εκ των οποίων δραστηριοποιούνταν τότε ακόμα στο αμερικανικό έδαφος (Clarke 1977: 2-4; Χουρμουζιάδης 1997: 17-8).

Αναγνωρίστηκαν, λοιπόν, τρία ειδικά επίπεδα μελέτης των χωρικών φαινομένων, που εκδηλώνονται τόσο στο ενδοκοινοτικό, όσο και στο διακοινοτικό περιβάλλον

(Ανδρέου και Κωτσάκης 1987: 59; Χουρμουζιάδης 1993: 31): το μικροεπίπεδο, το μεσοεπίπεδο και το μακροεπίπεδο. Το πρώτο επίπεδο εστιάζει στη μελέτη των τεκταινομένων εντός των αρχιτεκτονημάτων. Ως αρχιτεκτονικές κατασκευές, ασφαλώς, δεν νοούνται μονάχα τα οικήματα, αλλά και τα φυσικά καταφύγια (σπήλαια, βραχοσκεπές), τα ταφικά κτίσματα, τα ιερά και, γενικότερα, οποιοσδήποτε φυσικός ή ανθρωπογενής χώρος φιλοξενεί ανθρώπινη παρουσία και δράση. Το μεσοεπίπεδο πραγματεύεται την έννοια του χώρου εντός των πολεοδομικών συνόλων (οικισμών, ημιμόνιμων καταυλισμών, νεκροταφείων, ιερών κέντρων, βιομηχανικών συμπλεγμάτων κ.ά.). Στο συγκεκριμένο επίπεδο ανάλυσης αξιοποιούνται δάνεια αναλυτικά εργαλεία από την αρχιτεκτονική και τις κοινωνικές επιστήμες, ενώ έντονα υπεισέρχεται και ο οικονομικός και πολιτισμικός παράγοντας στη διερεύνηση των χωρικών επιλογών και των κατανομών των αντικειμένων. Τέλος, το μακροεπίπεδο, αφορά στις διακοινοτικές σχέσεις των εγκαταστάσεων και στην οργάνωσή τους εντός ευρύτερων γεωγραφικών πλαισίων. Γεωγραφικά και οικονομικά μοντέλα ανάλυσης σχετίζονται, πρωτίστως, με το εν λόγω επίπεδο (Clarke 1977: 10-3). Εφαρμογές των αναλυτικών τεχνικών του μακροεπιπέδου στη διερεύνηση της διακοινοτικής οργάνωσης σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο και εντός ενός ορισμένου γεωγραφικού πλαισίου έχει καταθέσει η C. Perlès (1999; 2002: 121-51), εξετάζοντας την διασπορά προϊστορικών μαγούλων στην ανατολική Θεσσαλία. Το υπό μελέτη ζήτημα των νεολιθικών κατασκευών οριοθέτησης σχετίζεται περισσότερο με τα δύο πρώτα επίπεδα ανάλυσης, εμπίπτει, όμως, και σε συγκεκριμένα σημεία του μακροεπιπέδου, όπως, θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

Για αρκετά χρόνια η σχετική με την αρχαιολογία του χώρου έρευνα ήταν προσανατολισμένη αποκλειστικά στην παραγωγή και μελέτη χαρτών με κατανομές αντικειμένων (distribution maps) σ' ένα συγκεκριμένο χωρικό πλαίσιο (Hodder and Orton 1976; Χουρμουζιάδης 1997: 18). Η κυριαρχία των οικονομικών και, κυρίως, των γεωγραφικών θεωριών (Ανδρέου και Κωτσάκης 1987: 57) περιόρισε για πολλές δεκαετίες την έρευνα στα αποκαλούμενα «μοντέλα κατανομής» (Renfrew and Bahn 1996: 370-73), βάσει των οποίων επιχειρούνταν, σε ενδοκοινοτικό επίπεδο, η προσέγγιση του χαρακτήρα και των λειτουργιών των αρχιτεκτονημάτων, αλλά, κυρίως, η διακοινοτική διερεύνηση των ισχυόντων κατά τους χρόνους του παρελθόντος ανταλλακτικών επαφών, καθώς και ο γεωγραφικός εντοπισμός της καταγωγής διαφόρων πολιτισμικών ρευμάτων (Hodder 1978: 200-11),

Στην αρχαιολογική έρευνα αρκετά αξιοποιήθηκαν, επίσης, τα εθνογραφικά και ανθρωπολογικά παράλληλα, με επίκεντρο την ανίχνευση και κατανόηση των κοινωνιών του πρόσφατου παρελθόντος, προς αναζήτηση πιθανών διεξόδων στη προσπάθεια ανάγνωσης των πολιτισμικών χαρακτηριστικών των κοινωνικών οργανισμών της προϊστορίας (Hodder 1978).

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής, καθώς και μιας σειράς συνυφασμένων με αυτή επιστημονικών αντικειμένων (ψυχολογία χώρου, μελέτες συμπεριφοράς), φαίνεται πως μόλις τις τελευταίες δεκαετίες κατάφερε να διεισδύσει στην αρχαιολογία του χώρου (Kent 1990; Pearson and Richards 1997), προσφέροντας σημαντικά στοιχεία στην προσπάθεια κατανόησης των κοινωνιών του παρελθόντος.

Η αρχαιολογική έρευνα, λοιπόν, ενισχύθηκε με πληθώρα αναλυτικών εργαλείων και μεθόδων (οικονομικών, ανθρωπολογικών, περιβαλλοντικών, γεωγραφικών, αρχιτεκτονικών κ.α.) η κάθε μια από τις οποίες επιχειρούσε να εξετάσει τα χωρικά φαινόμενα υπό ένα συγκεκριμένο πρίσμα. Η πολυμορφία και ποικιλία των εργαλείων προσέγγισης και μελέτης των αρχιτεκτονημάτων αξιοποιήθηκε ιδιαίτερος από την προϊστορία, περίοδο κατά την οποία οι γραπτές πηγές απουσιάζουν, καθιστώντας έτσι την ανασύσταση του παρελθόντος εξαιρετικά δύσβατο εγχείρημα. Η τροφοδότηση, βεβαίως, της αρχαιολογικής έρευνας με τα αναγκαία για τη μελέτη της έννοιας του χώρου αναλυτικά εργαλεία, δεν έχει παύσει, καθώς, διαρκώς αναδεικνύονται νέες πτυχές της πολυσύνθετης αυτής έννοιας, που απαιτούν και την κατάλληλη προσέγγιση.

4.2. Πολιτισμικό υπόβαθρο και δομημένος χώρος

Η σταδιακή άρθρωση του δομημένου χώρου μιας εγκατάστασης, ασχέτως χρονικής ή πολιτισμικής ένταξής της, αποτελεί, αναμφίβολα, πράξη ατομικής και συλλογικής δημιουργίας, καθώς και μέσο διατύπωσης των ιδιαίτερων γνωρισμάτων, που συνθέτουν την ταυτότητα των κατασκευαστών του και στοιχειοθετούν το πολιτισμικό τους υπόβαθρο (Sanders 1990: 45).

Η κατασκευή κάποιου αντικειμένου, η ανέγερση ενός αρχιτεκτονήματος και, γενικότερα, οποιαδήποτε ανθρωπογενής διαδικασία αποδίδει υλικά αποτελέσματα, φέρει “κωδικοποιημένα”, με ποικίλους τρόπους, στοιχεία της ιδιαίτερης ατομικής ταυτότητας του κατασκευαστή-χρήστη. Σε συλλογικές ανθρωπογενείς διαδικασίες με πρωτεύοντα στόχο το όφελος του κοινωνικού συνόλου, όπως η κατασκευή του

δομημένου περιβάλλοντος μιας εγκατάστασης, όπου απαιτείται η συμμετοχή πολλών ή όλων των εν ενεργεία μελών της κοινότητας, οι κωδικοποιημένες πολιτισμικές διατυπώσεις αφορούν την ταυτότητα και το υπόβαθρο ολόκληρης της ομάδας, λειτουργώντας, παράλληλα, ως συνεκτικά στοιχεία της.

Το φυσικό περιβάλλον, λοιπόν, μετασχηματίζεται, σταδιακά, σε κοινωνικό (Νικολαΐδου 1993: 215). Εντός των ορίων του οι ανθρωπογενείς κατασκευές βρίσκονται σε συνεχή συνδιαλλαγή με τις ανθρώπινες υπάρξεις, που τις κατασκεύασαν και τις χρησιμοποιούν. Ο άνθρωπος διαβιεί και δραστηριοποιείται σ' αυτό το περιβάλλον, όπου η μορφή των αρχιτεκτονημάτων, η οργάνωσή τους στον χώρο, η παρουσία περιοχών προορισμένων για την άσκηση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων και, εν τέλει, ο συνολικός τρόπος άρθρωσης, οργάνωσης και ανάπτυξης του ενδοκοινοτικού χώρου, αντανακλούν τις πολιτισμικές βάσεις της ομάδας στην οποία ανήκει και που το εκμεταλλεύεται (Hall 1976: 158).

Υπό το προαναφερθέν πρίσμα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως κάθε τι ανθρωπογενές, και δη τα αρχιτεκτονήματα, διαθέτει ασφαλώς πολλαπλές λειτουργίες και χρήσεις που δεν στοχεύουν, κατ' αποκλειστικότητα, στη κάλυψη των πρακτικών αναγκών του ανθρώπου. Ένα αρχιτεκτόνημα, λοιπόν, πέρα από την χρηστική διάστασή του, λειτουργεί και ως μονάδα πολιτισμικής ερμηνείας της κοινωνίας που το κατασκεύασε και το χρησιμοποιεί, οπότε είναι δυνατόν να εξεταστεί υπό ποικίλα πρίσματα (Sanders 1990: 45). Κατ' επέκταση, αν δεχτούμε πως οι αρχιτεκτονικές κατασκευές επιδέχονται πολλαπλές αναγνώσεις και πως η μορφή τους είναι, τελικώς, αποτέλεσμα, όπως συζητήσαμε παραπάνω (βλ. Κεφ. 3, σελ.), μιας σειράς αστάθμητων και ευμετάβλητων παραγόντων, οι λειτουργίες που αυτές επιτελούν δεν θα πρέπει να εικάζονται μόνο βάσει της μορφής τους (Sommer 1969: 8-9; Lawrence 1990: 73; Rapoport 1990: 12; Sanders 1990: 46), αλλά θα πρέπει να προσεγγίζονται βάσει του συνόλου των στοιχείων που συνθέτουν το εκάστοτε πολιτισμικό περιβάλλον (κοινωνία, οικονομία, ιδεολογία, χωρικές επιλογές, συμβολικές διατυπώσεις, τεχνολογικό επίπεδο, περιβάλλον).

Σ' ένα οίκημα, επί παραδείγματι, μπορούμε να αναγνώσουμε σαφώς περισσότερες λειτουργίες και ποιότητες (Canter *et al.* 1975: 129) από τις έως τώρα αποδοθείσες, που, συνήθως, το αντιμετώπιζαν, σχεδόν αποκλειστικά, ως κατάλυμα για την στέγαση των ανθρώπινων ομάδων και των δραστηριοτήτων τους. Ένα οίκημα, όμως, μπορεί να ειπωθεί, υπό οικονομικό πρίσμα και ως παραγωγική μονάδα και να ερμηνευτεί αναλόγως, ή, είναι εφικτό, να προσεγγιστεί ως χώρος κοινωνικής συνδιαλλαγής,

επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης μεταξύ των ατόμων που συμβιώνουν σε αυτό. Επίσης, διαθέτει, αναμφίβολα, αισθητική και κατασκευαστική αξία, ενώ επιδέχεται και συμβολικών, ιδεολογικών και φυσικά καθαρά χρηστικών προσεγγίσεων (Lawrence 1990: 78).

Οι προαναφερθείσες προσεγγίσεις σαφώς ισχύουν και για το υπό μελέτη θέμα, τις νεολιθικές κατασκευές οριοθέτησης. Η αναγνώριση, λόγου χάρη, σ' έναν λίθινο περίβολο, που περιτρέπει ένα νεολιθικό οικισμό, μόνο παρεμποδιστικών για την είσοδο εξωγενών στοιχείων στον ενδοκοινοτικό χώρο λειτουργιών, είναι, ασχέτως ορθότητας της ερμηνείας, αναμφίβολα μονοδιάστατη, αφού πραγματεύεται ένα ανθρωπογενές προϊόν αποκλειστικά ως κατασκεύασμα χρηστικής αξίας¹⁰. Τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω δεν συνεπάγονται πως η χρηστική διάσταση των κατασκευών πρέπει να εκτός της όποιας συζήτησης ή πως ανάλογες ερμηνευτικές προσεγγίσεις στερούνται αξιοπιστίας. Απλώς, είναι οφθαλμοφανές πως επί σειρά ετών ελάνθαναν από την αρχαιολογική έρευνα οι αναγνώσεις εκείνες που θα πραγματεύονταν τα αρχαιολογικά τεκμήρια εντός των πολιτισμικών συμφραζομένων τους και θα αναδείκνυαν τον κοινωνικό τους ρόλο. Οι κοινωνικές επιστήμες, αλλά και οι επιστημονικοί τομείς της σημειολογίας και της περιβαλλοντικής ψυχολογίας προσέφεραν κατά τις τελευταίες δεκαετίες στην αρχαιολογική έρευνα ιδιαίτερος αξιοποιήσιμα αναλυτικά εργαλεία για την καλύτερη κατανόηση και πληρέστερη προσέγγιση των κοινωνιών του παρελθόντος και των επιλογών τους.

4.3. Σημειολογία και περιβαλλοντική ψυχολογία

Η ανάγνωση των πολιτισμικών διατυπώσεων κοινωνικών συνόλων του παρελθόντος, όπως αυτές εκφράστηκαν μέσω των αρχιτεκτονικών κατασκευών είναι ικανή να συμβάλει τα μέγιστα στην αρχαιολογική έρευνα, παρέχοντας σημαντικές πληροφορίες αναφορικά με τις ιδιαίτερες λειτουργίες που επιτελούσαν τα αρχιτεκτονήματα, υπερβαίνοντας τις αυστηρά πρακτικές και χρηστικές τους διαστάσεις (Rapoport 1990: 11). Παράλληλα, η εφαρμογή ανάλογων προσεγγίσεων στη μελέτη των αρχιτεκτονημάτων εξυπηρετεί στην πληρέστερη κατανόηση της συμπεριφοράς των κοινωνιών του παρελθόντος και, ειδικότερα, των χωρικών και κοινωνικών τους επιλογών. Τα υπό αξιολόγηση αναλυτικά εργαλεία για την

¹⁰ Βλ. Ασλάνης 1990, αλλά και τις παλαιότερες απόψεις του Τσουντα (1908) για τους περιβόλους του Διμηνίου και Σέσκλου, καθώς και τις ανασκαφικές εκθέσεις οικισμών της Θεσσαλίας, που ανέσκαψε ο V.Milojčić και φέρουν κατασκευές οριοθέτησης.

ανίχνευση της ανθρώπινης χωρικής συμπεριφοράς, όψεις της οποίας θα εξετάσουμε παρακάτω (βλ. Κεφ. 6, σελ.), την επαρκέστερη προσέγγιση των λειτουργιών, που επιτελούσαν οι αρχιτεκτονικές κατασκευές κοινωνιών του παρελθόντος, προέρχονται από τους επιστημονικούς κλάδους της σημειολογίας και της περιβαλλοντικής ψυχολογίας. Η εφαρμογή αντίστοιχων προσεγγίσεων θα πρέπει να βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση, βεβαίως, με τις αρχαιολογικές μεθόδους αναζήτησης και τεκμηρίωσης (Sanders 1990: 46).

Οι σημειωτικοί επιχειρήσαν τη σύνδεση της ανθρώπινης συμπεριφοράς με τον τρόπο οργάνωσης του δομημένου κοινωνικού περιβάλλοντος. Η αντιμετώπιση των αρχιτεκτονικών κατασκευών, που συνθέτουν τον εκάστοτε ενδοκοινοτικό οικιακό χώρο ως σύστημα σημείων, τα οποία μεταφέρουν κωδικοποιημένα μηνύματα, που αφυπνούν στις υπό κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο κοινωνικές ομάδες συγκεκριμένες συμπεριφορές, υιοθετήθηκε ως άποψη από κάποιους αρχαιολόγους, οι οποίοι θέλησαν να εφαρμόσουν αντίστοιχες προσεγγίσεις σε αρχαιολογικό υλικό (Sanders 1990). Οι σημειωτικοί πραγματεύτηκαν τις αρχιτεκτονικές κατασκευές πρωτίστως ως μονάδες πολιτισμικής ερμηνείας και στάθηκαν κριτικοί απέναντι στις αρχαιολογικές προσεγγίσεις που στηριζόταν αποκλειστικά στη μορφή (σημαίνουν) ενός κτίσματος για να του αποδώσουν τις όποιες λειτουργίες (Rapoport 1990: 12), λησμονώντας πως κάθε μορφή, πλην του σημαίνοντος, δηλαδή της οπτικής απόδοσής της, διαθέτει και ένα σημαινόμενο, που αφορά στις λειτουργίες που αυτή επιτελεί, εντός των ιδιαίτερων πλαίσίων, όπου ανήκει. Σύμφωνα, λοιπόν, με τις θεωρίες των σημειολόγων, η μορφή ενός αρχιτεκτονήματος δεν συμβαδίζει πάντα απόλυτα με την χρήση αυτού και, κατά συνέπεια, ανάλογοι τρόποι ερμηνείας θα πρέπει να θεωρούνται εξισωτικοί και να επανεξετάζονται υπό πολλαπλά πρίσματα, όχι αποκλειστικά προερχόμενα από τις συμβατικές αρχαιολογικές μεθόδους.

Καθετί ανθρωπογενές παύει να είναι βουβό και αποκτά κοινωνικό λόγο, όταν σ' αυτό εγγράφονται κωδικοποιημένα μηνύματα, κατατεθέντα από τις πολιτισμικές αντιλήψεις των δημιουργών-χρηστών του. Έτσι, αναγνωρίζουμε ένα διϊσμό στα αντικείμενα, όταν αυτά σημειοδοτούν συγκεκριμένες έννοιες: πλην της μορφής τους, του σημαίνοντος, διαθέτουν και ένα σημαινόμενο (Μπαρτ 1972: 202-3, 206). Η σύνδεση των δύο χαρακτηριστικών, σημαίνοντος και σημαινόμενου, είναι που θα αναπροσδιορίσει τον χαρακτήρα της μορφής, θα την επιφορτίσει με νέες αξίες και θα της αποδώσει εννοιολογικού και κοινωνικού περιεχομένου γνωρίσματα.

Ωστόσο, η θεωρητική φύση των σημειολογικών προσεγγίσεων των αρχιτεκτονικών κατασκευών, συχνά, τις θέτει υπό αμφισβήτηση, καθώς, εκ των πραγμάτων, τα θεωρητικά σχήματα από μόνα τους αδυνατούν να οδηγήσουν στην εξαγωγή σαφών συμπερασμάτων.

Οι μελέτες που πραγματεύονταν ζητήματα περιβαλλοντικής ψυχολογίας σε διαπολιτισμικό (Rapaport 1990: 9) και διαοντολογικό επίπεδο λειτούργησαν ενισχυτικά ως προς τις θεωρίες της σημειολογίας, με την παράθεση ανθρωπολογικών και εθνογραφικών παραλλήλων. Η περιβαλλοντική ψυχολογία ασπάζεται τη σημειολογία και στοχεύει στην διαπολιτισμική σύνδεση δεδομένων ανθρώπινων συμπεριφορών με συγκεκριμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενώ, παράλληλα, επιχειρεί να αποδείξει πως η αρχιτεκτονική κωδικοποίηση είναι υπεύθυνη για τον τρόπο εκδήλωσης της ανθρώπινης συμπεριφοράς μέσα στον ανθρωπογενή δομημένο χώρο (Sanders 1990: 47).

Η ενασχόληση με μελέτες συμπεριφοράς του ανθρώπου σε δομημένα περιβάλλοντα δεν είναι εκτός της συζήτησης της οριοθέτησης του χώρου. Βασική λειτουργία των οριοθετημάτων αποτελεί, όπως θα διαπιστώσουμε, η παραγωγή και εκδήλωση δεδομένων ανθρώπινων συμπεριφορών και ο περιορισμός τους σε συγκεκριμένους χώρους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΟΡΙΟΥ

Σε κάθε τόπο διακρίνονται περιγράμματα, τα οποία αποτελούν είτε φυσικά, είτε νοητά, είτε ανθρωπογενή όρια. Τα όρια αυτά προσδιορίζουν, διακρίνουν και διαιρούν εσωτερικά χώρους, περιοχές, οικιστικά σύνολα. Τα δρώντα υποκείμενα των χώρων αυτών, οι άνθρωποι, διαθέτουν και οι ίδιοι όρια. Όρια ηθικής, ψυχικής και νοητικής ποιότητας.

Οι άνθρωποι είναι, επίσης, αυτοί που θα κατασκευάσουν και θα φροντίσουν τα όρια των εγκαταστάσεών τους. Οι κατασκευές οριοθέτησης που επιλέγουν και ανεγείρουν επιτελούν μια σειρά αρχέγονων λειτουργιών, άμεσα συνυφασμένων με την έννοια του ορίου, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από τις κοινωνικές επιστήμες. Τις λειτουργίες αυτές, χωρικές και κοινωνικές που διαθέτει η έννοια του ορίου, ασχέτως πολιτισμικών, γεωγραφικών ή χωρικών πλαισίων, θα επιχειρήσουμε να θίξουμε αμέσως παρακάτω, πριν τις εντάξουμε, στα μετέπειτα κεφάλαια, στα αυστηρώς καθορισμένο πολιτισμικό πλέγμα της Νεολιθικής Εποχής.

5.1. Η οικειοποίηση του χώρου

Ο φυσικός χώρος διαθέτει, ως εννοιολογική οντότητα, ασαφές και αφηρημένο περιεχόμενο. Η επικρατούσα σ' αυτόν φυσική πραγματικότητα συχνά προσλαμβάνεται ως «αταξία», ως απουσία συγκεκριμένης ταυτότητας και φυσιογνωμίας. Η ανθρώπινη παρουσία με τα αρχιτεκτονικά παράγωγά της και με τον τρόπο με τον οποίο θα προσδιορίσει και θα οργανώσει το περιβάλλον της, αποδίδει περιεχόμενο και σημασία στον άμορφο, μη οριοθετημένο φυσικό χώρο. Μέσω της οργάνωσης του δομημένου περιβάλλοντος θα επιχειρήσει να θέσει τάξη στην προηγούμενη αταξία. Σταδιακά, λοιπόν, ο χώρος μετατρέπεται σε συγκεκριμένο τόπο, αποκτά, δηλαδή, ταυτότητα, φυσιογνωμία, χαρακτήρα και δεδομένες λειτουργίες (Brown 1987: 506; Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 209-10).

Αρχίζει, λοιπόν, να συγκροτείται η έννοια του «κατοικείν», μέσω της οποίας ο άνθρωπος, ως οντότητα, κατέχει σαφή και προσδιορισμένη θέση εντός του κόσμου του. Διαθέτει, εν ολίγοις, σταθερή βάση, σαφή πορεία και προσανατολισμό. Η παρουσία οριοθετήσεων στο δομημένο περιβάλλον, όπου διαβιούν οι κοινωνικές ομάδες, συμβάλλει αποφασιστικά στη κάλυψη της αρχέγονης ανάγκης του «κατοικείν» και στην ασφαλή προδιαγραφή της ποιοτικής μετάλλαξης του χώρου σε

τόπο (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 159-160). Ο άνθρωπος επιθυμεί, πρωτίστως, να κατανοήσει τον χώρο στον οποίο θα επέμβει και μέσω της οργάνωσής του θα επιτύχει τη τάξη, που θα του διασφαλίσει χωρική ομαλότητα για τη μετέπειτα ανάπτυξη των υπολοίπων δραστηριοτήτων του. Θέτει, λοιπόν, όρια, προκειμένου να αντιληφθεί την πλήρη έκταση του χώρου του και, εν συνεχεία, να δηλώσει την παρουσία και κατοχή του (Sommer 1969: 43-57). Επινοώντας ή κατασκευάζοντας όρια επιθυμούμε να προσδιορίσουμε οπτικά τον χώρο μας, να τον περιγράψουμε, να του αποδώσουμε τα νοήματά του.

Το περίγραμμα, τόπος συνάντησης της εξωτερικότητας και της εσωτερικότητας ενός χώρου, ορίζει το «εντός» και το «εκτός» αυτού, καθορίζοντας, έτσι, τη θέση συγκεκριμένων δυαδικών σημείων που παρέχουν στον άνθρωπο σαφή προσανατολισμό: εκτός από το «μέσα» - «έξω», λοιπόν, προσδιορίζεται το «πάνω» - «κάτω», το «εδώ» - «εκεί», το «ανάμεσα» και γενικά όλες εκείνες οι αντιθετικές χωρικές έννοιες που έχουν υπογραμμιστεί ως βασικοί παράμετροι της ψυχολογίας του χώρου (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 37).

Με τα όρια, λοιπόν, επιτυγχάνεται ο σαφής προσανατολισμός του ανθρώπου μέσα στο χώρο του. Η επαρκής γνώση της πορείας που θα ακολουθήσει ο άνθρωπος εντός του περιβάλλοντός του είναι πολύτιμη κατάκτηση για την ολοκλήρωση των διαδικασιών οικειοποίησης. Οι σαφείς διαιρέσεις του ενδοκοινοτικού χώρου αποτελούν σημειακούς προσδιορισμούς ενός ευρύτερου οριοθετημένου συνόλου, του οικισμού, του οποίου την κάτοψη απλοποιούν σημαντικά, διευκολύνοντας, έτσι, τη κίνηση εντός αυτού (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 172).

Στους δυϊσμούς που αναφέραμε παραπάνω στηρίζεται πέρα από την έννοια του προσανατολισμού και η έννοια της γειτνίασης, που συμβάλλει αποφασιστικά στην οικειοποίηση του χώρου, ενδυναμώνοντας τους κοινωνικούς δεσμούς μεταξύ των συμβιόντων ανθρώπων (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 37). Σαφέστατα το όριο ως έννοια διαιρεί και διακρίνει ζεύγη αντίθετων εννοιών. Παράλληλα, όμως, διαθέτει και συνεκτική ποιότητα, μεταβάλλεται σε σύνορο και αναδεικνύει τη διακοινοτική σημασία του: διαχωρίζει έναν οικισμό από τον γείτονά του, αλλά ταυτόχρονα τους συνδέει, δηλώνοντας τη κοινή παρουσία και των δύο σε ένα ορισμένο γεωγραφικό πλαίσιο.

Η έννοια της οικειοποίησης του χώρου, αποτελεί, το πρώτο βήμα για την έναρξη των διαδικασιών μετατροπής του σε τόπο. Ο χώρος, πλέον, οριοθετείται σαφώς και

αποκτά μια πολύ συγκεκριμένη και ιδιαίτερη μορφή, η οποία θα προσδιορίσει την ταυτότητα, τον χαρακτήρα και τη φυσιογνωμία του.

5.2. Η φυσιογνωμία (ταυτότητα) του τοπίου

Η λεκτική περιγραφή ενός νοήματος στοχεύει, πρωτίστως, στη μορφοποίηση, στον ορισμό της αντιληπτικής εικόνας του υπό περιγραφή θέματος. Η πρακτική περιγραφή, δηλαδή η οριοθέτηση ενός χώρου επιτυγχάνει ανάλογο αποτέλεσμα: τη δημιουργία μιας συγκεκριμένης εικόνας για τον οριοθετούμενο χώρο.

Το σύνολο των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός χώρου είναι που αναδεικνύουν και το χαρακτήρα του (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 29), ενώ, παράλληλα, οι αρχιτεκτονικές κατασκευές αποτελούν μέσα έκφρασης της ιδιάζουσας μορφής, της ταυτότητας του εκάστοτε τόπου. Η εγγραφή στα αρχιτεκτονήματα των στοιχείων εκείνων που συνθέτουν το πολιτισμικό υπόβαθρο της ομάδας που τα έπλασε, σε συνδυασμό με τη διάταξη και την ακριβή θέση των κτισμάτων στο χώρο στοιχειοθετούν την φυσιογνωμία του τόπου αυτού. Ο χώρος, είναι πλέον οργανωμένος και έχει μετασηματιστεί σε τόπο. Έχει οριοθετηθεί με ακρίβεια, έχει διαιρεθεί και οργανωθεί εσωτερικά και τα οικοδομήματα έχουν στιγματίσει το ανθρωπογενές τοπίο.

Η κάτοψη ενός οικισμού αποτελεί κατ' ουσίαν τη πρωτεύουσα φυσιογνωμία του, καθώς συμβάλλει τα μέγιστα στην εξοικείωση ενός ανθρώπου με έναν ανοίκειο τόπο και συνιστά ένα ευκόλως αναγνωρίσιμο στοιχείο. Δευτερογενές σημείο αναγνωρισιμότητας αποτελεί η όψη, που καθορίζεται από τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά των αρχιτεκτονημάτων και τη διάταξή τους στον χώρο. Όταν ο οικισμός περιγράφεται, κυριολεκτικά, με κάποιο ανθρωπογενές οριοθέτημα, αυτό αποτελεί την κύρια όψη, το κέλυφος του εν λόγω χώρου. Η κάτοψη και η όψη, λοιπόν, αποτελούν βασικά στοιχεία της φυσιογνωμίας των εγκαταστάσεων. Με τα ιδιάζοντα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του ο οικισμός αποκτά ιδιαιτερότητα, μοναδικότητα. Η μοναδικότητα της μορφής μιας εγκατάστασης, την καθιστά χαρακτηριστική και, επομένως, αναγνωρίσιμη. Έτσι, ο εκάστοτε τόπος αποκτά ξεχωριστή οντότητα και σαφή ταυτότητα, καθώς εγγράφεται στη νόηση και στη συνείδηση των ανθρώπων με μια συγκεκριμένη, μοναδική μορφή (Στεφάνου και Στεφάνου 1999: 209-212).

Και στη νεολιθική πραγματικότητα η φυσιογνωμία των οικισμών διέφερε μακράν: Η Οτζάκι Μαγούλα, επί παραδείγματι, με τις επάλληλες τάφρους, τους χωμάτινους περιβόλους και τα ορθογώνια, σε πυκνή διάταξη οικήματα, θα διέφερε πολύ από το Σέσκλο Μαγνησίας με τους δύο λιθόκτιστους περιβόλους και τα ελεύθερα στο χώρο κτίσματα (Wijnen 1982; Kotsakis 1999).

Οι οριοθετήσεις, λοιπόν, συμβάλλουν, όπως όλα τα αρχιτεκτονήματα στον προσδιορισμό της φυσιογνωμίας ενός τόπου. Πέρα από το εξωτερικό περίγραμμα του οικισμού, τα όρια αποτελούν και κοινωνικούς μηχανισμούς ελέγχου της πληθυσμιακής ανόδου των συμβιόντων μιας εγκατάστασης, ενώ συμπεριφέρονται και ως συνεκτικά στοιχεία της περικλείουσας ομάδας.

5.3. Τα όρια ως κοινωνικοί μηχανισμοί

Οι οικισμοί αποτελούν κατ' ουσία ζώντες οργανισμούς, που μετασηματίζονται, εξελίσσονται, νοσούν και θνήσκουν. Η κοινωνική τους ακεραιότητα, η υγεία τους, εξαρτάται από την τήρηση των κανόνων συμπεριφοράς, που η ίδια η κοινότητα προδιαγράφει. Πέραν αυτών των άτυπων συμβάσεων, που οφείλουν να τηρούνται από τα μέλη μιας ομάδας, η εκάστοτε κοινότητα δηλώνει, μέσω των οριοθετήσεων, της πληθυσμιακής αντοχής της.

Ειδικότερα, η φυσιολογική λειτουργία ενός οικιστικού σχηματισμού απαιτεί την παρουσία συγκεκριμένου αριθμού ατόμων ανά δεδομένης μονάδας χώρου, προς αποφυγή ακραίων χωρικών εκδηλώσεων, όπως πληθυσμιακού κορεσμού της εγκατάστασης, που οδηγεί στο φαινόμενο του συνωστισμού. Διαπολιτισμική σταθερά που να αναφέρεται σε συγκεκριμένο αριθμό ατόμων ανά μονάδα χώρου δεν υφίσταται. Κάθε πολιτισμικό μόρφωμα θεσπίζει τα δικά του όρια αντοχής, τα οποία δεν πρέπει να υπερβαίνονται από τους κατοικούντες. Η υπέρβαση των ορίων ενδέχεται να επιφέρει δύο αποτελέσματα: επέκταση της εγκατάστασης ή εκδήλωση ακραίων φαινομένων (Νικολαΐδου 1993: 229-30).

Στη πρώτη περίπτωση η κοινότητα καταργεί τα όριά της. Ο «οικείος» χώρος επεκτείνεται με την οικειοποίηση ενός νέου τμήματος του αγνώστου. Αυτό το ενδεχόμενο ασφαλώς απαιτεί από τη κοινότητα την δυνατότητα να καταφέρει να ενσωματώσει τα νέα πρόσωπα στις παραγωγικές και οικονομικές διαδικασίες, ώστε να μπορέσουν να συντηρηθούν. Από την άλλη και ο ίδιος χώρος πρέπει να είναι επαρκής, για τη κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών. Σε περίπτωση που οι παραπάνω

δυνατότητες απουσιάζουν και εκδηλωθεί, εντέλει, το φαινόμενο του συνωστισμού οδηγούμαστε στο δεύτερο ενδεχόμενο, την εκδήλωση ακραίων φαινομένων. Ψυχοκοινωνικές έρευνες υπέδειξαν δεδομένες συμπεριφορές σε περιπτώσεις συνωστισμού: ψυχολογική και κοινωνική αποδιοργάνωση, νοητικές αρρώστιες, επιθετικότητα και εγκληματικότητα είναι κάποιες από αυτές (Νικολαΐδου 1993: 230).

Είδαμε, λοιπόν, πως ο σεβασμός των ορίων μπορεί να επιφέρει κοινωνική σταθερότητα και πως η υπέρβασή τους αποτελεί πράξη που για να πραγματοποιηθεί πρέπει να τηρούνται δεδομένες προϋποθέσεις.

Η συνεκτική ποιότητα των ορίων που αναφέραμε παραπάνω σε σχέση με την έννοια της γειτνίασης προδιαγράφει, τρόπον τινά, και τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της ομάδας. Τα όρια αποτελούν ένα σταθερό σημείο στον χώρο, που περικλείει ένα πληθυσμιακό σύνολο συγκεκριμένης ταυτότητας, η οποία μάλιστα εγγράφεται στον τρόπο οριοθέτησης του δομημένου χώρου. Η ομάδα, λοιπόν, εκφράζεται χωρικά και προβάλλεται στους όμορους οικισμούς μέσω των ορίων της. Επομένως, τα μέλη της έχουν ένα κοινό αρχιτεκτονικό στοιχείο, το οποίο συμβολίζει την ενότητα, την συσπείρωση. Η συχνά κυκλική μορφή του ορίου δηλώνει, ως σχήμα, την ισότητα ανάμεσα στα δρώντα υποκείμενα του χώρου, αφού αυτά ισαπέχουν από το κέντρο του κύκλου. Τέλος, η ενασχόληση με την κατασκευή ή συντήρηση των ορίων, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο εκτόνωσης κοινωνικών αντιθέσεων και καθημερινών συγκρούσεων.

5.4. Ο οριοθετούμενος χώρος ως σημείο αναφοράς για τις ανθρώπινες ομάδες

Η οριοθέτηση αποτελεί βασική ανάγκη της ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος, συνειδητά και ασυνειδητά, οριοθετεί έννοιες, καταστάσεις, νοήματα. Η πρακτική αυτή επιτρέπει στην ανθρώπινη ύπαρξη να αντιληφθεί επαρκέστερα αυτό που οριοθετεί, αφού, έτσι, το αντικείμενο ή η έννοια του γίνεται πιο οικείο. Παράλληλα, τα όρια βοηθούν τον άνθρωπο στον προσδιορισμό της θέσης και της σχέσης του με τον κόσμο. Τα ανθρωπογενή χωρικά όρια στοχεύουν στην οικειοποίηση του ανθρώπου με τον χώρο, στον προσανατολισμό του μέσα σ' αυτόν, αλλά και στην αρτιότερη οργάνωση του περιβάλλοντος, όπου θα κατοικήσει.

Τα όρια αποτελούν το εξωτερικό κέλυφος των οικισμών. Προσδιορίζουν επακριβώς, διαχωρίζουν αλλά και συνδέουν ζεύγη αντίθετων εννοιών. Στα όρια το «εντός» συνυπάρχει με το «εκτός», το «εντεύθεν» με το «εκείθεν», το «ιδιωτικό» με

το «δημόσιο», το «domus» με το «agrus» (Hodder 1990). Ο άνθρωπος, ευρισκόμενος σ' αυτό το μεταίχμιο, αντιλαμβάνεται τις παραπάνω αλληλοσυγκρουόμενες έννοιες. Έτσι, συχνά, εγκαταλείπει το οικείο περιβάλλον του και επανεκινεί τη διαλεκτική του σχέση με τον χώρο, προκειμένου να οικειοποιηθεί ένα ακόμα τμήμα του αγνώστου για να το μεταποιήσει σε τόπο.

Η υπέρβαση της αυστηρής χωρικής διάστασης των ορίων είναι δεδομένη, καθώς είναι εμποτισμένα με τις κοινωνικές λειτουργίες που επιτελούν. Καθορίζουν ένα σαφές κοινωνικό περιβάλλον. Αγκαλιάζουν τα μέλη της κοινότητας, αποκλείουν, όμως, κατά κάποιο τρόπο, τους εκτός αυτής. Ο συνεκτικός τους ρόλος, λειτουργεί τόσο διακοινοτικά, όσο και ενδοκοινοτικά. Σε διακοινοτικό επίπεδο τα όρια αποτελούν, εκ παραλλήλου, με τη διαχωριστική ποιότητά τους και σύνορα, ενώ ενδοκοινοτικά ενισχύουν τους δεσμούς μιας ομάδας που συμμερίζεται κοινές πολιτισμικές αξίες. Ταυτόχρονα λειτουργούν και ως όρια αντοχής του οικισμού ως ζώντα οργανισμού. Αν οι άνθρωποι υπερβούν έναν συγκεκριμένο αριθμητικό σύνολο που θα μπορεί να διαμένει εντός τους, τότε αυτά είτε επαναπροσδιορίζονται, είτε καταργούνται.

Οι κατασκευές οριοθέτησης αποτελούν το πρώτο εκείνο στοιχείο που θα συναντήσει ο εκτός της κοινότητας άνθρωπος και που θα του μαρτυρήσει την ταυτότητα, τη φυσιογνωμία του χώρου που επισκέπτεται. Ανάλογα με τη διαπερατότητα των ορίων, ο επισκέπτης θα αισθανθεί οικείο ή όχι το χώρο. Θα νοιώσει φιλόξενα ή αφιλόξενα. Τα όρια τον προϋπαντούν και του επιβάλλονται. Του αφυπνούν δεδομένες συμπεριφορές, προκαθορισμένες από τους κατασκευαστές-χρήστες του δομημένου περιβάλλοντος. Ελέγχουν τη ροή των στοιχείων από το εσωτερικό του οικισμού στον έξω κόσμο και αντιστρόφως. Υπό αυτή την έννοια προστατεύουν την κοινότητα, όχι από επιδρομές ή επιθέσεις, με στόχο οικονομικές ή υλικές απολαβές, αλλά διαφυλάσσοντας έννοιες. Έννοιες, όπως η εδαφοκυριαρχία, η ιδιοκτησία, το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα και στην εξασφάλιση προσωπικού χώρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6
ΑΠΤΑ ΚΑΙ ΝΟΗΤΑ ΟΡΙΑ:
ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΕΛΕΓΧΟΥ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ
ΣΤΟ ΔΟΜΗΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ο μετασχηματισμός, μέσω της σταδιακής δόμησης και οργάνωσης, του εκ φύσεως άτακτου και άμορφου φυσικού περιβάλλοντος σε κοινωνικό, καθιστά το δομημένο χώρο αναπόσπαστη εννοιολογική οντότητα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων που τελούνται μέσα σ' αυτόν, αναδεικνύοντας, ταυτοχρόνως, την άρρηκτη σύνδεσή του με μια σειρά αρχέγονων ανθρώπινων αναγκών, ανιχνεύσιμων, μέσω των ηθολογικών μελετών, και σε άλλους έμβιους οργανισμούς.

Ο προσδιορισμός και η διαφύλαξη του προσωπικού χώρου, η προστασία της έννοιας της ιδιωτικότητας και η χωρική διατύπωση της αίσθησης της εδαφοκυριαρχίας αποτελούν χωρικά αιτήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, άμεσα σχετιζόμενα με τον τρόπο οργάνωσης και συγκρότησης του δομημένου περιβάλλοντος μιας εγκατάστασης. Η ανέγερση οριοθετημάτων αποτελεί συνήθη πρακτική διατύπωσης της κάθε έννοιας στον χώρο, καθώς και μέσο διαφύλαξής της. Η συζήτηση που θα ακολουθήσει, αφορά στη διερεύνηση της σχέσης των ορίων με τις υπό περιγραφή χωρικές έννοιες. Προέχει, ωστόσο, ο ακριβής προσδιορισμός της ποιότητας των ορίων που σχετίζονται με τα συγκεκριμένα ζητήματα.

Είναι διαπιστωμένη, βάσει ψυχολογικών και κοινωνιολογικών ερευνών, η αξιοποίηση ορίων διαφορετικής ποιότητας για την κοινοποίηση και προάσπιση των προαναφερθέντων χωρικών δικαιωμάτων, αλλά και η εκμετάλλευσή τους ως μηχανισμούς ελέγχου της εκδηλωθείσας εντός του ενδοκοινοτικού χώρου ανθρώπινης συμπεριφοράς. Τα όρια αυτά απαντούν στο εκάστοτε πολιτισμικό περιβάλλον υπό ποικίλες μορφές. Η ποιότητά τους μπορεί να είναι είτε απτή, δηλαδή να πρόκειται για αρχιτεκτονικές κατασκευές οριοθέτησης, όπως περίβολοι, τάφροι, φράκτες, ή συμβολική, όποτε τα υπό πραγμάτευση όρια συνήθως δεν είναι ευδιάκριτα από άτομα που δεν συμμερίζονται τις ίδιες πολιτισμικές αρχές με την ομάδα που τα αξιοποιεί. Ως συμβολικά ή νοητά όρια (conceptual boundaries, Lawrence 1990: 76-7) συχνά νοούνται και αρχιτεκτονήματα ή κατασκευαστικά στοιχεία, που δευτερογενώς έχουν αξιοποιηθεί ως στοιχεία οριοθέτησης χώρων και τα όποια είναι εξαιρετικά δυσανάγνωστα για τον σύγχρονο ερευνητή που στοχεύει στην αποκωδικοποίησή τους. Επί παραδείγματι, τα θυραία ανοίγματα ή τα παραπετάσματα ενός οικήματος (Lawrence 1990: 75) είναι δυνατόν να αξιοποιηθούν, δευτερογενώς, ως όρια

συμβολικής ποιότητας, που να ελέγχουν την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσα στον οικιακό χώρο.

Πλην της αξιοποίησης ορίων “νοητής” ή “απτής” φύσεως και τα ίδια τα αρχιτεκτονήματα, καθώς και ο τρόπος οργάνωσής τους στον χώρο αποσκοπούν, αναμφίβολα, πέρα από την κάλυψη των πρακτικών ανθρώπινων αναγκών, και στη διαφύλαξη των συγκεκριμένων εννοιών, δρώντας ως φυσικοί υπενθυμητές των κοινών πολιτισμικών συμβάσεων και κοινωνικών συμπεριφορών, που τα συμβίοντα μέλη μιας ομάδας του ίδιου πολιτισμικού υποβάθρου αποδέχονται και εφαρμόζουν (Sanders 1990: 46). Περιβαλλοντικές, ψυχολογικές και κοινωνιολογικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών πραγματεύονται ως βασικότατη λειτουργία των αρχιτεκτονικών κατασκευών την καλλιέργεια και αφύπνιση δεδομένων ανθρώπινων συμπεριφορών σε συγκεκριμένους χώρους (Sommer 1969: 11). Αξιοποιούνται, εν ολίγοις, και τα αρχιτεκτονήματα ως όρια, που δηλώνουν τον χαρακτήρα και την ταυτότητα των χώρων, ενώ οριοθετούν και περιορίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά στους χώρους αυτούς (Rapoport 1980: 300; Rapoport 1990: 11; Sanders 1990: 46).

Η χρήση τόσο απτών, όσο και συμβολικών ορίων για τον προσδιορισμό και έλεγχο της ανθρώπινης συμπεριφοράς στο δομημένο περιβάλλον, αλλά και για την χωρική διατύπωση των εννοιών του προσωπικού χώρου, της ιδιωτικότητας και της εδαφοκυριαρχίας διαπιστώνεται ήδη στις ιστορικά πρώιμες ανθρώπινες εγκαταστάσεις, όπως στους νεολιθικούς οικισμούς, καθ’ ότι σχετίζεται με μια σειρά αρχέγονων αναγκών, που απαντούν διαχρονικά και διαπολιτισμικά, όπως θα διαπιστώσουμε, στις ανθρώπινες κοινωνίες.

Οι εν λόγω ανθρώπινες ανάγκες, αν ειδωθούν μέσα στα ιδιαίτερα πλαίσια του εκάστοτε δομημένου κοινωνικού περιβάλλοντος, όπου αναπτύσσονται, υπερβαίνουν την αρχική βιολογική και ψυχολογική τους ποιότητα και μεταβάλλονται σε πολύμορφα κοινωνικο-χωρικά φαινόμενα, ικανά να παρέχουν επεξηγηματικές πληροφορίες για τον τρόπο οργάνωσης του δομημένου χώρου, αλλά και για τις ιδιαίτερες λειτουργίες των αρχιτεκτονικών κατασκευών ή των τμημάτων του. Η διερεύνηση των χωρικών επιλογών κοινωνιών του απώτατου παρελθόντος δύναται να συμβάλει τα μέγιστα στην αρχαιολογική έρευνα, που επιχειρεί την προσέγγιση και κατανόησή τους.

6.1. Προσωπικός χώρος

Η έννοια του προσωπικού χώρου ετέθη για πρώτη φορά ως ζητούμενο στις σχετικές με την ανθρώπινη συμπεριφορά συζητήσεις στις αρχές του περασμένου αιώνα (1900) από τον Γερμανό κοινωνιολόγο G. Simmel (Νικολαΐδου 1993: 221). Οι ηθολογικές μελέτες απέδειξαν την παρουσία του εν λόγω χωρικού αιτήματος και σε ορισμένα είδη πανίδας, που διατηρούν σταθερές αποστάσεις μεταξύ τους, ως μέσο αυτοπροστασίας. Το περιεχόμενο της έννοιας επιχείρησαν να προσδιορίσουν ακριβέστερα οι διατυπωθείσες μετά τα μέσα του 20ου αι. προσεγγίσεις του Αμερικανού ανθρωπολόγου και μελετητή της ανθρώπινης συμπεριφοράς E. Hall (Sanders 1990: 47).

Σύμφωνα με τον ορισμό που διατύπωσε ο E. Hall (1966: 134-6; 1976: 160), ο προσωπικός χώρος πρέπει να νοείται ως «[...] μια μικρή προστατευτική σφαίρα ή φουσαλίδα που ένας οργανισμός διατηρεί ανάμεσα στον εαυτό του και στους άλλους». Ο Αμερικανός ανθρωπολόγος, στοχεύοντας στον ακριβή υπολογισμό της απόστασης που δύο έμβια όντα θα έπρεπε να διατηρούν μεταξύ τους, ώστε να μην παραβιαστεί το εν λόγω χωρικό δικαίωμα (Νικολαΐδου 1993: 221), έκανε λόγο για την ύπαρξη τεσσάρων ζωνών προσωπικού χώρου: την εσωτερική, την προσωπική, την κοινωνική και την δημόσια απόσταση (Hall 1976: 160-169). Κάθε μια από τις προαναφερθείσες αποστάσεις διαιρείται σε δύο υποζώνες. Ο E. Hall υπολόγισε με μαθηματική ακρίβεια τις αποστάσεις και πίστεψε στη διαπολιτισμική ισχύ των ζωνών του (Sanders 1990: 48), θεωρώντας πως το υπό μελέτη φαινόμενο είχε βιολογικές ρίζες, κοινές για όλους τους ανθρώπινους οργανισμούς (Hall 1976: 158-160). Ωστόσο, θεώρησε την εκδηλωθείσα ανάμεσα σ' αυτές τις αποστάσεις ανθρώπινη συμπεριφορά ευμετάβλητη αντίδραση και αποτέλεσμα των εκάστοτε πολιτισμικών συμβάσεων (Hall 1976: 158-160; Sanders 1990: 48; Νικολαΐδου 1993: 222). Η μέθοδος διερεύνησης των παραγόντων που καθορίζουν το μέγεθος και τη λειτουργία ανάλογων χώρων, στους οποίους ο ρόλος της απόστασης ανάμεσα σε δύο έμβια όντα είναι καίριος, ονομάστηκε από τον E. Hall (1976: 158) προξημική (proxemics).

Ο βασικός αντίλογος στις προαναφερθείσες προσεγγίσεις προήλθε από τον Αμερικανό κοινωνικό ψυχολόγο I. Altman, που θεώρησε μεγίστη αδυναμία των διατυπώσεων του E. Hall τον αυστηρώς αριθμητικό υπολογισμό της απόστασης μεταξύ των ζωνών προσωπικού χώρου. Το σύστημα του E. Hall δεν λάμβανε υπ' όψιν του και τη συμμετοχή άλλων παραγόντων, πλην της απόστασης, στη

διαμόρφωση του προσωπικού χώρου, όπως τις ισχύουσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων, τις ιδιαίτερες, κατά περίπτωση, ψυχοκοινωνικές τους συνθήκες, τον βαθμό βιαιότητας και τον τρόπο παραβίασης της υπό πραγμάτευσης έννοιας, ή, τέλος, την διαπερατότητα των εκάστοτε ορίων, συμβολικών ή απτών, που ο κάθε άνθρωπος εγείρει, προκειμένου να εκφράσει και να κοινοποιήσει το αποδεκτό σημείο παραβίασης του χωρικού δικαιώματός του (Sanders 1990).

Προξημικές μελέτες εκπονημένες από διάφορους ερευνητές επιχείρησε να συνδυάσει ο ψυχολόγος T. M. Ciolek, στις αρχές της δεκαετίας του '80 εξελίσσοντας και διευρύνοντας το σύστημα των ζωνών του E. Hall. Ο Ciolek υπολόγισε πως η ανώτατη απόσταση στη οποία αντιλαμβάνεται κάποιος μια άλλη ανθρώπινη παρουσία είναι διαμέτρου 182 μ. (Sanders 1990: 40). Ο χώρος αυτός διαιρείται σε πέντε ομόκεντρες επιμέρους ζώνες «κοινής παρουσίας», οι οποίες αντιστοιχούν στις ανθρώπινες αισθήσεις. Έτσι, η εξωτερικότερη ως προς το κέντρο του νοητού κύκλου, όπου βρίσκεται μια ανθρώπινη οντότητα, είναι η ζώνη της όρασης, το ακριβές σημείο, δηλαδή, όπου μια άλλη ανθρώπινη παρουσία θα γίνει ορατή. Ακολουθεί η ζώνη της ακοής, της οσμής, της επαφής των δύο όντων μέσω κάποιου εργαλείου, βλητικής ή άλλης λειτουργίας, ενώ η πλησιέστερη στον άνθρωπο ζώνη είναι αυτή της αφής, δηλαδή της προσωπικής επαφής των δύο έμβιων οργανισμών (Hall 1966 142-143; 1976: 163-168). Η διάμετρος της τελευταίας ζώνης δεν θα πρέπει να υπερβαίνει το διάστημα των οριζοντίως εκτεινόμενων χεριών των δύο ανθρώπων, τα οποία, όντας εν εκτάσει, δεν θα πρέπει να έρχονται σε επαφή μεταξύ τους (Hall 1976: 176). Οι διαστάσεις κάθε ζώνης καθορίζονται από τις ιδιαίτερες πολιτισμικές συμβάσεις στις οποίες υπακούουν οι κοινωνικές ομάδες, ενώ υπόκεινται σε ψυχολογικούς, κοινωνικούς και χωρικούς ανασχηματισμούς.

Η διαφύλαξη του προσωπικού χώρου αποτελεί αίτημα του συνόλου των ανθρώπινων κοινωνιών, ενώ ανιχνεύεται, όπως διαπιστώσαμε, μέσω ειδικών ηθολογικών ερευνών και σε κάποια είδη του ζωικού βασιλείου (Hall 1976: 160). Το δικαίωμα του ανθρώπου να ορίζει τον προσωπικό του χώρο αφορά τόσο το ίδιο το άτομο, που με μια σειρά διαδικασιών και αναλόγως με τις κοινωνικές και πολιτισμικές του αξίες, δηλώνει τα όρια προφύλαξης του δικαιώματός του, όσο και το σύνολο της ομάδας (Sommer 1969: 45). Στην περίπτωση αυτή τα όρια του προσωπικού χώρου πρέπει να είναι σταθερά και ευκόλως αναγνώσιμα από ομάδες διαφορετικού πολιτισμικού υποβάθρου, που θα έρθουν σε επαφή με τον εκάστοτε δομημένο χώρο δραστηριότητας. Το αίτημα για διαφύλαξη του προσωπικού χώρου

του συνόλου μιας ομάδας αποτελεί και αυτό με τη σειρά του μια πολιτισμική σταθερά, που αρχιτεκτονικά διατυπώνεται με την κατασκευή από όλα τα μέλη της ομάδας οριοθετημάτων, των οποίων η παρουσία σε μια εγκατάσταση ενισχύει ακριβώς το δικαίωμα της προστασίας του προσωπικού χώρου.

Μια ενδεχόμενη, λοιπόν, λειτουργία, των κατασκευών οριοθέτησης και των νεολιθικών οικιστικών σχηματισμών θα μπορούσε να είναι η χωρική διατύπωση των ορίων του προσωπικού χώρου της κοινότητας, που διαβιούσε στην εκάστοτε εγκατάσταση και τα οποία αν προσπελαθούν παραβιάζεται το εν λόγω δικαίωμα των χρηστών του χώρου.

Σε άμεση συνάρτηση με τον προσωπικό χώρο, αλλά και τις πέντε ζώνες “κοινής παρουσίας” του Ciolek βρίσκεται άλλη μια χωρική έννοια, σχετική με την ανθρώπινη συμπεριφορά, η έννοια της ιδιωτικότητας.

6.2. Ιδιωτικότητα

Η ενασχόληση, σε θεωρητικό και πειραματικό επίπεδο, των μελετητών της χωρικής ανθρώπινης συμπεριφοράς, με την υπό συζήτηση έννοια, ξεκίνησε περί τα 1970, αρκετά αργοπορημένα σε σχέση με τις υπόλοιπες καταγεγραμμένες χωρικές ανάγκες (Sanders 1990: 50). Το πρόσφατο της αναγνώρισης της ιδιωτικότητας ως μια εκ των πρωτεύουσών χωρικών συμπεριφορών του ανθρώπου οφείλεται στην απουσία της εν λόγω έννοιας από τις ηθολογικές μελέτες (Canter *et al.* 1975: 129-135), δηλαδή στην τότε επιστημονική άγνοια για αντίστοιχες χωρικές συμπεριφορές στις ζωικές κοινότητες.

Οι ειδικευμένες μελέτες ανθρώπινης συμπεριφοράς-περιβάλλοντος των τελευταίων δεκαετιών ανέδειξαν την ιδιωτικότητα ως διαπολιτισμικό χωρικό φαινόμενο (Hall 1966: 157-159; Νικολαΐδου 1993: 227), που, ωστόσο, διατυπώνεται και λειτουργεί ποικιλοτρόπως σε κοινωνικά περιβάλλοντα διαφορετικού πολιτισμικού υποβάθρου (Sommer 1969: 39-57; Sanders 1990: 50). Ως βάση της συγκεκριμένης έννοιας νοείται η βιολογική προδιάθεση του ανθρώπου να ελέγξει την αμφίδρομη ροή των αισθήσεων μεταξύ του εαυτού του και του άμεσου κοινωνικού του περιβάλλοντος (Νικολαΐδου 1993: 227). Ειδικότερα, δε, η έννοια αφορά στον έλεγχο της άμεσης ή έμμεσης επαφής ενός ανθρώπου, είτε με κάποιον άλλο άνθρωπο, είτε με ένα ανθρώπινο σύνολο, είτε με το κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο αυτός ανήκει. Κατ' ουσίαν η ιδιωτικότητα, σχετίζεται άμεσα με τις ζώνες του προσωπικού χώρου,

που αναφέρθησαν πιο πάνω, και αφορά στον έλεγχο της ροής των ανθρώπινων δράσεων και αισθήσεων μέσα σε αυτές τις ζώνες (Sommer 1969: 39-43; Sanders 1990: 50).

Τα ήθη ενός πολιτισμικού συνόλου, η σχέση μεταξύ των φύλων και των κοινωνικών ομάδων, οι οικογενειακές αξίες και γενικότερα το πολιτισμικό και κοινωνικό υπόβαθρο μιας ομάδας αποτελούν γνωρίσματα που προσδιορίζουν τα όρια παραβίασης του δικαιώματος της ιδιωτικότητας της εκάστοτε κοινωνίας (Sanders 1990: 50).

Οι κατασκευές οριοθέτησης συνδράμουν στη διαφύλαξη της υπό πραγμάτευση έννοιας, δηλώνοντας παράλληλα τα αποδεκτά σημεία προσέγγισης του ιδιωτικού χώρου, όπου διαβιούν και δραστηριοποιούνται τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Διαχωρίζουν, λοιπόν, το ενδοκοινοτικό από το διακοινοτικό περιβάλλον, ενώ ταυτόχρονα διακρίνουν και εντός του οικισμού χώρους ιδιωτικής χρήσεως από άλλους, δημόσιου χαρακτήρα. Ανάλογες λειτουργίες ορίων μπορούν να λάβουν και οι αρχιτεκτονικές κατασκευές εντός των οικημάτων, όπως, επί παραδείγματι, τα θυραία ανοίγματα, των οποίων η διαπερατότητα ή το κλείσιμο μπορούν να συμβάλουν στον έλεγχο της ροής των δράσεων και των αισθήσεων στο εσωτερικό του οικήματος, προσδιορίζοντας, παράλληλα, τους χώρους ιδιωτικής χρήσεως.

Η ιδιωτικότητα συσχετίζεται συχνά με την έννοια της εδαφοκυριαρχίας, αποτελώντας, κατ' ουσίαν έκφραση της τάσης του ανθρώπου να έχει τον αποκλειστικό έλεγχο κάποιων χώρων και περιοχών (Νικολαΐδου 1993: 227).

6.3. Εδαφοκυριαρχία

Ο άνθρωπος ανήκει στα αποκαλούμενα “εδαφικά” ζώα. Με τις αρχιτεκτονικές κατασκευές οριοθετεί τον χώρο του, τον σηματοδοτεί και του δίνει ταυτότητα (Brown 1987: 506). Με αυτόν τον τρόπο δηλώνει την παρουσία του σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο, το οποίο εμποτίζει με τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν το ιδιαίτερο πολιτισμικό του υπόβαθρο (Sanders 1990: 49). Έτσι, οι ανθρώπινες κοινωνίες κάνουν κτήμα τους περιοχές και χώρους, δηλώνοντας, παράλληλα, με ευδιάκριτο και σαφή τρόπο την κυριαρχία τους (Sommer 1969: 43-57).

Η έννοια της εδαφοκυριαρχίας ή εδαφικότητας (Brown 1987: 507-508), γνωστή από τα ηθολογικά παράλληλα ζωικών κοινοτήτων που εμφανίζουν ανάλογες συμπεριφορές (Sommer 1969: 43-45; Hall 1976: 163; Brown 1987: 506, 508),

αποτελέσει, προσφάτως, βασικό αντικείμενο μελέτης των επιστημονικών τάσεων που πραγματεύονται τη χωρική ανθρώπινη συμπεριφορά. Ειδικότερα, επιχειρήθηκε η ανίχνευση των αίτιων που ωθούν τον άνθρωπο στην αποκλειστική κατοχή και συχνά στην υπεράσπιση μιας συγκεκριμένης περιοχής (Sommer 1969: 45-6). Η βιολογική βάση της εν λόγω ανάγκης θεωρήθηκε δεδομένη, ενώ η εδαφοκυριαρχία αναγνωρίζεται ως διαπολιτισμικό χωρικό φαινόμενο, που αποκτά, όμως, ποικίλες μορφές κατ' αναλογία με τα πολιτισμικά πλαίσια στα οποία κάθε φορά εκδηλώνεται (Νικολαΐδου 1993: 225-26).

Οι διαστάσεις της υπό κατοχή περιοχής, η χρονική διάρκεια κατάληψής της, η γεωγραφική και περιβαλλοντική θέση της, καθώς και ο τρόπος οριοθέτησής της αποτελούν ευμετάβλητα στοιχεία καθοριζόμενα από το εκάστοτε υπόβαθρο των ανθρώπων που δραστηριοποιούνται στον καταλαμβανόμενο χώρο (Sanders 1990: 49).

Η φύση των ορίων, που θα επικληθούν, προκειμένου να ορίσουν και να σημειοδοτήσουν μια επικράτεια, δηλαδή η αναγνωσιμότητά ή η συμβολική ποιότητά τους εξαρτάται ασφαλώς από το χαρακτήρα και τη φυσιολογία της περιοχής που οριοθετούν. Έτσι, σε εδάφη δημόσιου χαρακτήρα, όπως το ενδοκοινοτικό περιβάλλον ενός οικισμού, όπου η κοινή παρουσία πολλών ανθρώπων είναι δεδομένη, τα όρια θα πρέπει να υποθέσουμε πως θα είναι ευδιάκριτα και σαφή (π.χ. πολλαπλοί περίβολοι). Αντιθέτως, σ' ένα ιδιωτικό περιβάλλον, όπως το εσωτερικό μιας οικίας, τα όρια, που προσδιορίζουν μια συγκεκριμένη περιοχή, δεν θα είναι τόσο αυτονόητα (π.χ. θυραία ανοίγματα, παραπετάσματα, Lawrence 1990: 74-75; Sanders 1990: 49).

Η οριοθέτηση του ενδοκοινοτικού χώρου μιας εγκατάστασης αποτελεί σαφέστατη πράξη διατύπωσης του δικαιώματος της εδαφοκυριαρχίας, και, εν ολίγοις, πρακτική προσδιορισμού του δομημένου χώρου που καταλαμβάνει και ελέγχει μια συγκεκριμένη ομάδα κοινής πολιτισμικής στάθμης. Παράλληλα, μέσω του τρόπου οριοθέτησης, διατύπωσης και προάσπισης της έννοιας της εδαφοκυριαρχίας, καθίσταται, σύμφωνα με τις μελέτες χώρου-ανθρώπινης συμπεριφοράς που πραγματεύονται την υπό εξέταση έννοια (Brown 1987: 519-521), σε ορισμένες περιπτώσεις ευανάγνωστη η πολιτισμική ταυτότητα της κυρίαρχης στην εν λόγω περιοχή, ομάδας.

6.4. Διαπερατότητα ορίων

Κοινή πρακτική, λοιπόν, στον προσδιορισμό και τη διαφύλαξη του συνόλου των προαναφερθέντων χωρικών εννοιών (του προσωπικού χώρου, της ιδιωτικότητας και της εδαφοκυριαρχίας) αποτελεί η χρήση ορίων, ορατών ή συμβολικών, με στόχο τον επιθυμητό έλεγχο της εκδηλωθείσας στο δομημένο περιβάλλον ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Η σαφής οριοθέτηση των νεολιθικών εγκαταστάσεων μέσω της ανέγερσης ευδιάκριτων κατασκευών, ήδη από το 6500 π.Χ., ίσως και πρωιμότερα, σε κάποιες γεωγραφικές περιοχές, μαρτυρεί την πρόθεση των κατοίκων των δομημένων περιβαλλόντων για προσδιορισμό του προσωπικού τους χώρου, έκφραση της κυριαρχίας και παρουσίας τους στο χώρο, αλλά και μέσο διαφύλαξης της ιδιωτικότητάς τους. Τόσο σε ενδοκοινοτικό, όσο και σε ενδοοικιακό επίπεδο, οι εσωτερικές διαιρέσεις του χώρου αποσκοπούσαν στη δημιουργία απομονωμένων αισθητηριακά περιοχών ή δωματίων, όπου οι άνθρωποι θα μπορούσαν να διεκπεραιώσουν τις καθημερινές τους ασχολίες δίχως να έρθουν σε επαφή με άλλες ανθρώπινες υπάρξεις, αν δεν το επιθυμούσαν. Παράλληλα, μέσω των εσωτερικών διαιρέσεων του χώρου ή και της χρήσης ορίων συμβολικής ποιότητας, όπως αναφέραμε παραπάνω, οι ανθρώπινες ομάδες στόχευαν στον πλήρη έλεγχο των τεκταινομένων εντός του ιδιωτικού τους χώρου, είτε αυτός ήταν το σπίτι τους, είτε το σύνολο της εγκατάστασης.

Μέσω των αρχιτεκτονικών κατασκευών οριοθέτησης, αλλά και της οργάνωσης των οικημάτων ή των υπολοίπων αρχιτεκτονημάτων στον χώρο στόχευαν ακριβώς στον έλεγχο τη ροής των αισθητηριακών στοιχείων μέσα στο δομημένο περιβάλλον, ή εντός του νοικοκυριού. Επιστρέφοντας στις ζώνες του προσωπικού χώρου, όπως αυτές προσδιορίστηκαν από τους E. Hall και I. Ciolek, διαπιστώνουμε πως για να επιτευχθεί η απόλυτη διασφάλιση της ιδιωτικότητας, ο άνθρωπος πρέπει να απομονώσει αισθητηριακά τον προσωπικό χώρο του, την κατά τον E. Hall “φουσαλίδα” του από τα τεκταινόμενα εκτός αυτού. Γι’ αυτό επιλέγει την αξιοποίηση αρχιτεκτονικών στοιχείων, ως όρια του χώρου του, τα οποία μπορεί να μεταβάλλει εύκολα και να καθορίσει τον επιθυμητό έλεγχο ροής πληροφοριών και αισθήσεων στον χώρο. Τα θυραία ανοίγματα και τα παραπετάσματα αποτελούν κατασκευές, οι οποίες μπορούν να συμβάλουν στην επίτευξη του παραπάνω στόχου.

Ακόμα και σήμερα σ' ένα σπίτι, όταν μας επισκέπτονται πρόσωπα που δεν ανήκουν στο άμεσο οικογενειακό περιβάλλον, ή όταν επιθυμούμε την απομόνωσή μας σ' ένα χώρο, μέσω του κλεισίματος των θυρών επιτυγχάνουμε την επιθυμητή ροή αισθήσεων στα δωμάτια παρουσίας και άλλων ανθρώπινων υπάρξεων και άρα τη διασφάλιση της ιδιωτικότητάς μας, μέσω του προσδιορισμού και της διατύπωσης των ορίων του προσωπικού μας χώρου. Αναλόγως πράττουν οι άνθρωποι και όταν επιθυμούν να κατευθύνουν ένα ανοίκειο πρόσωπο στο «δημόσιο» περιβάλλον του οικήματος, αποτρέποντάς του τη κίνηση στα ιδιωτικής φύσης δωμάτια. Στους χώρους δημόσιας παρουσίας οι πόρτες παραμένουν διάπλατα ανοιχτές, ενώ τα υπόλοιπα δωμάτια μένουν κλειστά, εμποδίζοντάς έτσι το ξένο πρόσωπο από το να ακούσει, να δει ή να οσμιστεί τους προσωπικούς μας χώρους.

Ανάλογη χρήση των ορίων και της διαπερατότητάς τους μπορούμε να υποθέσουμε και στη νεολιθική πραγματικότητα. Στα δυτικά της κεντρικής Βουλγαρίας, στη νεολιθική εγκατάσταση της Slatina (Εικ. 8), οι ανασκαφικές εργασίες αποκάλυψαν ένα ορθογώνιο, πασσαλόπηκτο οίκημα, την οπτική πρόσβαση στο εσωτερικό του οποίου, απέτρεπε η παρουσία δύο ξύλινων παραπετασμάτων τα οποία ήταν τοποθετημένα ακριβώς πίσω από το κεντρικό θυραίο άνοιγμα. Η γενικότερη διάταξη των δραστηριοτήτων στο εσωτερικό του οικήματος στη Slatina, καθιστά φανερή την ανάγκη για οπτική απομόνωση των συγκεκριμένων περιοχών εντός του κτίσματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΩΣ ΦΥΣΙΚΑ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΑ ΜΕΣΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Στις εύφορες, παρακείμενες του Παγασητικού κόλπου πεδινές εκτάσεις, πάνω σε πλαγιές χαμηλών, φυσικών εξαρμάτων αναπτύχθηκαν κατά τη Νεολιθική περίοδο οι οικισμοί του Διμηνίου και του Σέσκλου, οι πρώτες και μοναδικές, ίσως, νεολιθικές θέσεις του ελλαδικού χώρου, που απασχόλησαν με τόση πυκνότητα τη σχετική βιβλιογραφία, σε παγκόσμιο επίπεδο¹¹.

Και οι δύο νεολιθικοί οικιστικοί σχηματισμοί απαντούν με τη μορφή μαγούλας (mound, tell), ή τούμπας, όπως αποκαλείται στη Μακεδονία και εκφράζουν την εμμονή των κατασκευαστών-χρηστών τους για εντατική, αν και όχι χρονικά αδιάκοπη, δόμηση στο ίδιο σημείο του χώρου. Αποτέλεσμα της εν λόγω πρακτικής είναι η καθ' ύψος ανάπτυξη των εγκαταστάσεων, υπό μορφή, δηλαδή, γηλόφων. Στο Σέσκλο, ωστόσο, εμφανίζεται και ο έτερος τύπος νεολιθικής εγκατάστασης, κατά τα ανασκαμμένα πρότυπα νεολιθικών οικιστικών μορφωμάτων του ευρύτερου Βαλκανικού χώρου, αυτός του επίπεδου-εκτεταμένου οικισμού, της εγκατάστασης, εν ολίγοις, που διαρκώς εκτείνεται, οριζοντίως, στον χώρο και δεν περιορίζεται μονάχα σε μια συγκεκριμένη περιοχή. Εκτενέστερη αναφορά των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των δύο τύπων νεολιθικής εγκατάστασης λαμβάνει χώρα στο επόμενο κεφάλαιο.

Οι πρώτες εκτεταμένες ανασκαφικές εργασίες και στις δύο θέσεις διενεργήθηκαν από τον Χ. Τσουντα, στις αρχές του περασμένου αιώνα. Τα αποτελέσματα των προσπαθειών του εκδόθηκαν λίγα χρόνια αργότερα (Τσουντας 1908), ενώ το Σέσκλο και το Διμήνι επανεξετάστηκαν, αρκετές δεκαετίες μετά, υπό το πρίσμα της «Νέας Αρχαιολογίας», από τους Δ. Θεοχάρη και Γ. Χουρμουζιάδη, αντιστοίχως. Οι δύο θεσσαλικοί νεολιθικοί οικισμοί, λοιπόν, δέχτηκαν πολλαπλές αναγνώσεις, καθώς ακολούθησαν και άλλοι ανασκαφείς-μελετητές τις τελευταίες δεκαετίες (Αδρύμη 1999; Kotsakis 1995; Κωτσάκης 1996; Kotsakis 1999), από αρχαιολόγους διαφορετικής θεωρητικής και πολιτικής κατάρτισης, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την διατύπωση ποικίλων απόψεων σχετικά με το νεολιθικό παρελθόν των εγκαταστάσεων.

¹¹ Οι σχετικές με τις ανασκαφικές εργασίες στο Διμήνι και στο Σέσκλο πληροφορίες βρίσκονται στο «Παράρτημα».

Αρκούντως αξιοποιήσιμο για την πληρέστερη εξέταση του υπό μελέτη θέματος, των ανθρωπογενών οριοθετημάτων της νεολιθικής, είναι το παράδειγμα του Διμηνίου και, ειδικότερα, η πολυμορφία των διατυπωθέντων από διαφορετικούς ερευνητές απόψεων, αναφορικά με το σύστημα των έξι ομόκεντρων λίθινων περιβόλων που οριοθετούν τον οικισμό (Τσουντας 1908: 39-41; Χουρμουζιάδης 1993: 59-96; Ασλάνης 1990: 26-46)

7.1. Οι περίβολοι του Διμηνίου: οι απόψεις των Χ. Τσουντα, Γ. Χουρμουζιάδη και Ι. Ασλάνη

Η πρώτη προσπάθεια προσέγγισης του χαρακτήρα των περιβόλων του Διμηνίου, και γενικότερα των νεολιθικών κατασκευών οριοθέτησης, σημειώθηκε στις αρχές του περασμένου αιώνα, με την αποκάλυψη του εν λόγω πολύπλοκου συστήματος από τον αρχαιολόγο Χ. Τσουντα.

Ο ανασκαφέας, προφανώς επηρεασμένος από τα Ομηρικά Έπη και τα τότε προσφάτως αποκαλυφθέντα μυκηναϊκά ανάκτορα, υπέθεσε αντίστοιχες μορφές κοινωνικής οργάνωσης στον νεολιθικό οικισμό και ερμήνευσε τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του υπό ανάλογο πρίσμα (Χουρμουζιάδης 1993: 65). Ειδικότερα, σ' ό,τι αφορά στους περιβόλους, πίστεψε πως είχε να κάνει με κατασκευές μεγάλου ύψους, που σημειακά υπερέβαιναν τα 3,00 μ. (Τσουντας 1908: 40; Ασλάνης 1990: 28), και οι οποίες επιτελούσαν καθαρά οχυρωματικές λειτουργίες. Σύμφωνα με τις απόψεις του Χ. Τσουντα, οι λιθόκτιστοι περίβολοι προστάτευαν από επιδρομές την άρχουσα οικογένεια του Διμηνίου, που κατοικούσε στη *Κεντρική Αυλή* του οικισμού, στο κτίσμα που παρέμεινε γνωστό στη βιβλιογραφία ως «*Μέγαρο*». Ο ανασκαφέας περιέγραψε με λεπτομέρεια το δαιδαλώδες σύστημα των περιβόλων εν ώρα αμύνης της νεολιθικής κοινότητας, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως οι αμυνόμενοι δεν μάχονταν πάνω στους περιβόλους, αλλά πίσω από αυτούς (Τσουντας 1908: 39), προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να δικαιολογήσει το μικρό πλάτος τους (0,80-1,00 μ. το μέγιστο) (Τσουντας 1908: 39; Elia 1982: 303), και την απουσία επάλξεων, καθώς και άλλες κατασκευαστικές ατέλειες που δεν συμφωνούσαν με τα οχυρωματικά πρότυπα της εποχής του (Ασλάνης 1990: 27-28; Χουρμουζιάδης 1993: 65).

Η επανεξέταση του οικισμού του Διμηνίου από τον Γ. Χ. Χουρμουζιάδη κατά την περίοδο 1974-1976 (Andreou *et al.* 1996: 542-3) οδήγησε σε νέες ερμηνείες των

κατασκευών οριοθέτησης. Στο δημοσιευθέν για πρώτη φορά το 1979 έργο του «Το Νεολιθικό Διμήνι» ο ανασκαφέας, επικαλούμενος τα αναλυτικά εργαλεία της «Νέας Αρχαιολογίας» (New Archaeology) και τις κοινωνικοοικονομικές μεθόδους τις μαρξιστικής πολιτικής ιδεολογίας, από την οποία είχε δεχτεί ευδιάκριτες επιρροές, διατυπώνει νέες ερμηνείες σχετικά με τη νεολιθική εγκατάσταση (Χουρμουζιάδης 1993: 13-27). Παράλληλα, αφιερώνει ένα σημαντικό τμήμα του προαναφερθέντος έργου του στην εξέταση του συστήματος οριοθέτησης του οικισμού, επιχειρώντας να διερευνήσει τις ακριβείς λειτουργίες του στα πλαίσια της συγκεκριμένης νεολιθικής κοινότητας, όπως αυτά διαμορφώθηκαν με βάση τα δεδομένα που προέκυψαν κατά τις νεότερες ανασκαφικές εργασίες στη θέση.

Αρχικά, ο Γ. Χουρμουζιάδης επιχείρησε να διευκρινίσει τα χρονικά στάδια κατασκευής και λειτουργίας των περιβόλων¹², ενώ κατέστησε σαφές πως οι εν λόγω κατασκευές ήταν χαμηλού ύψους, αφού ανασκαφικά δεν επιβεβαιώθηκε η χρήση άλλου οικοδομικού υλικού, όπως λιθοπλίνθων, ενώ δεν τεκμηριώνεται και η παρουσία περισσότερων των αποκαλυφθέντων λίθινων δόμων (Χουρμουζιάδης 1993: 59-65). Εν συνεχεία ανέπτυξε επιχειρηματολογία, στοχεύοντας, αφενός στην απομάκρυνση της επιστημονικής γνώμης από τους εμπειρικούς συλλογισμούς του Χ. Τσουντα, που πραγματεύτηκε το ζήτημα των περιβόλων σύμφωνα με τα πρότυπα των κυκλώπειων τειχών των μυκηναϊκών ανακτόρων, και αφετέρου στη κατάθεση νέων προτάσεων αναφορικά με τις λειτουργίες που αυτοί επιτελούσαν.

Για τον Γ. Χουρμουζιάδη υπήρξε μάλλον σαφές πως κατά τη Νεολιθική Εποχή ούτε είχε συγκροτηθεί πλήρως η κατάλληλη πολιτική ιδεολογία, ούτε είχαν αρθρωθεί εκείνα τα χαρακτηριστικά (εξειδίκευση, προϊόντα ιδιαίτερης και προκαθορισμένης ανταλλακτικής αξίας, άνιση κατανομή της παραγωγής) που θα οδηγούσαν στη συσσώρευση αξιακά ιδιαίτερων αγαθών σε έναν οικισμό, τα οποία θα εποφθαλμιούσαν οι «φτωχότερες» νεολιθικές κοινότητες. Τέτοιου είδους κοινωνικές ανισότητες και ταξικές διαφοροποιήσεις θεωρήθηκαν μάλλον ανύπαρκτες στο υπό εξέταση χρονικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Τα χαρακτηριστικά ενός ριζικά μεταποιημένου τρόπου παραγωγής, που θα ευνοούσε την ανάπτυξη πλήρως διαστρωματωμένων κοινωνιών και θα υποκινούνταν από μια πολύ συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία, που θα απαιτούσε προφύλαξη μέσω ισχυρών οχυρωματικών έργων, απαντούν μονάχα μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας, κατά τη Μέση και ιδίως

¹² Βλ. «Παράρτημα»

κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (Χουρμουζιάδης 1993: 65-68) και είναι ορατά τόσο στο σύνολο των ανασκαμμένων ανακτορικών συνόλων του ευρύτερου Αιγιακού χώρου, όσο και στα ιδιαίτερα πολεοδομικά τους στοιχεία (π.χ. κυκλώπεια τείχη μυκηναϊκών ανακτόρων).

Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με τον Γ. Χουρμουζιάδη, η περιοχή της Θεσσαλίας, παρ' ότι σαφέστατα ευνοημένη περιβαλλοντικά και κατ' επέκταση ισχυρός πόλος έλξης πληθυσμιακών μονάδων σε μετακίνηση προς αναζήτηση νέων οικονομικών πόρων, έβριθε πλουτοπαραγωγικών πηγών, που μάλλον ήσαν επαρκείς για την κάλυψη των βιοποριστικών αναγκών μεγαλύτερων πληθυσμιακών συγκεντρώσεων από εκείνες που φιλοξενούνταν εκεί κατά τη Νεολιθική περίοδο. Επομένως, δεν προκύπτει σοβαρός λόγος σύρραξης, που αναμφίβολα θα επέφερε στους μετέχοντες ισχυρά ελλείμματα σε παραγωγικό ανθρώπινο δυναμικό. Οι μετακινήσεις κατά το συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο οφείλουν να αντιμετωπίζονται ως αναγκαία για την υγιή κοινωνική ζωή των ομάδων επικοινωνιακά δίκτυα, που στόχευαν σε κοινωνικές και υλικές απολαβές, και αναμφίβολα δεν είχαν βίαιο και επεκτατικό, με την έννοια της καταναγκαστικής απόσπασης και κατοχής ξένης ιδιοκτησίας, χαρακτήρα.

Οι «βεβιασμένες» και «άτεχνες» επισκευές που διέκρινε ο Χ. Τσουντας στους περιβόλους και τις αξιοποίησε για να στηρίξει τη θεωρία του, σύμφωνα με την οποία αυτές πραγματοποιήθηκαν μετά το πέρας μιας ισχυρής ένοπλης σύγκρουσης, εξ' ου και ατελείς, αντιμετωπίζονται από τον Γ. Χουρμουζιάδη ως αυταπόδεικτα στοιχεία του εσφαλμένου των διατυπώσεων του προκατόχου του. Συγκεκριμένα, ο Γ. Χουρμουζιάδης δεν αντιλαμβάνεται την αιτία που θα οδηγούσε σε βιαστικές επιδιορθώσεις του πληγέντος συστήματος οχύρωσης, από τη στιγμή που ο κίνδυνος είχε καταλαγιάσει και οι εχθρικές ομάδες είχαν απομακρυνθεί (Χουρμουζιάδης 1993: 71-2). Ακόμα και σε περίπτωση κατοχής του χώρου από ξένους δεν αναγνωρίζεται ευδιάκριτο αίτιο αψυχολόγητων κινήσεων και μετασκευών. Οι αιτίες των επιδιορθώσεων θα πρέπει να ειδωθούν ως στοχευμένες χωροοργανωτικές αναπροσαρμογές του δομημένου περιβάλλοντος των εγκαταστάσεων, υπαγορευόμενες από φυσικά (φθορά από τον χρόνο ή καταστροφή) ή κοινωνικά αίτια (δημογραφικές αυξήσεις), ακόμα και από βελτιώσεις σε επίπεδο τεχνολογικής συγκρότησης της κοινότητας του Διμηνίου (Χουρμουζιάδης 1993: 75-9).

Το σύστημα οριοθέτησης του Διμηνίου, παρουσιάζει, επίσης, μια σειρά κατασκευαστικών και χωροοργανωτικών αδυναμιών που προσκρούουν στην όποια προσπάθεια για απόδοση οχρωματικών διαστάσεων στη λειτουργία του. Πέρα από

το ασταθές πλάτος τους (0,60-1,50 μ.) και το χαμηλό ύψος τους (1,00 μ. στα σημεία όπου αυτοί δεν στήριζαν κάποιο οικοδόμημα) και η ίδια η διάταξή τους στον χώρο δεν προσιδιάζει σε ένα καλοσχεδιασμένο οχυρωματικό σύστημα, που στόχο είχε τη διαφύλαξη του άρχοντα της νεολιθικής κοινότητας. Οι περίβολοι του Διμηνίου, λοιπόν, αναπτύσσονται χωρικά βάση ενός συστήματος, το οποίο ο Γ. Χουρμουζιάδης πρώτος αποκάλυψε «ζευγαρωτό» (Χουρμουζιάδης 1993: 79). Σύμφωνα με αυτό οι λιθόκτιστες κατασκευές μοιάζουν να αναπτύσσονται ανά ζεύγη: ο πρώτος περίβολος με τον δεύτερο, ο τρίτος με τον τέταρτο και ο πέμπτος με τον έκτο. Τα ζεύγη των περιβόλων σημειακά εφάπτονται απολύτως μεταξύ τους, γεγονός που καθιστά την υποτιθέμενη άμυνα στα συγκεκριμένα σημεία εξαιρετικά τρωτή, αφού ο επιτιθέμενος θα μπορούσε πατώντας πάνω στους ενωμένους περιβόλους να προωθηθεί πολύ ευκολότερα προς την Κεντρική Αυλή. Αν λάβουμε, δε, υπ' όψιν μας την κλιμακωτή διάταξή τους (ο εκάστοτε εσωτερικός περίβολος βρίσκεται πάντα ψηλότερα από τον αμέσως προηγούμενό του) τότε, ασφαλώς, ο επιτιθέμενος θα μπορούσε να προωθηθεί προς το εσωτερικό του οικισμού ευκολότερα (Εικ. 44). Τέλος, η παρουσία οικοδομημάτων ανάμεσα στους περιβόλους, σύμφωνα πάντα με τον Γ. Χουρμουζιάδη, θα λειτουργούσε ευνοϊκά για τους επιτιθέμενους κατά τα πρότυπα που περιγράψαμε παραπάνω (Χουρμουζιάδης 1993: 79-83).

Κατετέθη, λοιπόν, μια σειρά από πιθανές χρήσεις και λειτουργίες που ενδεχομένως να επιτελούσε το συγκεκριμένο σύστημα οριοθέτησης. Ο Γ. Χουρμουζιάδης, επιχείρησε να εντάξει τους περιβόλους μέσα στο γενικότερο σύστημα χωροοργάνωσης του οικισμού, ως αρχιτεκτονικά στοιχεία, που διαιρούν τον ενδοκοινοτικό χώρο σε επιμέρους «ζώνες» άσκησης διαφορετικών οικοτεχνικών δραστηριοτήτων, ενώ υπογράμμισε τη σημασία που αυτοί είχαν για τον έλεγχο της παραγωγής και της διακίνησης των αγαθών εντός των ορίων της νεολιθικής εγκατάστασης (Χουρμουζιάδης 1993: 83-96).

Παράλληλα, ο Γ. Χουρμουζιάδης τόνισε τις πρακτικές χρήσεις των κατασκευών αυτών. Προτάθηκε, λοιπόν, η αναλημματική λειτουργία των περιβόλων για την δημιουργία αναβαθμών στον χώρο, πρόσφορων προς οικοδόμηση, αλλά και για την υποστήριξη των οικοδομημάτων, αφού οι περίβολοι συχνά αποτελούν μέρος αυτών. Επιπλέον, υποστηρίχθηκε η πρακτική εκμετάλλευσης των κατασκευών ως πλατφορμών κατάλληλων για την εδραίωση οικοτεχνικών δραστηριοτήτων (Χουρμουζιάδης 1993: 57-8, 77).

Οι απόψεις του Γ. Χουρμουζιάδη στιγματίσαν έκτοτε τη νεολιθική έρευνα διευρύνοντας τους ορίζοντές της και προσανατολίζοντάς την στην αναζήτηση των κοινωνικών διαστάσεων και ερμηνειών που επιδέχονται τα ανασκαμμένα αρχαιολογικά σύνολα, ενώ κατόρθωσαν να κατευθύνουν πληθώρα ερευνητών σε αντίστοιχες ερμηνευτικές οδούς¹³.

Στις αρχές τις δεκαετίας του '90, έντεκα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του βιβλίου «Το Νεολιθικό Διμήνι», ένας άλλος ερευνητής, ο Ι. Ασλάνης, κατέθεσε τις προσωπικές του απόψεις αναφορικά με τα νεολιθικά συστήματα οριοθέτησης. Στην σχετική αρθρογραφία (Ασλάνης 1990) επιχειρεί να πραγματευτεί το σύνολο των οριοθετημένων οικισμών του βορειοελλαδικού χώρου, εστιάζει, ωστόσο, στο Διμήνι προκειμένου να τεκμηριώσει αρχαιολογικά τις απόψεις του. Ο Ι. Ασλάνης προδικάζοντας το πόρισμα της μελέτης του, διατυπώνει εξ' αρχής την θεωρία του, σύμφωνα με την οποία οι εν λόγω κατασκευές θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως οχυρωματικές (Ασλάνης 1990: 19).

Ο ερευνητής επιστρέφει στις απόψεις του Χ. Τσουντα αξιοποιώντας το «ζευγαρωτό» σύστημα χωρικής ανάπτυξης του Γ. Χουρμουζιάδη, το οποίο προσλαμβάνει ως αμυντική πρακτική και το εφαρμόζει στο σύνολο των ανασκαμμένων οριοθετημένων νεολιθικών εγκαταστάσεων του βορειοελλαδικού χώρου. Η «ζευγαρωτή» ανάπτυξη των οριοθετημάτων εξισορροπεί, σύμφωνα με τον Ι. Ασλάνη, τις κατασκευαστικές αδυναμίες των νεολιθικών να παράγουν ισχυρές κατασκευές προστασίας, ενώ, παράλληλα, ενισχύει την αποτελεσματικότητα του συστήματος (Ασλάνης 1990: 21). Θεωρεί, μάλιστα, πως το εν λόγω σύστημα προστασίας ήταν κοινό σ' όλη την ΝΑ Ευρώπη κατά την ΤΝ ή χαλκολιθική περίοδο, κατά την οποία είχαν εδραιωθεί τα οικονομικά χαρακτηριστικά που θα έθεταν σε κίνδυνο τα αγαθά των νεολιθικών κοινοτήτων και θα υπαγόρευαν την ανάπτυξη οχυρωματικών έργων (Ασλάνης 1990: 20-4). Τις απόψεις αυτές εφαρμόζει στο αρχαιολογικό σύνολο του Διμηνίου (Ασλάνης 1990: 26-46), παρόλο που το συλλεχθέν υλικό δεν συνηγορεί στην διατύπωση απόψεων σχετικών με την παρουσία πιθανών κοινωνικών ανισοτήτων στον οικισμό, από τις οποίες θα προέκυπτε η ανάγκη κατασκευής και αξιοποίησης ενός τέτοιου συστήματος άμυνας.

¹³Βλ. για την θεσσαλική νεολιθική αρχιτεκτονική και τους περιβόλους Elia 1982.

Έχουμε, λοιπόν, διατυπωμένες τρεις διαφορετικές απόψεις, που πραγματεύονται ένα πολύ συγκεκριμένο στοιχείο της νεολιθικής κοινωνίας, το οποίο προσεγγίζουν μέσω διαφορετικών οδών προκειμένου να καταλήξουν σε κάποιες θεωρητικές διατυπώσεις ή να επιβεβαιώσουν τις ήδη υπάρχουσες. Το βασικό ζήτημα που τίθεται και από τους τρεις είναι, ασφαλώς, αυτό της προστασίας των νεολιθικών οικισμών. Μπορεί ο σύγχρονος ερευνητής να αναγνώσει σπέρματα μιας τέτοιας ανάγκης στα αποκαλυφθέντα ανασκαφικά αρχαιολογικά σύνολα; Η απάντηση δεν είναι εύκολη και απαιτεί προσεκτικές και πολλαπλές αναγνώσεις του αρχαιολογικού υλικού σε σύγκριση με τα χαρακτηριστικά της νεολιθικής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

Σκόπιμη, λοιπόν, κρίνεται η επιπλέον ενασχόληση με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν την όψιμη ΝΝ και την ΤΝ ή Χαλκολιθική περίοδο, κατά την οποία τα συστήματα οριοθέτησης των οικισμών φαίνεται να λαμβάνουν μια συνθετότερη μορφή, συνδυάζοντας περισσότερα του ενός πολεοδομικά στοιχεία. Παράλληλα, οφείλουμε να επιχειρήσουμε διασταύρωση των απόψεων του Ι. Ασλάνη αναφορικά με την παρουσία στον υπό μελέτη ιστορικό χρόνο των ειδικών εκείνων στοιχείων που θα δικαιολογούσαν την κατασκευή οχυρώσεων για την προστασία πολύτιμων αγαθών από εξωγενείς παράγοντες. Η διαπίστωση ανισοτήτων στην οικονομική αυτάρκεια των νεολιθικών οικισμών, ενδεχομένως, να υποδείκνυε αιτίες διενέξεων και διεκδικήσεων και κατά συνέπεια να δικαιολογούσε την ύπαρξη οχυρωματικών κατασκευών.

7.2. Οριοθετήματα και κοινωνική διαφοροποίηση κατά τη Χαλκολιθική περίοδο

Ο συμβατικός όρος «Χαλκολιθική» χρησιμοποιήθηκε για τον προσδιορισμό των όψιμων χρονικών περιόδων (περ. 4500-3500 π.Χ.) της Νεολιθικής Εποχής, αντί του όρου «Τελική Νεολιθική» που εισήγαγε ο C. Renfrew (Γαλλής 1996: 30), προκειμένου να χαρακτηρίσει την ιστορική περίοδο μετάβασης από τη Νεολιθική στις πρώιμες φάσεις της Εποχής του Χαλκού. Η Χαλκολιθική της Θεσσαλίας περιλαμβάνει τη φάση «Ραχμάνι», ενώ στη περιοχή της Μακεδονίας τις φάσεις I-II του Μανδάλου Πέλλας, IIIB-C των Σιταγρών Δράμας και, γενικότερα, όλες τις περιόδους ζωής των εγκαταστάσεων που ανάγονται χρονικά στο β' ήμισυ της 5ης χιλιετίας π.Χ. (Γαλλής 1996: εικ. 3).

Ο όρος Χαλκολιθική υπονοεί την εκμετάλλευση δύο βασικών πρώτων υλών κατά τη δεδομένη περίοδο: του λίθου και του χαλκού. Είναι γεγονός πως το κυρίαρχο στοιχείο της τελευταίας περιόδου της προϊστορίας, ο χαλκός, πρωτοεμφανίζεται στον Αιγαιακό χώρο πολύ πριν τις απαρχές της ΠΕΧ, ήδη στα 4500 π.Χ. Οι χάλκινοι, επίπεδοι πελέκει του Σέσκλου (Τσουντας 1908: 351-354; Ζάχος 1996: 142), ένα ενώτιο, ένα μικρό πελέκι και μια περόνη από το Διμήνι (Andreou *et al.* 1996: 544; Bailey 2000: 213), δύο χάλκινα πελέκια από τα Πευκάκια (Elia 1982: 351; Weisshaar 1989: 48), αλλά και οι τρεις περόνες του Παραδείσου Θράκης στη Μακεδονία (Ασλάνης 1990: 22), η σμίλη, η σφύρα και ο πέλεκυς που αποκαλύφθηκαν στο Μάνδαλο Πέλλας, η μοναδική χάλκινη χάντρα και οι εννέα περόνες από το Ντικλί-Τας (Bailey 2000: 213) και, τέλος, μια σειρά μικροαντικειμένων από τη φάση III των Σιταγρών Δράμας (Renfrew *et al.* 1986: 482), αποτελούν τα γνωστότερα παραδείγματα χάλκινων αντικειμένων που εντοπίστηκαν σε νεολιθικές επιχώσεις του ίδιου χώρου (Ζάχος 1996: 143).

Η χρήση χάλκινων τεχνέργων ήδη από την όψιμη Νεολιθική αποτελεί πλέον μια ανασκαφικά επιβεβαιωμένη πραγματικότητα και για τον ελληνικό χώρο (Ζάχος 1996), αφού αντίστοιχα παραδείγματα από οικισμούς της Βαλκανικής και της Ανατολίας είναι από παλιά οικεία στη βιβλιογραφία. Από τα νεκροταφεία της Βάρνας και του Durankulak, εντοπισμένα στη Βορειοανατολική Βουλγαρία, ανασύρθηκαν εκατοντάδες χρυσά και χάλκινα αντικείμενα, με τα οποία οι νεολιθικοί τροφοπαραγωγοί της περιοχής κτέριζαν επιλεκτικά κάποιους από τους θανόντες τους, προσλαμβάνοντας τα συγκεκριμένα μεταλλεύματα ως πρώτες ύλες ιδιαίτερης αξίας (Bailey 2000: 197-208). Η χρήση, ωστόσο, των υπό συζήτηση μεταλλευμάτων μοιάζει να ατονεί στον ευρύτερο Βαλκανικό χώρο πριν το πέρασμα στην ΠΕΧ, όπως μαρτυρούν τα ταφικά έθιμα της περιόδου μετά το 4000 π.Χ. (Bailey 2000: 253-255).

Τα πρώτα σπέρματα παραγωγής εξειδικευμένων προϊόντων, η κατασκευή των οποίων θα απαιτούσε ειδικές ικανότητες και πυροτεχνικές γνώσεις εμφανίζονται περί το 4500 π.Χ. και στην Ελλάδα, όπως μαρτυρούν τα δύο πήλινα χωνευτήρια που εντοπίστηκαν στο Μάνδαλο και τους Σιταγρούς. Οι ποσότητες παραγωγής, ωστόσο, αυτών των αντικειμένων, σε ελληνικό έδαφος, απ' όσα τα έως σήμερα ανεσκαμμένα οικιστικά σύνολα είναι εξαιρετικά ισχνές και δεν φαίνεται αριθμητικά να πλησιάζουν τις συγκεντρώσεις χάλκινων αντικειμένων που εντοπίστηκαν στις νεκροπόλεις των κεντρικών και βορειοανατολικών Βαλκανίων. Η πλειοψηφία των χάλκινων αντικειμένων πάντως που έχουν εντοπιστεί σε ελληνικό έδαφος πρέπει να ήταν

αποτέλεσμα ανταλλακτικών επαφών και δικτύων επικοινωνίας με χώρες τις Βαλκανικής, αφενός γιατί δεν έχουν εντοπιστεί πολλά εργαλεία και σκεύη κατεργασίας χαλκού και αφετέρου διότι τα τελικά προϊόντα που εντοπίστηκαν στη Θεσσαλία ήταν αρτιότατα κατασκευαστικά, γεγονός που θα απαιτούσε μακροχρόνια πρακτική κατάρτιση. Τα χάλκινα αντικείμενα της Μακεδονίας, σε οικισμούς της οποίας εντοπίστηκαν πλήλιννα χωνευτήρια που σχετίζονται με τη προπαρασκευή των μεταλλευμάτων, ήσαν κατώτερης κατασκευαστικής ποιότητας.

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό της καθημερινότητας των νεολιθικών κοινοτήτων που φαίνεται να αναδιαμορφώνεται κατά τη Χαλκολιθική περίοδο είναι οι γεωργικές δραστηριότητες. Η βελτίωση του εργαλειακού εξοπλισμού, συμπεριλαμβανομένης και της χρήσης χάλκινων εργαλείων, καθώς και τα αρτιότερα μέσα αποθήκευσης οδήγησαν σε επαρκέστερη εκμετάλλευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων και, κατ' επέκταση, σε αύξηση της παραγωγής (Halstead 1989: 75). Η καλλιέργεια των δημητριακών εντείνεται μετά το 4500 π.Χ. σε όλη τη Βαλκανική (Bailey 2000: 178), ενώ στη διατροφή των νεολιθικών τροφοπαραγωγών εισέρχονται ποικίλα προϊόντα, όπως σιτάρι για την παρασκευή άρτου, κριθάρι και όσπρια (Halstead 1989: 75; Τουλούμης 1996: 27) Οι υπόγειοι αποθηκευτικοί χώροι που εντοπίστηκαν τόσο κάτω από τα δάπεδα κτισμάτων, όσο και στους εξωτερικούς χώρους οικισμών όπως η Άργισσα, η Οτζάκι, τα Πευκάκια, η Αγία Σοφία, η Αράπη, ο Μακρύγιαλος και οι Σιταγροί, ήταν πλέον ικανοί να δεχτούν μεγάλες ποσότητες δημητριακών προς μακρόχρονη αποθήκευση (Halstead 1989: 75; Τουλούμης 1996: 27; Bailey 2000: 179). Στο αρχαιολογικό υλικό της περιόδου αυξάνουν επίσης σημαντικά οι μυλόλιθοι, καθώς και τα κεραμικά σκεύη που σχετίζονται με τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες (Bailey 2000: 178-183).

Αριθμητική αύξηση παρατηρείται, επίσης, και στα δευτερογενή προϊόντα ζώων (Bailey 2000: 183) κατά τη Χαλκολιθική, ενώ η παρουσία πολυάριθμων συνόλων από σφονδύλια σε οικισμούς, όπως οι Σιταγροί Δράμας, συνηγορούν στην αύξηση των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως, στην περίπτωση των Σιταγρών, η υφαντική (Τουλούμης 1996: 37).

Η διαφοροποίηση, λοιπόν, των νεολιθικών κοινωνιών της Χαλκολιθικής δεν μπορεί, με βάση όσα διατυπώθηκαν παραπάνω να τεθεί υπό αμφισβήτηση. Μετά το 4500 π.Χ. η παραγωγή αυξάνει σημαντικά, νέα προϊόντα, που απαιτούν ειδικευμένη επεξεργασία, εμφανίζονται, ενώ, παράλληλα, οι οικιακές δραστηριότητες αποκτούν, με την εκμετάλλευση ποικίλων δευτερογενών ζωικών προϊόντων, πολυμορφία. Η

ανάγνωση, επίσης, των ταφικών πρακτικών και, ειδικότερα, η παρουσία δεκάδων χρυσών και χάλκινων αντικειμένων ως κτερίσματα σε ορισμένες ταφές προσθέτει ισχυρές ενδείξεις για ύπαρξη διαστρωματωμένων κοινωνιών στις νεολιθικές εγκαταστάσεις της Βαλκανικής. Είμαστε σε θέση, επομένως, να αναγνώσουμε και στον βόρειο Ελλαδικό χώρο αντίστοιχες κοινωνικές διαστρωματώσεις, όπως υπαινίσσεται ο Ι. Ασλάνης στο άρθρο του για τις νεολιθικές “οχυρώσεις” (Ασλάνης 1990: 21-24); Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τη νεολιθική του βορειοελλαδικού χώρου αποτρέπουν ανάλογες αναγνώσεις.

Το πρώτο επιχείρημα που κατατίθεται αφορά τα χάλκινα τεχνοσύνολα που σύμφωνα με τον Ι. Ασλάνη συνηγορούν στην ανάγνωση ειδικευμένων τεχνητών και κοινωνικών ανισοτήτων. Η εύρεση μονάχα τελικών προϊόντων στον Θεσσαλικό χώρο (Ζάχος 1996: 143) και η απουσία ενδείξεων από τα θεσσαλικά χάλκινα τεχνοσύνολα για κατεργασία του μετάλλου στην Ελλάδα, ίσως υποχρεώνει στην αποδοχή της εισαγωγής των εν λόγω προϊόντων από οικισμούς του ευρύτερου Βαλκανικού χώρου. Επίσης, αν δεχτούμε την εξίσωση χάλκινα τέχνηρα = εξειδίκευση τότε θα πρέπει να αναγνωρίσουμε πως στη Βαλκανική ανάλογες κοινωνικές συνθήκες είχαν επικρατήσει ήδη από το 6000 π.Χ., οπότε και πρωτομαρτυρείται αρχαιολογικά η παρουσία του συγκεκριμένου προϊόντος (Bailey 2000: 209). Ασφαλώς και τα πήλινα χωνευτήρια του Μανδάλου και των Σιταγρών αποτελούν ενδείξεις μιας υπό δημιουργία ειδικευμένης ομάδας τεχνητών, που στα πρώιμα στάδιά της θα ήταν εξαιρετικά απίθανο να έχει συγκροτηθεί ιδεολογικά με τέτοιο τρόπο, ώστε να διακριθεί ως εξέχουσα από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο και να προξενήσει προβλήματα στη κοινωνική συνοχή των νεολιθικών οικισμών. Εξ’ άλλου αριθμητικά είναι τόσο ισχνή η παρουσία των χάλκινων αντικειμένων στο υλικό, που ασφαλώς δεν μπορούμε να κάνουμε λόγο για τεχνίτες με αποκλειστικότητα στη παραγωγή χάλκινων προϊόντων.

Τα ταφικά έθιμα του βορειοελλαδικού χώρου συνηγορούν σ’ αυτή την κατεύθυνση. Οι ατομικοί ενταφιασμοί από το Διμήνι, την Αγία Σοφία, τα Πευκάκια και το Μάνδαλο, αλλά και το νεκροταφείο καύσεων της Πλατειάς Μαγούλας Ζάρκου δεν επιτρέπουν την ανάγνωση κοινωνικών διαφοροποιήσεων. Τα συνοδευτικά των θανόντων αντικείμενα περιορίζονται σε αντικείμενα χρηστικής αξίας, όπως οι πυρήνες οψιανού σε ταφή των Πευκακίων (Andreou *et al.* 1996: 547) και σε καμία περίπτωση δεν ακολουθούν τα πρότυπα της Βάρνας ή του Durankulak (Bailey 2000: 197-208).

Σ' ότι αφορά την γεωργία, επίσης, δεν καθίσταται δυνατή η ανάγνωση κοινωνικών ανισοτήτων κατά τη Χαλκολιθική. Η παρουσία πλεονάσματος δεν είναι ικανή από μόνη της να θεωρηθεί ισχυρό στοιχείο συσσώρευσης «πλούτου» σ' έναν οικισμό, από τη στιγμή που ούτε η διακοινοτική εξέταση των χαλκολιθικών εγκαταστάσεων υπογραμμίζει κάποιου τύπου κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η αύξηση των καλλιεργειών οφείλεται, όπως προαναφέρθηκε, στη βελτίωση των μέσων παραγωγής, στις νέες τεχνικές αποθήκευσης και, κατά κόρον, στη δημογραφική άνοδο της περιόδου, που οδήγησε τόσο στην αύξηση του εργατικού δυναμικού, όσο και στη παρουσία περισσότερων καταναλωτών.

Σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε πως η νεολιθική περίοδος διακατέχεται από απόλυτη κοινωνική ομαλότητα και υγεία, ούτε και πως οι έριδες και οι εντάσεις αποτελούν αποκλειστικά προϊόντα των ύστερων προϊστορικών περιόδων. Αντιθέτως, η όψιμη νεολιθική περίοδος, λόγω της ισχυρής δημογραφικής αύξησης που οδήγησε στη συνύπαρξη πολλών ατόμων στις εγκαταστάσεις και ενδεχομένως στην εμφάνιση στοιχείων συνωστισμού, σίγουρα θα συνοδεύτηκε από καθημερινές εντάσεις μεταξύ των συμβιώντων ατόμων. Η ένταση και η κοινωνική πρόνοια για την εκτόνωσή της δεν μπορεί να θεωρηθεί εκτός καμίας ιστορικής πραγματικότητας. Η ανέγερση κατασκευών για τον σαφή προσδιορισμό της ιδιαίτερης ταυτότητας τόσο του κάθε τόπου, όσο και της κυρίαρχης σ' αυτόν ομάδας, αλλά και για την διαφύλαξη του προσωπικού χώρου και της ιδιωτικότητας, ακόμα και για την προστασία των οικοδίαιτων ή των νεολιθικών κηπαρίων που ενδεχομένως φιλοξενούνταν εντός κάποιων οικισμών, αποτελεί πρακτική με διαχρονική και διαπολιτισμική ανταπόκριση στις ανάγκες των ανθρώπινων κοινωνιών. Η κατασκευή «οχυρώσεων», ωστόσο, προς αποφυγή λεηλασιών και επιδρομών αποτελεί μια εντελώς διαφορετική πρακτική, που, όπως ήδη συζητήσαμε, απαιτεί τη καλλιέργεια ιστορικών συνθηκών που απουσιάζουν κατά τη νεολιθική περίοδο. Οι κατασκευές οριοθέτησης αξιοποιούνται για την προστασία των νεολιθικών οικισμών, αλλά όχι για την οχύρωσή τους και για αμυντικούς σκοπούς. Η λέξη προστασία από τη λέξη οχύρωση στη παρούσα συζήτηση διαθέτει εκ διαμέτρου αντίθετη σημασία.

7.3. Κατασκευές οριοθέτησης: φυσικά ή συμβολικά εμπόδια ;

Οι προτάσεις του Χ. Τσουντα (1908: 39-41) και κυρίως του Ι. Ασλάνη (1990) αναφορικά με τις ενδεχόμενες λειτουργίες και χρήσεις των περιβόλων του Διμηνίου

διέθεταν ως βάση του συλλογισμού τους ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον στοιχείο: την ανάγκη ή μη των νεολιθικών κοινοτήτων για προστασία. Η έννοια της προστασίας μπορεί να ειπωθεί υπό πολλαπλά πρίσματα και να της αποδοθούν διαφορετικά περιεχόμενα. Οι προαναφερθέντες ερευνητές πραγματεύτηκαν τις νεολιθικές κοινωνίες της όψιμης νεολιθικής ως μορφώματα στα οποία είχαν εδραιωθεί τα χαρακτηριστικά της έννοιας αυτού που συμβατικά αποκαλέσαμε «πλούτος» και κατά συνέπεια είχαν την ανάγκη προστασίας από επερχόμενες επιδρομές και λεηλασίες. Η έρευνα του Ι. Ασλάνη (1990) που συζήτησε επαρκέστερα το συγκεκριμένο ζήτημα σχεδόν αγνόησε την πιθανή παρουσία κατασκευών οριοθέτησης ήδη από τη ΑΝ (Νέα Νικομήδεια Ημαθίας) και τη διαπιστωμένη εμφάνισή τους στη ΜΝ (Σέσκλο Μαγνησίας). Η σύντομη συζήτηση που θα ακολουθήσει στοχεύει στον εμπλουτισμό της έννοιας προστασία με νέο περιεχόμενο, που θα άπτεται των ψυχολογικών και κοινωνικών ανθρώπινων χωρικών αιτημάτων που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Η εξίσωση οχύρωση = προστασία δεν είναι αμφίδρομη. Οι οχυρωματικές κατασκευές, όπως ένα ισχυρό τείχος, σαφώς προστατεύουν τις ανθρώπινες ομάδες που το ανεγείρουν και το χρησιμοποιούν. Η προστασία, όμως, ή, καλύτερα, η διαφύλαξη κάποιων δεδομένων στοιχείων μιας κοινωνίας δεν απαιτεί απαραίτητως τη παρουσία οχύρωσης. Η οχύρωση, εν ολίγοις, θα λέγαμε πως αποτελεί την έκδηλη, την άμεση οδό προστασίας ενός οικισμού. Πέραν αυτού υπάρχουν, ασφαλώς, και εναλλακτικές μέθοδοι τρόποι προστασίας, με συμβολικό ή έμμεσο τρόπο.

Στην υποθετική περίπτωση πως ένα ανοίκειο πρόσωπο επιθυμεί να εισέλθει στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον ενός νεολιθικού οικισμού, όπου, όπως μαρτυρεί και η ετυμολογία της λέξης, οι συμβίοντες είναι μεταξύ τους πρόσωπα οικεία. Ένας περίβολος χαμηλού ύψους, όπως αυτοί του Διμηνίου (Χουρμουζιάδης 1993: 79), ή μια τάφος διαστάσεων 1.50 μ., όπως η τάφος της Αράπη (Ασλάνης 1990: 20), σαφέστατα δεν είναι ικανοί να λειτουργήσουν παρεμποδιστικά για την εισχώρηση κάποιου εξωγενούς στοιχείου στην εγκατάσταση. Αποτελούν, ωστόσο, ένα φυσικό εμπόδιο που είναι ικανό να επιφέρει αποτρεπτικά αποτελέσματα σε ένα εξωγενές στοιχείο, άνθρωπο ή και άγριο ζώο που θα επιχειρήσει την είσοδο στον οικισμό. Από την άλλη μπορεί να λειτουργήσει περιοριστικά για την παραμονή της ήμερης πανίδας εντός της εγκατάστασης ή, γιατί όχι, για τον έλεγχο των νεώτερων μελών της ομάδας. Επομένως, υπό αυτή την έννοια, ακόμη και μια κατασκευή περιορισμένων διαστάσεων προστατεύει το ενδοκοινοτικό περιβάλλον.

Η συμβολική συμπεριφορά των κατασκευών οριοθέτησης ως μέσα προστασίας σχετίζεται με όλα όσα συζητήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τα ανθρωπογενή όρια αποτελούν σαφές και ευδιάκριτο μέσο χωρικής διατύπωσης του δικαιώματος της εδαφοκυριαρχίας. Δηλώνουν την αποκλειστική χρήση ενός ορισμένου χώρου, καθώς και την ταυτότητα των ατόμων που τον διαχειρίζονται. Η πολυμορφία των κατασκευών που χρησιμοποιούν τα σύνθετα συστήματα οριοθέτησης αναδεικνύουν τη σχεδόν μοναδική φυσιογνωμία τους στο νεολιθικό χάρτη των οριοθετημένων οικισμών: το Διμήνι με τους έξι ομόκεντρους κλιμακωτούς περιβόλους, θα διέφερε σημαντικά από τον Μακρύγιαλο Περίας, με τις δύο τάφρους και τους λίθινους τοίχους στην εξωτερική πλευρά αυτών, ενώ χαρακτηριστική θα ήταν και η Οτζάκι Μαγούλα με τις πολλαπλές τάφρους, τους χωμάτινους περιβόλους και τους ξύλινους φράχτες. Βλέπουμε, λοιπόν, πως μέσω των κατασκευών οριοθέτησης, και γενικότερα των αρχιτεκτονημάτων το φυσικό περιβάλλον παύει να είναι ανώνυμο και μετατρέπεται σε χώρο με συγκεκριμένη πολιτισμική φυσιογνωμία και ταυτότητα. Το ανοίκειο πρόσωπο, λοιπόν, αντικρίζοντας τις κατασκευές οριοθέτησης, το «πρόσωπο» του οικισμού αντιλαμβάνεται πως έχει να κάνει με ένα υπό συγκεκριμένη κατοχή δομημένο περιβάλλον, τα πολιτισμικά στοιχεία του οποίου μόλις έχουν αρχίσει να του γίνονται γνωστά. Υπό αυτή την οπτική τα ανθρωπογενή όρια αποτελούν πρακτική προστασίας, μέσω του προσδιορισμού της κυριότητας σ' ένα χώρο και μέσω της ενίσχυσης της φυσιογνωμίας και ταυτότητάς του.

Ο τρόπος οργάνωσης των κατασκευών οριοθέτησης στον χώρο αποτελεί ένα ακόμη μέσο προστασίας του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος, αφού ευνοεί στον επαρκή έλεγχο της ροής των δράσεων εντός της εγκατάστασης. Ειδικά στο Διμήνι, με τις επάλληλες εσωτερικές διαιρέσεις και την παρουσία στενών πυλίδων, είναι σαφέστατη η πρόθεση των κατοίκων του να ελέγξουν μέσω του εν λόγω λαβυρινθοειδούς συστήματος, αφενός την κυκλοφορία ανθρώπων στο εσωτερικό του οικισμού και αφετέρου να διασφαλίσουν τις έννοιες του προσωπικού χώρου και της ιδιωτικότητας, εμποδίζοντας την αμφίδρομη κυκλοφορία στοιχείων (οσμών, ήχων, δράσεων) από το εσωτερικό προς το εξωτερικό περιβάλλον του οικισμού. Είναι διαπιστωμένη η χρήση των ορίων ως στοιχείων διασφάλισης της έννοιας της ιδιωτικότητας, μέσω της απομόνωσης σημείων από τα τεκταινόμενα εκτός του προσωπικού χώρου. Για την επίτευξη αυτού επιχειρείται, όπως είδαμε, μέσω των αρχιτεκτονημάτων ο έλεγχος τη ροής αισθητηριακών και άλλων στοιχείων που δεν ανήκουν στον ιδιωτικό χώρο από τους χρήστες του. Δεν είναι τυχαίο, πως σε ένα

σπίτι απομονώνουμε και προστατεύουμε τους ιδιωτικούς χώρους με το κλείσιμο των θυραίων ανοιγμάτων τους, όταν κάποιο ανοίκειο πρόσωπο επισκέπτεται το χώρο. Έτσι, στην ουσία οδηγούμε τον επισκέπτη στους δημόσιους χώρους του οικήματος, όπου συνήθως οι πόρτες είναι διάπλατα ανοιχτές (διαπερατότητα ορίων), εμποδίζοντάς τον παράλληλα να ακούσει, να δει ή να οσμιστεί τους προσωπικούς μας χώρους. Ανάλογη χρήση των ορίων μπορούμε να υποθέσουμε και στο Διμήνι αλλά και σε άλλους οικισμούς, όπου τα όρια δεν είναι παρά σημεία του χώρου σκόπιμα διαμορφωμένα, ώστε να δημιουργούν συγκεκριμένες συμπεριφορές (λόγου χάρη κατεύθυνση κίνησης), τις οποίες πρέπει να ακολουθήσουν τα πρόσωπα που δεν ανήκουν στην ομάδα, που είναι ανοίκεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ΟΙ ΝΕΟΛΙΘΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ ΩΣ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΩΝ

Η προσφάτως πυροδοτημένη και στον ελληνικό χώρο συζήτηση (Kotsakis 1999) αναφορικά με τους δύο βασικούς “τύπους” νεολιθικής εγκατάστασης του βαλκανικού χώρου, τις μαγούλες και τους επίπεδους οικισμούς, στόχευσε, πρωτίστως, στην ανίχνευση των ειδοποιών διαφορών μεταξύ των δύο οικιστικών μορφωμάτων. Η σχετική έρευνα έχει διαπιστώσει μεταξύ των προαναφερθέντων σχηματισμών μια σειρά ιδιαιτεροτήτων, όχι μονάχα σε επίπεδο χωρικής ανάπτυξης, αλλά και οικονομικού, κοινωνικού και ιδεολογικού χαρακτήρα (Κωτσάκης 1999: 72).

Στο παρόν κεφάλαιο, το ειδικό βάρος θα δοθεί στην διατύπωση μιας πρώτης προβληματικής, αναφορικά με ενδεχόμενες διαφορές των επίπεδων οικισμών και των μαγούλων, ως προς την οικονομική τους συγκρότηση, και, ειδικότερα, ως προς τον χώρο άσκησης των γεωργικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων. Στη συνέχεια, θα διερευνηθούν κάποιες ιδιαίτερες λειτουργίες των κατασκευών οριοθέτησης, επίπεδων, κυρίως, οικισμών σε άμεση συνάρτηση με τα πιθανώς ιδιαίτερα οικονομικά σχήματα, που εικάζεται πως ίσχυαν σε αυτούς. Βασικό παράδειγμα εδραίωσης και εφαρμογής των υπό κατάθεση υποθέσεων εργασίας θα αποτελέσει ο πληρέστερα ανασκαμμένος επίπεδος νεολιθικός οικισμός του ελλαδικού χώρου, αυτός του Μακρύγιαλου Περίας, όπου τα δεδομένα επαρκούν για τη στήριξη θεωρητικών σχημάτων. Τα όσα θα συζητηθούν αναφορικά με τις λειτουργίες και χρήσεις των κατασκευών οριοθέτησης αποτελούν μερικές μονάχα όψεις της πολύμορφης και σύνθετης αυτής χωρικής πρακτικής.

8.1. Χώροι τροφοπαραγωγικών δραστηριοτήτων: καλλιεργήσιμες εκτάσεις και εκτεταμένες εγκαταστάσεις.

Οι ανασκαφικές έρευνες σε μαγούλες και επίπεδους οικισμούς της Βαλκανικής χερσονήσου κατέστησαν ευδιάκριτη την ταυτόχρονη παρουσία κατά τη Νεολιθική περίοδο και των δύο τύπων εγκατάστασης, τα ακριβή επιμέρους χαρακτηριστικά των οποίων, εξακολουθούν να αποτελούν ανοιχτά θέματα προς συζήτηση.

Η καθ' ύψος ανάπτυξη των μαγούλων, αποτέλεσμα της διαρκούς και μακροχρόνιας δόμησης κτισμάτων στον ίδιο χώρο και η οριζόντια εξέλιξη των επίπεδων εγκαταστάσεων, οφειλόμενη στην εκμετάλλευση αδόμητων σημείων του

οικισμού για την ανέγερση νέων κτισμάτων, συνιστούν τις κυριότερες, μορφολογικά και χωρικά, διαφορές των εν λόγω οικιστικών σχηματισμών (Besios and Pappa 1999: 179; Halstead 1999: 87; Bailey 2000: 156-161; Nanoglou 2001: 310).

Στη περίπτωση των μαγουλών, η εμμονή δόμησης νέων κτισμάτων στο ίδιο σημείο με τα ανεγερθέντα από τις προηγούμενες γενιές οικοδομήματα, συνιστά πρακτική, η οποία περιορίζει την οριζόντια ανάπτυξη των οικισμών και, συνεπώς, την έκταση που αυτοί καταλαμβάνουν. Η Οτζάκι Μαγούλα, επί παραδείγματι, καταλαμβάνει έκταση 9 ha. (Andreou *et al.* 1996: 552), η Άργισσα 5 ha. (Andreou *et al.* 1996: 551), η Αγία Σοφία και τα Πευκάκια 2 ha. (Andreou *et al.* 1996: 553, 546), ενώ, βορειότερα, στη Μακεδονία και στη Θράκη, το Μάνδαλο Πέλλας εκτείνεται μόλις σε 0,5 ha. (Andreou *et al.* 1996: 592) και η Μάκρη Έβρου σε 1 ha. (Andreou *et al.* 1996: 592). Αντιθέτως, η οριζόντια οικιστική εξέλιξη των επίπεδων οικισμών συνεπάγεται και τη διαρκή επέκταση των ορίων του ενδοκοινοτικού χώρου, με αποτέλεσμα τον σχηματισμό εγκαταστάσεων εκτεινόμενων σε διακριτά μεγαλύτερες εκτάσεις, από αυτές που καταλαμβάνουν οι μαγούλες. Η εγκατάσταση της Θέρμης εκτείνεται σε χώρο 12 ha., τα Βασιλικά σε 25 ha. (Andreou *et al.* 1996: 582), ενώ η έκταση του Μακρύγαλου Πιερίας υπερβαίνει τα 50 ha. (Μπέσιος και Παππά 1997: 215; Μπέσιος και Παππά 1998α: 13; Besios and Pappa 1999: 177; Pappa and Besios 1999: 108).

Σε επίπεδο οικονομικής συγκρότησης των κοινωνιών που διαβιούν στις μαγούλες και στους επίπεδους, εκτεταμένους οικισμούς έχουν προταθεί διαφοροποιήσεις, ορμώμενες από την παρουσία ελεύθερων χώρων μεγάλης έκτασης εντός του ενδοκοινοτικού χώρου και ανάμεσα στις διάφορες αρχιτεκτονικές κατασκευές. Ειδικότερα, έχει διατυπωθεί η άποψη, πως στους επίπεδους οικιστικούς σχηματισμούς εκμεταλλεύσιμα προς καλλιέργεια εδάφη, πρέπει, ίσως, να αναζητηθούν και εντός των εγκαταστάσεων και όχι μονάχα στις όμορες αυτών πεδινές εκτάσεις (Kotsakis 1999: 72-3; Nanoglou 2001: 311). Η παρουσία αρκετών αδόμητων χώρων μεταξύ των αρχιτεκτονημάτων, συνάδει σύμφωνα με τις νεότερες απόψεις της έρευνας, στην ανάγνωση ενός διαφορετικού οικονομικού μοντέλου για τους επίπεδους οικισμούς από αυτό που φαίνεται πως ισχύει για τις μαγούλες, όπου τα προς καλλιέργεια εδάφη θα πρέπει να αναζητηθούν στα άμεσα περιβάλλοντα του εκάστοτε οικισμού και, προφανώς, όχι εντός του περιορισμένης έκτασης ενδοκοινοτικού χώρου.

Οι επιφανειακές έρευνες που διεξήχθησαν από τους Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκη στη περιοχή του Λαγκαδά (Andreou *et al.* 1996: 20), στις αρχές της περασμένης δεκαετίας, εντόπισαν δύο επίπεδους νεολιθικούς οικισμούς, στους οποίους, λόγω της ιδιαίτερης σύστασης του χώματος, θα ήταν λογικό να υποθεθεί πως οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις βρίσκονταν εντός του ενδοκοινοτικού χώρου. Ειδικότερα, στην περίπτωση του Λαγκαδά, το εξαιρετικά υγρό χώμα της περιοχής, καθιστά, αφενός, το έδαφος αρκετά αποδοτικό και αξιοποιήσιμο, ειδικά σε περιόδους ξηρασίας, αφετέρου, όμως, λόγω της πηλώδους υφής του, δυσχεραίνει εξαιρετικά τις γεωργικές διαδικασίες, καθώς είναι ιδιαιτέρως δύσκολη η επεξεργασία του, με τη χρήση μη-μηχανικών μέσων. Επομένως, η απαιτούμενη χειρωνακτική εργασία, που θα ασκούσαν οι νεολιθικοί χρήστες της περιοχής, θα δυσχέραινε εξαιρετικά το έργο τους. Σύμφωνα, λοιπόν, με τα πορίσματα της έρευνας των Σ. Ανδρέου και Κ. Κωτσάκη η ρίψη διατροφικών και άλλων οργανικών καταλοίπων, εν είδει λιπαντικών ουσιών, σε ανάλογης σύστασης εδάφη, σε συνδυασμό με τη συχνή αναμόχλευση του χώματος, θα οδηγούσε στον σχηματισμό πρόσφορων προς καλλιέργεια επιφανειών, στα ανώτερα επίπεδα του εδάφους (Kotsakis 1999: 72; Bailey 2000: 141). Η εφαρμογή της προαναφερθείσας στρατηγικής, θα απαιτούσε, ίσως, την παρουσία των εκτάσεων εντός του οικιακού περιβάλλοντος, προς ελαχιστοποίηση του ενεργειακού κόστους μεταφοράς των οργανικών υπολειμμάτων στις εκτάσεις, όπου θα εναποτίθεντο.

Αν υποθέσουμε πως το προαναφερθέν οικονομικό σχήμα ίσχυε σε κάποιους επίπεδους νεολιθικούς οικισμούς, των οποίων οι ελεύθεροι χώροι αποτελούσαν καλλιεργήσιμες περιοχές, τότε θα πρέπει να φανταστούμε τις εγκαταστάσεις αυτές κατ' αναλογία με τα σύγχρονα χωριά (Kotsakis 1999: 73), όπου κάθε νοικοκυριό διέθετε στην αυλή του ένα κηπάριο. Στις νεολιθικές εγκαταστάσεις ο χώρος τροφοπαραγωγής, ενδεχομένως να αφορούσε παραπάνω από μια οικογενειακή μονάδα, καθώς οι ανοιχτοί χώροι των επίπεδων οικισμών (βλ. Μακρύγιαλος και Σέσκλο Β') δεν φαίνεται να αντιστοιχούν σε ένα μεμονωμένο οίκημα, αλλά σε συμπλέγματα κτισμάτων, όπου προφανώς δραστηριοποιούνταν παραπάνω από μια οικογένειες. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο χρήσης αυτών των κτιριακών συστάδων, που συνήθως στη σχετική βιβλιογραφία αποκαλούνται "γειτονιές" (Halstead 1999), από πολλά άτομα, που να αποτελούν ένα διευρυμένο οικογενειακό σύνολο, οι δεσμοί του οποίου να μη νοούνται μόνο βάσει αιματοσυγγενικών, αλλά και κοινωνικών σχέσεων.

Τα ερωτήματα που γεννά η υπό συζήτηση οικονομική διαφοροποίηση των μαγουλών από τους επίπεδους οικισμούς είναι άφθονα. Αρχικά, θα μπορούσε να τεθεί το ζήτημα της ενδεχόμενης σύνδεσης του εν λόγω μοντέλου, με την ύπαρξη οικονομικά αυτοδύναμων νοικοκυριών στους επίπεδους οικισμούς, τα οποία θα παρήγαγαν την αναγκαία για τη διαβίωσή τους ποσότητα τροφής, χωρίς να εξαρτώνται οικονομικά από κοινωνικούς μηχανισμούς, που, ενδεχομένως, σε περιπτώσεις συλλογικής καλλιέργειας θα ήταν υπεύθυνοι για την διανομή της παραγωγής. Αν δεχτούμε πως το τελευταίο σχήμα ίσχυε στις μαγούλες, τότε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε και κάποιες κοινωνικές διαφορές ανάμεσα στους δύο τύπους εγκατάστασης, οι οποίες, ωστόσο, δεν θα συζητηθούν εδώ.

Σε άμεση συνάρτηση με όσα ειπώθηκαν παραπάνω, θα μπορούσε να τεθεί και ένα ακόμη ερώτημα, σχετικά με την ικανότητα των εντός του οικισμού καλλιεργήσιμων εδαφών, να στηρίζουν οικονομικώς αυτόκλητη νοικοκυριά. Σε μια οικονομία τη βάση της οποίας αποτελεί η γεωργία και με αυξημένες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις, ιδιαίτερα κατά τη NN περίοδο, είναι μάλλον δύσκολο να δεχτούμε πως τα μέλη ενός νοικοκυριού θα μπορούσαν να συντηρούνται αποκλειστικά από μικρά κηπάρια. Οι χώροι αυτοί, ενδεχομένως, να αποτελούσαν μια συμπληρωματική παραγωγική πηγή για τις οικογένειες που τα εκμεταλλεύονταν και όχι τον μοναδικό οικονομικό τους άξονα. Η απουσία ειδικών μελετών, στις οποίες θα υπολογιζόταν ο εντός του οικισμού καλλιεργήσιμος χώρος, σε συνδυασμό με την αριθμητική προσέγγιση των νοικοκυριών, που τα εκμεταλλεύονταν, με τελικό στόχο τον έλεγχο της ικανότητας των κηπαρίων να στηρίζουν οικονομικά αυτοδύναμες οικογένειες, είναι χαρακτηριστική και ανασταλτική της εξαγωγής κάθε είδους συμπερασμάτων.

Ανάλογη συζήτηση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και αναφορικά με τον χώρο άσκησης των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων. Αναμφίβολα, η παρουσία άφθονου χώρου στους επίπεδους οικισμούς θα μπορούσε να ευνοεί την παρουσία μεγάλωσμων οικοδίαιτων εντός του ενδοκοινοτικού χώρου, κάτι που ενδεχομένως να μην ήταν εφικτό στις μαγούλες. Τα ανασκαφικά δεδομένα, ωστόσο, από την Οτζάκι Μαγούλα της Θεσσαλίας, αν ευσταθούν ερμηνευτικά, αποδεικνύουν την δυνατή παρουσία κτηνών και σε αυτού του τύπου τις εγκαταστάσεις. Ειδικότερα, στις πολιτισμικές επιχώσεις της MN της Οτζάκι αποκαλύφθηκε πασσαλόπηκτο κτίσμα 15 μ², το οποίο ο ανασκαφέας της θέσης V. Miložić ταύτισε με στάβλο, βάσει της χρωματικής ιδιαιτερότητας του χώματος που αποτελούσε το δάπεδο του κτίσματος (Elija 1982: 212). Η Οτζάκι, πάντως, είναι ένας αρκετά εκτεταμένος γήλοφος (9 ha.),

όπου σε ειδικούς χώρους θα μπορούσαν να διαβιούν και οικοδίαιτα ζώα. Η έκταση, όμως, των περισσότερων μαγούλων κυμαίνεται μεταξύ 0,5 και 5,5 ha. (Besios and Pappa 1999: 179), οπότε θα ήταν εξαιρετικά δυσχερής η παρουσία και μεγάλωσμων ζώων εντός του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος.

Η αποδοχή των θεωριών, που αναπτύχθηκαν παραπάνω, ως διαφορά στην οικονομική συγκρότηση των κοινωνιών που διαβιούν στις μαγούλες και εκείνων που δραστηριοποιούνται στις επίπεδες εγκαταστάσεις, θα μπορούσε, ενδεχομένως, να συμβάλει στην πληρέστερη κατανόηση των ειδικών λειτουργιών και χρήσεων των νεολιθικών συστημάτων οριοθέτησης. Οι διαφορές μεταξύ των δύο βασικών νεολιθικών σχηματισμών, ανιχνεύσιμες σε κοινωνικό, χωρικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο, θα μπορούσαν, ίσως, να συμπορεύονται και με ιδιαίτερες, κατά περίπτωση, λειτουργίες των οριοθετήσεων. Η ανίχνευση της σχέσης των εν λόγω συστημάτων με τα ιδιαίτερα οικονομικά χαρακτηριστικά των επίπεδων οικισμών, θα επιχειρηθεί αμέσως παρακάτω, θέτοντας ως εφιαλτήριο της συζήτησης, τον επαρκώς ανασκαμμένο επίπεδο οικισμό της NN, στο Μακρύγιαλο Πιερίας, και, ασφαλώς, το σύνθετης μορφής σύστημα οριοθέτησής του.

8.2. Όψεις των πρακτικών λειτουργιών των τάφρων: διαφύλαξη των οικονομικών πηγών, αρδευτικές και αντιπλημμυρικές χρήσεις.

Η πρώτη φάση της εγκατάστασης του Μακρύγιαλου, η επονομαζόμενη Μακρύγιαλος I (Εικ. 29), αναπτύσσεται στις νότιες-νοτιοδυτικές πλαγιές ενός χαμηλού γηλόφου και καταλαμβάνει έκταση 280 στρεμμάτων. Ο ενδοκοινοτικός χώρος οριοθετείται σαφέστατα από την παρουσία δύο παράλληλων τάφρων (Α' και Β'), ενώ ανιχνεύσιμη είναι και μια τρίτη τάφρος (Γ'), η οποία φαίνεται πως διαιρούσε εσωτερικά τον οικισμό σε δύο τμήματα. Στην εξωτερική, ως προς τον οικισμό, πλευρά της τάφρου Α' και Γ' ανιχνεύονται δύο λίθινοι περίβολοι. Η διάταξη των κτισμάτων στον χώρο φαίνεται να είναι αραιή, ενώ κυριαρχεί ο τύπος της υπόσκαφης ημιπόγειας κατοικίας (pit-dwellings) (Μπέσιος και Παππά 1997: 217; Μπέσιος και Παππά 1998α: 20; Besios and Pappa 1999: 180)¹⁴.

Η παρουσία αρκετών ελεύθερων χώρων ανάμεσα στις συστάδες των ημιπόγειων κτισμάτων, οι οποίες, υπό κοινωνικό πρίσμα, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως “γειτονιές”, ωθεί τους ανασκαφείς της θέσης στην αποδοχή της παρουσίας κηπαρίων

¹⁴ Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τα ανασκαφικά δεδομένα του Μακρύγιαλου, καθώς και για τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των στοιχείων οριοθέτησης βλ. «Παράρτημα».

και καλλιεργήσιμων περιοχών εντός του ενδοκοινοτικού χώρου (Besios and Pappa 1999: 182, Pappa and Besios 1999: 113). Η αρχαιοβοτανική εξέταση των απανθρακωμένων φυτικών καταλοίπων του Μακρύγιαλου, από την Σ. Βαλαμώτη, μελέτη η οποία δεν έχει έως τώρα ολοκληρωθεί ή δεν έχει δημοσιευτεί, στοχεύει στην διερεύνηση του σχετικού με τον χώρο άσκησης των γεωργικών δραστηριοτήτων ζητήματος και στην ανάγνωση του τύπου χώματος, που αξιοποιήθηκε για καλλιέργεια (Valamoti 1999: 137). Η επίτευξη του στόχου αυτού, απαιτεί συγκρίσεις με παλαιοβοτανικό υλικό προερχόμενο, τόσο από επίπεδους οικισμούς, όσο και από μαγούλες του βόρειου ελλαδικού χώρου και αναμένεται να παρέχει ιδιαίτερος αξιοποιήσιμες πληροφορίες, αναφορικά με την σύνδεση των δύο τύπων νεολιθικής εγκατάστασης με διαφορετικές οικονομικές πρακτικές.

Ιδιαίτερος προβληματική εξακολουθεί να παραμένει η λειτουργία του πολύμορφου και σύνθετου συστήματος οριοθέτησης της πρώτης οικιστικής φάσης του Μακρύγιαλου (Μακρύγιαλος Ι), που συνδυάζει την παράλληλη χρήση τριών τάφρων και δύο λίθινων περιβόλων. Το εν λόγω σύστημα επιδέχεται διάφορες ερμηνείες αν ειδωθεί σε σχέση με τις οικονομικές επιλογές των χρηστών της νεολιθικής κοινότητας του Μακρύγιαλου.

Η σύνδεση των συστημάτων οριοθέτησης με τις γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες, που αποτελούσαν βασικό συστατικό της νεολιθικής οικονομίας, οδήγησε σε νέες προσεγγίσεις των κατασκευών. Συγκεκριμένα, έχει προταθεί (Tringham 1972: 468; Παππά κ.ά. 2000: 284) η χρήση των κατασκευών οριοθέτησης ως μέσων περιορισμού των οικοδιαιτων στο εσωτερικό του οικισμού, αλλά και ως εμπόδια για την έλευση άγριων ζώων στον ενδοκοινοτικό χώρο. Ανάλογες χρήσεις των υπό συζήτηση κατασκευών θα πρέπει να υποθέσουμε πως ίσχυαν και για τις καλλιέργειες.

Αν αποδεχτούμε την παρουσία κηπαρίων εντός της εγκατάστασης του Μακρύγιαλου, τότε, ενδεχομένως, να μπορούσαμε να αναγνώσουμε στις αρχιτεκτονικές κατασκευές οριοθέτησης την επιπρόσθετη ανάγκη των κατοίκων όχι μόνο να ορίσουν, αλλά και να διαφυλάξουν, από φυσικούς εξωγενείς παράγοντες, τα υπό καλλιέργεια εδάφη τους. Η παρουσία άγριων ζώων στα βιοπεριβαλλοντικά πλούσια γειτνιάζοντα μικροπεριβάλλοντα των νεολιθικών εγκαταστάσεων, σαφέστατα θα αποτέλεσε έναν ισχυρό λόγο για την κατασκευή οριοθετημάτων, που θα απέτρεπαν ή θα δυσχέραιναν την πρόσβαση των μη-εξημερωμένων κτηνών στο οικιακό περιβάλλον. Η γειτνίαση του νεολιθικού οικισμού του Μακρύγιαλου με τους

ορεινούς όγκους των Τεμπών και της Πιερίας (Μπέσιος και Παππά 1997: 216), όπου ακόμη και σήμερα διαβιούν ποικίλα είδη άγριας πανίδας, θα υπαγόρευσε την ανάγκη δημιουργίας ενός συστήματος διασφάλισης των γεωργικών εκτάσεων, αλλά και των εξημερωμένων ζώων, αν δεχτούμε την παρουσία και αυτών εντός του ενδοκοινοτικού χώρου. Συστήματα ανάλογων λειτουργιών, ενδεχομένως να μην αφορούν μόνο στην είσοδο άγριας πανίδας στον οικισμό, αλλά και στην έξοδο των οικοδίαιτων από αυτόν (Besios and Pappa 1999: 112; Παππά κ.ά. 2000: 284).

Ωστόσο, στην περίπτωση του Μακρύγιαλου, δεν μπορούμε να δεχτούμε την δημιουργία δύο λίθινων περιβόλων και τριών τάφρων, η κατασκευή και συντήρηση των οποίων θα απαιτούσε μεγάλη ενεργειακή κατάθεση, μόνο για τις προαναφερθείσες χρήσεις. Η πολυμορφία του συστήματος οριοθέτησης του Μακρύγιαλου μας υποχρεώνει να υποθέσουμε ποικίλες και ταυτόχρονες λειτουργίες των κατασκευών οριοθέτησης, όχι μόνο στον υπό συζήτηση οικισμό, αλλά στο σύνολο των οριοθετημένων νεολιθικών εγκαταστάσεων.

Η παρουσία τάφρων στην πλειονότητα των οριοθετημένων νεολιθικών οικισμών¹⁵ πυροδότησε μια σειρά συζητήσεων και προβληματισμών που αφορούν στις ιδιαίτερες, ενδεχομένως, λειτουργίες που εξυπηρετούσαν οι συγκεκριμένες κατασκευές. Ειδικότερα, έχει προταθεί η πιθανή χρήση των τάφρων για την παροχέτευση ή παρακράτηση υδάτων, αξιοποιήσιμων για την άρδευση των υπό καλλιέργεια εκτάσεων του εκάστοτε οικισμού. Η πρόταση χρήσης των τάφρων για την διοχέτευση των υδάτων στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις φαντάζει εξαιρετικά απίθανη τόσο για τις μαγούλες, όσο και για τους επίπεδους οικισμούς, καθώς οι περισσότερες τάφροι περιτρέχουν τον δομημένο χώρο και δεν συνδέονται άμεσα με τις παρακείμενες των θέσεων πεδινές εκτάσεις. Η παροχευτική λειτουργία των εν λόγω κατασκευών θα ήταν δυνατή μονάχα, αν το νερό κατευθυνόταν στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις μέσω συνεχών ορυγμάτων. Κάτι τέτοιο δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά. Αμφίβολη εξαίρεση (Θεοχάρης 1981: υποσημείωση 67) αποτελεί η περίπτωση της Σουφλί Μαγούλας, όπου έχει αποκαλυφθεί τάφος σχήματος V, ανήκουσα στη MN, η οποία χαρακτηρίζεται από τον μελετητή της θέσης Κ. Γαλλή (1975) ως αρδευτικό έργο, για την μεταφορά των υδάτων στο εσωτερικό

¹⁵ Οι οριοθετούμενοι, είτε από σύστημα τάφρων, είτε από μεμονωμένα ορύγματα οικισμοί είναι οι ακόλουθοι: Αχιλλείο, Οτζάκι Μαγούλα, Άργισσα Μαγούλα, Αγία Σοφία Μαγούλα, Σουφλί Μαγούλα, Αράπη Μαγούλα, Μακρύγιαλος, Σέρβια, Νέα Νικομήδεια, Γιαννιτά Β'.

της θεσσαλικής πεδιάδας. Υποστηρίζεται, μάλιστα, και η παρουσία άλλων, δευτερευουσών τάφρων μέσω των οποίων διοχετεύονταν το νερό στον κάμπο.

Πιθανότερη ίσως πρέπει να θεωρηθεί η χρήση κάποιων τάφρων για την παρακράτηση όμβριων υδάτων, τα οποία, ενδεχομένως, να αξιοποιούνταν για άρδευση των καλλιεργειών, ειδικότερα, εάν αυτές βρίσκονταν εντός του ενδοκοινοτικού χώρου, οπότε θα μειώνονταν και το ενεργειακό κόστος μεταφοράς του νερού στον χώρο απόρριψής του. Οι ανασκαφείς του Μακρύγιαλου, Μ. Μπέσιος και Μ. Παππά, θεωρούν την παρακράτηση υδάτων, πιθανότατα όμβριων, ως μια βασική λειτουργία της εσωτερικής ως προς τον οικισμό τάφρου (Besios and Pappa 1999: 182; Pappa and Besios 1999: 112; Παππά κ.ά. 2000: 284-285).

Στην περίπτωση του Μακρύγιαλου, τα ανασκαφικά δεδομένα συνηγορούν στην υπόθεση παρουσίας ύδατος στο εσωτερικό της τάφρου Α'. Η ευδιακρίτως επιμελέστερη κατασκευή της συγκεκριμένης τάφρου, συγκριτικά με την τάφρο Β', η οποία προφανώς αποτελούσε το εξωτερικό όριο του οικισμού, η σκόπιμη διαμόρφωση αυλακιού στον πυθμένα της, και, τέλος, η εξαιρετικά λασπώδης υφή του χώματος των παρειών της, υποδεικνύει αναμφίβολα την παρουσία ρέοντος ύδατος στο εσωτερικό της (Besios and Pappa 1999: 112; Pappa and Besios 1999: 181; Παππά κ.ά. 2000: 284). Επίσης, το γεγονός πως ο λίθινος περίβολος του οικισμού αναπτυσσόταν στην εξωτερική παρειά της τάφρου Α', μαρτυρεί, σύμφωνα με τους ανασκαφείς (Παππά κ.ά. 2000: 284), τη σχέση της με τα τεκταινόμενα εντός του δομημένου χώρου. Η παρουσία αναβαθμού που διακόπτει την πορεία του αβαθούς αυλακιού στο μέσο περίπου του πυθμένα της τάφρου Α', λειτουργούσε, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ενισχυτικά ως προς την παρακράτηση των όμβριων υδάτων, κάτι που διαπιστώθηκε και κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, οπότε και σημειώθηκαν βροχοπτώσεις (Παππά κ.ά. 2000: 284). Αντίστοιχες, ενδεχομένως, λειτουργίες να μπορούμε να υποθέσουμε και για τις τάφρους άλλων νεολιθικών οικισμών, όπου η συγκέντρωση των υδάτων θα αύξανε τα αποθέματα της εκάστοτε κοινότητας σε νερό. Πάντως, το συλλεχθέν ύδωρ μετά από κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα δεν θα πρέπει να ήταν πόσιμο, λόγω μακράς στασιμότητας, οπότε και θα πρέπει να υποθέσουμε τη χρήση του για την κάλυψη άλλων αναγκών, ίσως γεωργικής φύσεως.

Επιστρέφοντας στον οικισμό του Μακρύγιαλου, διαπιστώνουμε πως ανάλογη χρήση με την τάφρο Α', είχε προφανώς και η Γ', η οποία, ωστόσο, αποκαλύφθηκε σημειακά (Besios and Pappa 1999: 181; Pappa and Besios 1999: 112; Παππά κ.ά. 2000: 284-5). Η εν λόγω τάφρος φαίνεται πως διέρχεται καθέτως του εσωτερικού του

οικισμού, τον οποίο, ενδεχομένως, να διαιρεί σε δύο τμήματα. Η τάφος Γ', ίσως αποτελούσε το εξωτερικό όριο μιας παλαιότερης οικιστικής φάσης της εγκατάστασης του Μακρύγιαλου I, ή χρησίμευε ως εσωτερικό στοιχείο διαίρεσης του ενδοκοινοτικού χώρου (Παππά κ.ά. 2000: 286). Οι κατασκευαστικές ομοιότητές της με την τάφο Α' ωθεί τους ανασκαφείς στην υπόθεση πως και στο εσωτερικό της τάφου Γ' έρεε νερό. Η ακριβής της σχέση με την τάφο Α' δεν έχει αποσαφηνιστεί, καθώς η πορεία της προς αυτήν δεν είναι ανιχνεύσιμη λόγω της διερχόμενης εθνικής οδού, που έχει καταστρέψει το συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού. Πάντως, αν υποθέσουμε πως η τάφος Γ' συνδεόταν με την Α', δεν αποκλείεται να έχουμε ένα σύστημα που υπερβαίνει τις συνήθεις χωρικές λειτουργίες (οριοθέτηση, διαφύλαξη, εσωτερική διαίρεση) και να αξιοποιείται για την παρακράτηση και την παροχέτευση, προς άγνωστη κατεύθυνση, των υδάτων. Το μεγάλο ερώτημα, ασφαλώς, που θα μπορούσε να τεθεί αναφορικά με την προτεινόμενη σχέση των τάφων με τα όμβρια ύδατα αφορά στο εάν το νερό συλλεγόταν σκόπιμα στο εσωτερικό τους, ή αν αποτελούσε αναπόφευκτη συνέπεια των βροχοπτώσεων και δεν το εκμεταλλεύονταν οι χρήστες του χώρου (Μπέσιος και Παππά 1998α: 18).

Ανάλογες χρήσεις πρέπει να υποθέσουμε και για το σύστημα τάφων της δεύτερης οικιστικής φάσης (II) του Μακρύγιαλου, οπότε και αξιοποιήθηκε μια φυσική κοίτη ποταμού, η οποία διαμορφώθηκε σε τάφο αντίστοιχων κατασκευαστικών ιδιαιτεροτήτων με τις τάφους Α' και Γ' του Μακρύγιαλου I (Besios and Pappa 1999: 182-3; Pappa and Besios 1999: 114-6).

Τέλος, η χρήση του συστήματος ως αντιπλημμυρικού έργου, εκμεταλλεύσιμου σε περιόδους ανόδου της στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα παρακείμενων της εγκατάστασης νεροσυρμών, δεν μπορεί να ελέχθη ανασκαφικά.

Οι τάφοι του Μακρύγιαλου, όπως και άλλων νεολιθικών οικισμών, χρησιμοποιήθηκαν στις όψιμες φάσεις τους ως χώροι απόρριψης αντικειμένων, αλλά και ως χώροι ενταφιασμού θανόντων, γεγονός που τις επιφορτίζει με συμβολικό περιεχόμενο, ενώ υπονοεί και συγκεκριμένες ιδεολογικές εκφράσεις. Η σχετική συζήτηση θα πραγματοποιηθεί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9 Ο ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΩΝ ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗΣ

Η ανίχνευση των ιδεολογικών υποβάθρων που διαμορφώνουν, ως ένα βαθμό, τις ανθρώπινες επιλογές και προσανατολίζουν τις δράσεις και συμπεριφορές των ανθρώπων, συνιστά εξαιρετικά δύσβατο εγχείρημα, καθώς λανθάνουσες ιδεολογίες είναι δυνατόν να αναγνωσθούν σε όλα εκείνα τα στοιχεία που συναποτελούν μια κοινωνική οντότητα. Ο τρόπος οργάνωσης του δομημένου περιβάλλοντος μιας εγκατάστασης, οι οικονομικές επιλογές μιας κοινωνίας, τα έθιμά της, αλλά και η κοινωνική οργάνωση και δομή της ή, τέλος, τα υλικά παράγωγά της, αποτελούν πολιτισμικά επίπεδα στα οποία είναι δυνατή η ανάγνωση ιδεολογικών υποβάθρων. Ο Γ. Χουρμουζιάδης, σε σχετικό άρθρο υπογράμμισε την ισχύ των προαναφερθέντων πεδίων και για τη προσέγγιση των ιδεολογικών πεποιθήσεων της προϊστορίας (Χουρμουζιάδης 1995: 169-70).

Ο τρόπος οργάνωσης, επί παραδείγματι, της νεολιθικής *ακρόπολης* στο Σέσκλο Μαγνησίας, με τα ελεύθερα στον χώρο οικοδομήματα, την παρουσία μικρών δρόμων και ανοιχτών περιοχών ανάμεσα στα κτίσματα, αλλά και τους λιθόκτιστους περιβόλους, βασίζεται, ασφαλώς, πάνω σε μια δεδομένη ιδεολογική συγκρότηση, που εξυπηρετεί τις χωροοργανωτικές, παραγωγικές και κοινωνικές ανάγκες των χρηστών του χώρου. Αντιθέτως, στη αποκαλούμενη *πόλη* του νεολιθικού Σέσκλου (Σέσκλο Β'), όπου η διάταξη των οικημάτων είναι συμπαγής και η παρουσία ελεύθερων χώρων μηδαμινή, εγγράφονται διαφορετικές ιδεολογικές πεποιθήσεις (Kotsakis 1995; 1999). Ο έλεγχος του ενδοκοινοτικού χώρου, επίσης, που επιτυγχάνεται στο Σέσκλο Α' με την παρουσία των περιβόλων αντικατοπτρίζει σαφώς μια ιδεολογία διαφορετική από αυτή του Σέσκλου Β', όπου πιθανότατα ο οικισμός δεν οριοθετούνταν με τεχνητό τρόπο.

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρήσουμε την ανίχνευση των ιδεολογικών προεκτάσεων, που αποκτούν οι κατασκευές οριοθέτησης, και συγκεκριμένα οι τάφροι, όταν χρησιμοποιούνται ως χώροι ταφής. Μοναδικό δημοσιευμένο και κατ' επέκταση αξιοποιήσιμο για τη παρούσα μελέτη παράδειγμα αποτελεί ο οικισμός της NN στο Μακρύγαλο Πιερίας.

9.1. Οι τάφοι ως χώροι ενταφιασμού

Η ισχύτητα των αρχαιολογικών δεδομένων του βορειοελλαδικού χώρου αναφορικά με τελούμενα κατά την ΝΝ έθιμα ταφής είναι χαρακτηριστική της περιορισμένης αρχαιολογικής γνώσης για τις ταφικές επιλογές της υπό συζήτηση περιόδου. Οι ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών στον νεολιθικό οικισμό του Μακρύγιαλου Πιερίας (Μπέσιος και Παππά 1997; Παππά 1997; Μπέσιος και Παππά 1998α; Μπέσιος και Παππά 1998β; Μπέσιος και Παππά 1998γ; Besios and Pappa; Pappa and Besios 1999; Παππά κ.ά. 2000) έμελλε να αποκαλύψουν σωρεία ενταφιασμών, πρωτογενών και δευτερογενών, καθώς και μια περίπτωση καύσης, παρέχοντας, έτσι, σημαντικά στοιχεία για τα ταφικά έθιμα της ΝΝ στον βορειοελλαδικό χώρο, ενώ, παράλληλα, υπέδειξαν νέες πιθανές λειτουργίες και χρήσεις των κατασκευών οριοθέτησης και, συγκεκριμένα, των τάφων.

Η πλειονότητα των ταφών εντοπίστηκε στις επιχώσεις της επονομαζόμενης τάφρου Α', χρονικά ανήκουσα στη πρώτη περίοδο ζωής της εγκατάστασης (προδιμηνιακή περίοδος, *c.* 5300-4900 π.Χ.), ενώ ένα μικρότερο ποσοστό διασκορπισμένων οστών (*scattered bones*) προέρχεται από τα πιθανολογούμενα υπόσκαφα κτίσματα του οικισμού (Παππά 1997: 273; Triantaphyllou 1999: 128-129). Από την τάφρο Α' συλλέχθησαν λιγιστές πρωτογενείς ταφές, θανόντες, εν ολίγοις, που αποτέθηκαν εξ αρχής στη κοίτη του ορύγματος οριοθέτησης. Οι σκελετοί εντοπίστηκαν διαμελισμένοι, πιθανότατα λόγω της απόρριψης και άλλου υλικού, ανθρωπολογικού και χρηστικού, το οποίο αξιοποιήθηκε για το τελικό σφράγισμα της τάφρου. Από τις επιχώσεις του εν λόγω ορύγματος ανασύρθηκαν κατά κόρον δευτερογενείς ενταφιασμοί, ή ανακομιδές οστών. Τα δευτερογενώς ενταφιασμένα οστά δεν περιορίζονται σε κάποια συγκεκριμένα τμήματα του σκελετού και επομένως δεν καθίσταται αναγνώσιμη μια ιδιαίτερη επιλογή κάποιων μελών για ανακομιδή (Παππά 1997: 274). Η μελετήτρια του ανθρωπολογικού οστεολογικού υλικού του Μακρύγιαλου, Σ. Τριανταφύλλου, στις προκαταρκτικές εκθέσεις των πορισμάτων των ερευνών της, θεωρεί πως τα σκελετικά κατάλοιπα της τάφρου Α', αλλά και τα διασκορπισμένα οστά των οικιστικών επιχώσεων αντιστοιχούν περίπου σε 50-60 άτομα (Triantaphyllou 1999: 130). Η τάφρος Α' συνολικά φιλοξενούσε 28 άτομα, 9 άντρες και 21 γυναίκες (Triantaphyllou 1999: 132). Ελάχιστα ήταν τα σκελετικά λείψανα που εντοπίστηκαν στις τάφρους Β' και Γ'.

Στη δεύτερη οικιστική φάση της νεολιθικής κοινότητας του Μακρύγιαλου, την επονομαζόμενη Μακρύγιαλος II (φάση κλασικό Διμήνι, *c.* 4800-4600 π.Χ.), οι ενταφιασμοί δεν φαίνεται να σχετίζονται με κάποια από τις πιθανολογούμενες τάφρους, και, επομένως, τα σκελετικά κατάλοιπα δεν θα συζητηθούν εκτενώς. Συνοπτικά αναφέρουμε πως εντοπίστηκαν διαμελισμένα και διασκορπισμένα οστά πρωτογενών, ωστόσο, ενταφιασμών, καθώς και μια περίπτωση καύσης νεογνού. Τέλος, οι ανασκαφείς και η μελετητήρια του ανθρωπολογικού υλικού Σ. Τριανταφύλλου, θεωρούν εξαιρετικά πιθανό να φιλοξενούνται ταφές της δεύτερης περιόδου ζωής του οικισμού στο παρακείμενο νεκροταφείο, που, ωστόσο, χρονολογήθηκε με ασφάλεια στη ΠΕΧ (Παπά 1997: 274; Triantaphyllou 1999:130).

Ο Μακρύγιαλος Πιερίας, και ειδικότερα η προδιμηνιακή εγκατάσταση, αποτελεί το πρώτο ανασκαμμένο οικιστικό σύνολο του βορειοελλαδικού χώρου, όπου οι νεκροί ενταφιάζονται, πρωτογενώς ή δευτερογενώς, στη τάφρο οριοθέτησης του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος. Έχουμε, λοιπόν, ένα δημόσιο χώρο εναπόθεσης νεκρών εντός του οικισμού, προσβάσιμο από όλα τα μέλη της νεολιθικής κοινότητας, που, ενδεχομένως, οφείλουμε να αποκαλέσουμε νεκροταφείο, ή, έστω, χώρο συλλογικών ενταφιασμών. Ο μόνος δημόσιος χώρος αποκλειστικά προορισμένος για ταφές που είναι γνωστός από τη ΝΝ της βορείου Ελλάδος, είναι το νεκροταφείο καύσεων της Πλατιάς Μαγούλας Ζάρκου, που, ωστόσο, δεν βρίσκεται εντός της νεολιθικής εγκατάστασης (Bailey 2000: 194).

Η τελεσθείσα ταφική πρακτική στο Μακρύγιαλο της ΝΝ δεν περιελάμβανε, λοιπόν, μόνο «ιδιωτικοποιημένες» ταφές, ενταφιασμούς, δηλαδή, αποκλειστικά εντός των κτισμάτων, και όχι εναπόθεση των νεκρών σε κάποιο δημόσιο τμήμα του οικισμού. Η αξιοποίηση του συστήματος τάφρων του Μακρύγιαλου για τον ενταφιασμό των θανόντων της νεολιθικής κοινότητας, ανάγει τις υπό συζήτηση κατασκευές σε νέα ερμηνευτικά πεδία, όπου καθίσταται δυνατή η ανάγνωση τους ως φορείς της ιδεολογίας των χρηστών τους.

Οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε τις τάφρους ως κοινοτικά έργα, που διαμορφώνονται και αξιοποιούνται από το σύνολο των μελών της νεολιθικής κοινότητας, η οποία, μάλιστα, είναι επιφορτισμένη με τη συχνή συντήρηση που απαιτεί ένα τεχνικό έργο αντίστοιχων διαστάσεων. Σ' αυτό τον δημόσιο χώρο σύμπραξης και κοινής παρουσίας, οι νεολιθικοί κάτοικοι του Μακρύγιαλου, θάβουν τους νεκρούς του, πρακτική άκρως ενισχυτική για την κοινή ταυτότητα της ομάδας. Με τον ενταφιασμό νεκρών στο όριο της εγκατάστασης η νεολιθική κοινότητα τιμά

τους νεκρούς της, ενώ καλλιεργεί, παράλληλα, τη συλλογική μνήμη των εν ζωή υποκειμένων, προτάσσοντας το παρελθόν, την «ιστορία» του οικισμού σε ένα χώρο κοινής παρουσίας και δράσης, σε μια αρχιτεκτονική κατασκευή που αποτελεί, κατ' ουσίαν, το κέλυφος, την όψη της εγκατάστασης. Η συνεύρεση των κατοίκων του νεολιθικού Μακρύγιαλου, στο όριο του οικισμού τους, προκειμένου να θάψουν και να τιμήσουν τον εκλιπόντα, ασφαλώς θα αποτελούσε πράξη που θα ενίσχυε τους δεσμούς της ομάδας (Triantaphyllou 1999: 131-32), ενώ θα λειτουργούσε και ως μέσο εκτόνωσης των καθημερινών κοινωνικών εντάσεων, που η συνύπαρξη των ατόμων θα υπαγόρευε. Η Σ. Τριανταφύλλου, στη προκαταρκτική δημοσίευση των πορισμάτων από τις μελέτες των θανόντων, υπέθεσε πως με την ταφή νεκρών στο όριο του οικισμού, υπογραμμίζεται ο σεβασμός των ζωντανών προς τους εκλιπόντες προγόνους τους (Triantaphyllou 1999: 130).

Στο νεολιθικό Μακρύγιαλο έχουμε, λοιπόν, τη περίπτωση μετατροπής της ποιότητας ενός ορίου, που εξυπηρετεί χωροοργανωτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και πρακτικούς σκοπούς σε συμβολική. Οι τάφροι που διέκριναν το «εντός» από το «εκτός», το *domus* από το *agrius*, το «οικείο» του οικισμού, από το «ανοίκειο» του περιβάλλοντος εκτός αυτού, με τη χρήση τους ως χώροι ενταφιασμού μεταβάλλονται ποιοτικά σε όρια που συμβολίζουν τη διάκριση ανάμεσα στην οικεία πραγματικότητα των ζώντων και στον άγνωστο κόσμο των νεκρών. Ταυτόχρονα, η έννοια της «προστασίας» αποκτά νέο περιεχόμενο, αφού η παρουσία νεκρών στα σημεία εισόδου του οικισμού αποπνέει “ιερότητα” και λειτουργεί αποτρεπτικά για τους μη ανήκοντες στην ομάδα, που θα επιθυμήσουν να προσεγγίσουν τον χώρο.

**ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ:
ΠΟΛΥΜΟΡΦΑ ΟΡΙΟΘΕΤΗΜΑΤΑ
ΠΟΛΥΔΙΑΣΤΑΤΕΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ**

Στη Βαλκανική χερσόνησο περί το 6500 π.Χ. η ποιότητα της σχέσης ανθρώπου-χώρου έχει επαναπροσδιοριστεί ριζικά: στο φυσικό τοπίο των Βαλκανίων κυριαρχούν οργανωμένα οικιστικά σύνολα, στα οποία οι ανθρώπινες ομάδες εγκαθίστανται για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ενώ αξιοποιούν ποικίλα υλικά δομής και πρακτικές για να αρθρώσουν και να οργανώσουν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των οικισμών τους. Υπόσκαφα, κυκλικής ή ελλειψοειδούς κάτοψης κτίσματα και υπέργειες, ορθογώνιες κατασκευές ανεγείρονται και συχνά συνυπάρχουν στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον των νεολιθικών κοινωνιών της Βαλκανικής, σηματοδοτώντας, ενδεχομένως, μέσω του διαφορετικού βαθμού της φθαρτότητας των υλικών τους, και εγκαταστάσεις περιοδικού ή μόνιμου χαρακτήρα (Flannery 1972: 29-30). Κοινή πρακτική στον τρόπο άρθρωσης και οργάνωσης του νεολιθικού ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος αναδεικνύεται η πρακτικής της απτής ή συμβολικής περιγραφής χώρων, δηλαδή της οριοθέτησης.

Η οριοθέτηση του χώρου, ως πρακτική και ως έννοια, διαθέτει, όπως ήδη συζητήθηκε, πολλαπλές ποιότητες. Αναμφίβολα αποτελεί πράξη *απόσπασης* ενός χώρου, είτε από το φυσικό είτε από το κοινωνικό περιβάλλον, και *εσωμάτωσής* του σε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα. Αυτή, στην περίπτωση περιγραφής του εσωτερικού μιας κατοικίας, χαρακτηρίζεται ως οικογένεια ή νοικοκυριό, ενώ στη περίπτωση της οριοθέτησης του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος ενός οικισμού, χαρακτηρίζεται ως κοινότητα. Επίσης, είναι μάλλον σαφές πως ο εκάστοτε οριοθετημένος χώρος αφορά σε μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων, συνήθως σε αυτούς που ζουν και δραστηριοποιούνται εντός του, δηλαδή σε όσους *περικλείει*, ενώ, παράλληλα, *αποκλείει* κάποιους άλλους, που δεν εντάσσονται ή δεν είναι αποδεκτοί στην κοινωνική πραγματικότητα που αναφέραμε παραπάνω. Μέσω της πρακτικής της οριοθέτησης, επομένως, εκφράζεται η ανάγκη της διάκρισης, της απόσπασης ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού τμήματος από το φυσικό ή το κοινωνικό του περιβάλλον και η απόδοση νέων λειτουργιών σε αυτό.

Στα μέσα περίπου της 7ης χιλιετίας συγκεκριμένα τμήματα του φυσικού περιβάλλοντος της Βαλκανικής αποσπώνται από αυτό και οριοθετούνται με την ανέγερση ποικίλων αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως λιθόκτιστων ή χωμάτινων τοίχων (περιβόλων), τάφρων και ξύλινων φρακτών. Ο τρόπος οριοθέτησης των εν

λόγω χώρων, δηλαδή, στην περίπτωση μας, των νεολιθικών οικισμών, προδιαγράφει και την ιδιαίτερη φυσιογνωμία τους, η οποία θα ενισχυθεί με τον τρόπο οργάνωσης του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος αλλά και με την όψη, τη μορφή των αρχιτεκτονικών κατασκευών. Ωστόσο, εξωτερικό κέλυφος, και επομένως αναπόσπαστο στοιχείο της φυσιογνωμίας της εκάστοτε εγκατάστασης συνιστά το ιδιαίτερο οριοθέτημά της. Πλην της οριοθέτησης, έκδηλη σε αρκετές νεολιθικές εγκαταστάσεις, των Βαλκανίων γενικά και του βόρειου ελλαδικού χώρου, ειδικότερα, είναι κατά τον υπό συζήτηση ιστορικό χρόνο και μια ακόμη πρακτική, η οποία συνιστά έναν έμμεσο, αλλά εμφανή τρόπο διάκρισης ενός οικισμού από το φυσικό του περιβάλλον: η καθ' ανάπτυξη των εγκαταστάσεων. Οι μαγούλες ή τούμπες (tell settlements) αποτελούν αναμφίβολα ισχυρά ανθρωπογενή στοιχεία στο φυσικό χώρο, καθώς στη διαδικασία σχηματισμού τους εγγράφεται η ιστορικότητα και το παρελθόν τόσο των εγκαταστάσεων, όσο και των κατοίκων τους, ενώ η έννοια του «κατοικείν» εμπλουτίζεται με έντονα συμβολικό περιεχόμενο. Συχνά είναι τα παραδείγματα μαγουλών, των οποίων η υφιστάμενη διακριτότητά τους από τον μη-ανθρωπογενή χώρο ενισχύεται με την ανέγερση σύνθετων συστημάτων οριοθέτησης (Bailey 2000: 273-76). Στο Διμήνι Μαγνησίας, για παράδειγμα, αν και η προϊστορική εγκατάσταση της ΥΝ βρίσκεται σε υψόμετρο 25 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, οριοθετείται από έξι επάλληλους λιθόκτιστους περιβόλους σε κλιμακωτή διάταξη (Χουρμουζιάδης 1993). Και ο έτερος τύπος, όμως, νεολιθικής εγκατάστασης, αυτός του επίπεδου, εκτεταμένου οικισμού συχνά διαθέτει κάποιο σύστημα οριοθέτησης. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Μακρυγιάλου Περίας, με τις δύο επάλληλες τάφρους και τον λιθόκτιστο περίβολο, που αποτελούσαν το εξωτερικό τμήμα του συστήματος οριοθέτησης του οικισμού (Μπέσιος και Παππά 1997: 217; Besios and Pappa 1999: 180).

Ακόμη και στο εσωτερικό των οριοθετημένων νεολιθικών εγκαταστάσεων της Βαλκανικής αναγνωρίζεται η τάση για διάκριση, απόσπαση και διαχωρισμό συγκεκριμένων τμημάτων του ενδοκοινοτικού χώρου. Η εσωτερική διαίρεση των οικισμών σε επιμέρους ζώνες συνιστά πρακτική, που σαφέστατα διευκολύνει τον έλεγχο της κίνησης μέσα στον ενδοκοινοτικό χώρο, αναδεικνύοντας, παράλληλα, την πρόθεση της κοινότητας για τη διαφύλαξη εννοιών, όπως η ιδιωτικότητα ή ο προσωπικός χώρος. Ωστόσο, η εσωτερική κατάτμηση ενός χώρου σε μικρότερες περιοχές, πέρα από το ότι διευκολύνει σημαντικά τον έλεγχο της εισόδου και εξόδου ανθρώπων, αισθήσεων και πληροφοριών, συνιστά, επίσης, και ένα τρόπο οργάνωσης

του εσωτερικού τμήματος μιας εγκατάστασης και των τελούμενων εντός της δραστηριοτήτων (Bailey 2000: 273-76). Ο Γ. Χουρμουζιάδης διέκρινε πρώτος στις εσωτερικές διαιρέσεις του νεολιθικού Διμηνίου την έκδηλη ανάγκη της αγροτικής κοινότητας για πλήρη οργάνωση των πολλαπλών οικοτεχνικών δραστηριοτήτων της στον χώρο. Έτσι, οι επιμέρους περιοχές που οι περίβολοι ορίζουν στο εσωτερικό του Διμηνίου συνδέθηκαν από τον Γ. Χουρμουζιάδη με διαφορετικού τύπου δραστηριότητες (Χουρμουζιάδης 1993). Πέρα από την εσωτερική κατάτμηση του οικισμού σε επιμέρους περιοχές συνήθη πρακτική συνιστά και η περιφράξη συγκεκριμένων περιοχών του ενδοκοινοτικού χώρου. Η εν λόγω χωρική συμπεριφορά οφείλει ασφαλώς να κατευθύνει τους αρχαιολόγους σε αναζήτηση ιδιαίτερων λειτουργιών για τις οριοθετούμενες περιοχές.

Πρόσφορο παράδειγμα συνιστά η μαγούλα της Αγίας Σοφίας, στη Λάρισα, όπου το κεντρικό τμήμα του τεχνητού γηλόφου διαχωρίστηκε κατά τη NN από την υπόλοιπη εγκατάσταση με την διαμόρφωση μιας τάφρου. Εντός της οριοθετημένης περιοχής αποκαλύφθηκε το αποκαλούμενο «Μέγαρο» της εγκατάστασης, ένα κτίσμα ελλειψοειδούς κάτοψης, το οποίο εδραιωνόταν πάνω σε μια πλίνθινη πλατφόρμα, ώστε να βρίσκεται σε περίοπτη θέση στον οικισμό. Στο υπό συζήτηση κτίσμα αλλά και στο σύνολο του οριοθετημένου χώρου έχουν αποδοθεί ποικίλες λειτουργίες, που του προσδίδουν έντονο συμβολικό περιεχόμενο, αλλά και κοινοτικές χρήσεις. Το ασφαλές συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως στη μαγούλα της Αγίας Σοφίας, οριοθετήθηκε κατά τη NN ένας χώρος ιδιαίτερης ταυτότητας και χαρακτήρα (Milojević 1976: 5; Bailey 2000: 172). Ήδη στο πρώτο κεφάλαιο έγινε αναφορά και στο παράδειγμα του οικισμού του Karanovo της νοτιοκεντρικής Βουλγαρίας, όπου κτίσματα ξεχωριστής κάτοψης και εξοπλισμού διακρίνονται από το σύνολο του οικισμού με την κατασκευή ξύλινου φράκτη (Bailey 2000: 50).

Ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης, στο οποίο είναι εφικτή και αρκούντως ενδιαφέρουσα η εξέταση της πρακτικής της οριοθέτησης είναι εκείνο του νοικοκυριού-οικήματος. Η ακριβής ανίχνευση και αποκατάσταση των ορίων ενός νεολιθικού νοικοκυριού συνιστά δύσβατο εγχείρημα, καθώς οι δραστηριότητες της εκάστοτε οικογένειας συνήθως δεν περιορίζονταν μονάχα στο εσωτερικό ενός κτίσματος, αλλά συχνά λάμβαναν χώρα και στους παρακείμενους του οικήματος εξωτερικούς ανοιχτούς χώρους. Οι αυλές, οι οποίες αποτελούσαν συνήθως προέκταση περισσοτέρων του ενός νοικοκυριών, συνιστούν, ιδίως μέχρι και την MN, τους βασικούς χώρους άσκησης των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων μιας οικογένειας.

Οι χώροι αυτοί, συχνά, γίνονται αντικείμενα ειδικής φροντίδας, καθώς επιχρίονται με πηλό ή επιστρώνονται με χαλίκια, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στο MN Αχίλλειο Φαρσάλων, οριοθετούνται σαφώς με πλίνθινους τοίχους (Eliá 1982: 233-37; Winn and Shimabuku 1989: 44-56). Η πρακτική άσκησης των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων σε ανοιχτούς, εκτός των οικημάτων χώρους περιορίζεται σημαντικά από τη NN και μετά, οπότε και η πλειοψηφία των παραγωγικών ή οικιακών ασκείται μέσα στα ευδιάκριτα όρια των οικημάτων. Το συγκεκριμένο γεγονός προφανώς σηματοδοτεί και μετασχηματισμούς στο κοινωνικό περιεχόμενο της έννοιας του νοικοκυριού, το οποίο παύει πλέον να έχει το διευρυμένο χαρακτήρα, που έχει διαπιστωθεί για τις προηγούμενες περιόδους. Αντίστοιχου τύπου μεταβολές είναι διακριτές και στον τρόπο οργάνωσης του εσωτερικού των κτισμάτων της NN. Όπως ήδη αναφέρθηκε, τα μονόχωρα αρχιτεκτονήματα των πρώτων αγροτικών εγκαταστάσεων αντικαθίστανται κατά τους ύστερους νεολιθικούς χρόνους από οικήματα σύνθετης κατόψεως, που φέρουν εσωτερικά πολλαπλές διαιρέσεις. Ο υπό συζήτηση μετασχηματισμός πιθανότατα σχετίζεται και με τη μεταφορά των οικοτεχνικών δραστηριοτήτων εντός των κτισμάτων, αλλαγή η οποία θα υπαγόρευσε μια πληρέστερη εσωτερική οργάνωση προς διευκόλυνση των οικιακών διαδικασιών.

Στα Σέρβια Κοζάνης, για παράδειγμα, τα κτίσματα, μέχρι και την οικιστική φάση 4 της MN εγκατάστασης, δεν διαιρούνται εσωτερικά σε επιμέρους χώρους. Αντιθέτως από το τέλος της MN (οικιστική φάση 5) και κυρίως κατά τη NN, στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον του οικισμού κυριαρχούν τα πολύχωρα οικήματα, τα επιμέρους εσωτερικά τμήματα των οποίων συχνά ανέρχονται σε τέσσερα ή πέντε δωμάτια (Ridley *et al.* 1979: 195-204; Ridley *et al.* 2000: 22-44). Η εν λόγω πρακτική ασφαλώς και υποδεικνύει ένταση κατά την ύστερη νεολιθική της ανθρώπινης ανάγκης για απομόνωση και προστασία της ιδιωτικής σφαίρας, με τη διαμόρφωση σταθερών (τοίχοι του κτίσματος) ή μετακινούμενων (θυραία ανοίγματα, παραπετάσματα, κινητά αντικείμενα) κατασκευών στο χώρο, που συνδράμουν στην αισθητηριακή απομόνωση συγκεκριμένων τμημάτων ενός οικήματος (Bailey 2000: 53-4).

Πέρα από τις συνυφασμένες λειτουργίες του αποκλεισμού, της απομόνωσης και της διαίρεσης οι κατασκευές οριοθέτησης διαθέτουν, όπως ήδη έχει αναφερθεί, και ισχυρά *συνεκτική* ποιότητα. Η πρακτική του αποκλεισμού κάποιων ατόμων από έναν χώρο οδηγεί, αυτομάτως, στην *ενσωμάτωση* κάποιων άλλων μέσα σ' αυτόν. Σε επίπεδο οικήματος τα πρόσωπα που περικλείονται εντός των ορίων του συνιστούν μια

οικογενειακή μονάδα και, πιθανώς, τα μέλη ενός νοικοκυριού. Το ίδιο συμβαίνει, σε μεγαλύτερη κλίμακα, και σε επίπεδο οικισμού. Εντός των ευδιάκριτων ορίων του συμβιώνει ένα σύνολο ανθρώπων, που συνιστούν μια ομάδα, ένα κοινωνικό σύνολο. Τα άτομα που περικλείονται από ένα όριο ασπάζονται κοινές πολιτισμικές αξίες και ιδανικά και επομένως πρέπει να προσεγγίζονται από τους ερευνητές, ως πολιτισμικά σύνολα κοινής ταυτότητας (Bailey 2000: 276-77).

Η ενασχόληση με το μια κατασκευή δημόσιου χαρακτήρα, όπως ένα οριοθέτημα, ενισχύει σημαντικά τους δεσμούς μιας ομάδας. Η λεπτομερής ανασκαφική έρευνα των τάφρων του νεολιθικού οικισμού του Μακρυγιάλου Πιερίας υπογράμμισε την συχνότητα της απαιτούμενης χειρωνακτικής εργασίας προκειμένου να αποφευχθεί το σφράγισμα των τάφρων, κίνδυνος σημαντικός, αφού τα τοιχώματα των ορυγμάτων κατέρρεαν διαρκώς (Pappa and Besios 1999: 112). Επομένως, πρέπει να υποθέσουμε πως σε ανάλογες περιπτώσεις επισκευής ενός δημόσιου αρχιτεκτονήματος μιας εγκατάστασης, θα λάμβαναν μέρος όλα τα ενεργά και ικανά μέλη της κοινότητας, επιτυγχάνοντας, μέσω της συνεργασίας, αφενός της ενίσχυση των δεσμών τους και αφετέρου την εκτόνωση των όποιων κοινωνικών αντιθέσεων. Όταν, μάλιστα, η ίδια κατασκευή ενισχύεται με συμβολικό περιεχόμενο λόγω του ενταφιασμού σε αυτή των θανόντων μελών της κοινότητας, κάτι που όπως είδαμε στο Μακρύγialo I ήταν μια πραγματικότητα, τότε η ενίσχυση των δεσμών της ομάδας μέσω της προβολής της συλλογικής μνήμης και του κοινού παρελθόντος της, θα ήταν ισχυρότερη (Triantaphyllou 1999: 130-32).

Ασφαλώς, η συνεκτική ποιότητα του ορίου δεν περιορίζεται μονάχα στην σύνδεση πολλών ατόμων κάτω από μια κοινή πολιτισμική στέγη, αλλά αφορά, πέρα από την ίδια την ομάδα, και στο σύνολο των δραστηριοτήτων της καθώς και στα υλικά τεκμήριά της, που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της πολιτισμικής της ταυτότητας. Οι οικονομικές πρακτικές μιας ομάδας, στοιχεία της ιδεολογίας της, ο τρόπος πρόσληψης και οργάνωσης του χώρου της, τα υλικά παράγωγά της και τα μέλη της περικλείονται από τις κατασκευές οριοθέτησης και ενσωματώνονται όλα σε μια κοινωνική πραγματικότητα, σε μια κοινή πολιτισμική ταυτότητα (Bailey 2000: 276-77).

Επομένως, η συμμετοχή των ορίων στην καθιέρωση και προβολή της ταυτότητας είναι διττή: Αφενός, όπως περιγράψαμε, ένα σύστημα οριοθέτησης, ορίζει μια περιοχή συγκεκριμένης ταυτότητας και φυσιογνωμίας και αφετέρου συνδέει μια ανθρώπινη ομάδα με μια ποικιλία χαρακτηριστικών, που στοιχειοθετούν τον ιδιαίτερο

πολιτισμό της, και την αναδεικνύουν σε κοινωνική οντότητα. Δραστική, λοιπόν, είναι η συμβολή των ορίων στην προβολή της ταυτότητας του ζώντος και ενεργού οργανισμού, που λέγεται οικισμός. Ίσως, σ' αυτή ακριβώς την πτυχή της έννοιας του «κατοικείν», δηλαδή στον οικισμό ως έμβιο οργανισμό πρέπει να αναζητηθούν και οι αιτίες, που ώθησαν τις νεολιθικές κοινότητες στην υιοθέτηση και εφαρμογή της πρακτικής της οριοθέτησης και των ιδιαίτερων κοινωνικών διαστάσεων της που περιγράψαμε παραπάνω.

Η ίδια η δημιουργία ενός οικιστικού συνόλου προϋποθέτει την οριοθέτηση, την πρακτική περιγραφή εν ολίγοις του τμήματος που θα αποσπαστεί από το φυσικό περιβάλλον και θα μετασηματιστεί σε συγκεκριμένης ταυτότητας τόπο. Με την περιγραφή ενός χώρου επιτυγχάνεται η πρόσληψη μιας σαφούς και αρχέτυπης εικόνας για αυτόν, που θα συνδράμει στο να αντιληφθεί πληρέστερα η ομάδα την έκταση και, γενικότερα, τα χαρακτηριστικά του χώρου στον οποίο θα πρέπει να παρέμβει προκειμένου να τον οργανώσει. Ακόμα, η εκάστοτε ανθρώπινη ύπαρξη που θα εγκατασταθεί σε έναν τόπο αντιλαμβάνεται πληρέστερα την σχέση της με αυτό και την ακριβή της θέση εντός του, αν ο τόπος είναι περιγεγραμμένος. Ειδικότερα, όπως τονίσαμε στο πέμπτο κεφάλαιο, η οριοθέτηση συμβάλει στον καλύτερο προσανατολισμό του ανθρώπου μέσα στον χώρο, καθώς σηματοδοτεί μια σειρά αντιθετικών χωρικών ζευγών, όπως «μέσα»-«έξω», «εδώ»-«εκεί», «πάνω»-«κάτω», που δηλώνουν την ακριβή χωροθέτηση προσώπων και πραγμάτων. Σε επίπεδο άρθρωσης, λοιπόν, μιας εγκατάστασης, η οριοθέτησή της υπαγορεύεται από την έμφυτη ανάγκη του ανθρώπου να αντιληφθεί αφενός το χώρο που θα οργανώσει και θα κατοικήσει και αφετέρου να προσδιορίσει τη θέση του μέσα σ' αυτόν (Στεφάνου και Στεφάνου 1999).

Σ' ένα δεύτερο επίπεδο διαπιστώνουμε πως η υιοθέτηση της πρακτικής της οριοθέτησης υπαγορεύεται και από τη συνύπαρξη, την συγκατοίκηση με πολλούς ανθρώπους σ' ένα χώρο. Ειδικότερα, η διαφύλαξη της "υγείας", δηλαδή, της ομαλής, λειτουργίας ενός οικιστικού συνόλου υποχρεώνει στην ανέγερση κατασκευών, μέσω των οποίων θα επιτευχθεί η προάσπιση χωρικών αναγκών και δικαιωμάτων, όπως του προσωπικού χώρου, της ιδιωτικότητας και της εδαφοκυριαρχίας, ενώ, παράλληλα, θα δηλωθούν και οι αντοχές της κοινότητας σε ενδεχόμενη πληθυσμιακή αύξηση (Νικολαΐδου 1993: 229-30). Τόσο σε συλλογικό, όσο και σε ατομικό επίπεδο, λοιπόν, υιοθετούνται πρακτικές που θα συμβάλλουν στη διαφύλαξη των παραπάνω εννοιών.

Η εσωτερική διαίρεση του οικισμού ή του οικήματος σε επιμέρους ζώνες συνιστά, όπως είπαμε, μια αντίστοιχου τύπου πρακτική

Ένα εύλογο ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί σε αυτό το σημείο είναι το ακόλουθο: αν όντως οι αρχέγονες ανθρώπινες ανάγκες διαφύλαξης της ομαλότητας στη ζωή ενός οικισμού και η ανάγκη για ορθή χωροθέτηση και οργάνωση του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος μιας εγκατάστασης υπαγόρευαν την υιοθέτηση της υπό συζήτηση πρακτικής, τότε γιατί δεν εμφανίζονται συστήματα οριοθέτησης στο σύνολο των νεολιθικών οικισμών; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα δεν είναι εύκολη.

Καταρχήν θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε λόγους έρευνας. Όπως συζητήθηκε στην εισαγωγή η νεολιθική έρευνα στην Ελλάδα κινείται με αρκετά αργούς ρυθμούς. Η πλειοψηφία των ανασκαφών έχουν σωστικό χαρακτήρα, ενώ δεν αφορούν παρά περιορισμένα τμήματα της συνολικής έκτασης των νεολιθικών εγκαταστάσεων. Οι συστηματικότερες έρευνες των τελευταίων δεκαετιών αποκάλυψαν πληθώρα οριοθετημένων θέσεων, ενώ τη στιγμή που διατυπώνονται αυτές οι γραμμές αρκετές ανασκαφές νεολιθικών θέσεων είναι σε εξέλιξη στον βορειοελλαδικό χώρο και αποκαλύπτουν σύνθετα συστήματα οριοθέτησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο νεολιθικός οικισμός της Αψάλου Πέλλας, που αποκαλύφθηκε κατά το χρονικό έτος 2000 και ο οποίος πιθανότατα οριοθετούνταν από τάφρο (Χρυσοστόμου κ.ά. 2002).

Το δεύτερο επιχείρημα που κατατίθεται, προκειμένου να γίνει σαφές πως όλοι οι νεολιθικοί οικισμοί είναι, με κάποιο τρόπο, οριοθετημένοι σχετίζεται με την χρήση ορίων διαφορετικής ποιότητας. Στο τρίτο κεφάλαιο κατέστη σαφές πως στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος, όπως χαράδρες, ρέματα και βουνά, είναι δυνατόν να αξιοποιούνται για την οριοθέτηση νεολιθικών εγκαταστάσεων. Συχνή, είναι επίσης, και η χρήση ορίων νοητής ή συμβολικής ποιότητας για τη περιγραφή στο χώρο εννοιών, όπως η εδαφοκυριαρχία ή ο προσωπικός χώρος. Πρακτικά, λοιπόν, μια περιοχή μπορεί να οριοθετηθεί με πολλαπλούς τρόπους, πλην της τυπικής κατασκευής ενός ευδιάκριτου αρχιτεκτονήματος. Μάλιστα, οι εναλλακτικοί αυτοί τρόποι οριοθέτησης δεν γίνονται ευκόλως αντιληπτοί από έναν αρχαιολόγο, ο οποίος δεν στοχεύει στον εντοπισμό τους. Στην δεύτερη οικιστική φάση του Divostin (II), επί παραδείγματι, οι διαφορετικές περιοχές, όπου κατασκευάζονταν λίθινα και χάλκινα τέχνηρα δεν οριοθετούνταν με κάποια ευδιάκριτη κατασκευή. Αντιθέτως, η διάκριση των εν λόγω περιοχών γινόταν μέσω της συγκέντρωσης των κτισμάτων τους σε δύο διαφορετικά σημεία της εγκατάστασης, μεταξύ των οποίων μεσολαβούσε

κενός χώρος (Bailey 2000: 275). Επιπλέον, στη νεολιθική εγκατάσταση του Catal Hdyük, στη κεντρική Ανατολία, μολονότι δεν υπάρχει κάποια κατασκευή, η οποία να σηματοδοτεί τα ακριβή όρια του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος, αυτά δηλώνονται, εμμέσως πλην σαφώς, μέσω της συμπαγούς διάταξης των οικημάτων, που μοιάζουν σαν να σχηματίζουν τοίχο (Tringham 1972: 469).

Σ' ότι αφορά τώρα στα νεολιθικά συστήματα οριοθέτησης του βόρειου Ελλαδικού χώρου, σκόπιμη θα ήταν η συγκεντρωτική κατάθεση των ιδιαίτερων λειτουργιών και χρήσεων που μπορούν να τους αποδοθούν, πλην των κοινωνικών και χωρικών διαστάσεών τους, οι οποίες αναφέρθησαν παραπάνω. Όπως διαπιστώσαμε, στη σχετική βιβλιογραφία έχει κατατεθεί πλήθος ερμηνευτικών συλλογισμών σχετικά με τις λειτουργίες που τα οριοθετήματα κάθε εγκατάστασης επιτελούσαν.

Αρχικά, συζητήσαμε την έννοια της *προστασίας* και αφού κατατέθηκαν οι παλαιότερες απόψεις ερευνητών, όπως ο Χ. Τσουντας (1908) και ο Ι. Ασλάνης (1990), οι οποίοι προσέγγισαν τις κατασκευές οριοθέτησης ως αμυντικά συστήματα, που οχύρωναν και συνεπώς προστατεύαν τους νεολιθικούς οικισμούς από επερχόμενες επιδρομές και λεηλασίες, επιχειρήθηκε η διερεύνηση του ιδιαίτερου οικονομικού, πολιτικού και κοινωνικού πλέγματος της Νεολιθικής, προκειμένου να αντικρουστεί με επιχειρήματα η απόδοση οχυρωματικών λειτουργιών στις εν λόγω κατασκευές. Υπογραμμίστηκε, ωστόσο, η δυνατότητα αυτών των κατασκευών να λειτουργούν ως φυσικά και συμβολικά εμπόδια, και επομένως, να προστατεύουν, εν μέρει, αλλά όχι να οχυρώνουν τους νεολιθικούς οικισμούς (Κωτσάκης 1996: 52).

Ειδικότερα, είναι δυνατή η ανάγνωση και παρεμποδιστικών λειτουργιών στις νεολιθικές κατασκευές οριοθέτησης, υπό την έννοια ότι συνιστούν φυσικά εμπόδια, συχνά μεγάλων διαστάσεων, όπως, επί παραδείγματι, οι τάφοι του Μακρυγιάλου¹⁶, η παρουσία των οποίων ασφαλώς θα δυσχέραινε εξαιρετικά την είσοδο εξωγενών στοιχείων, όχι μόνο ανθρώπων αλλά και ζώων, στο εσωτερικό ενός οικισμού. Αν, μάλιστα, δεχτούμε την παρουσία και οικοδίαιτων στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον τότε η κατασκευή εμποδίων θα λειτουργούσε σε δύο επίπεδα αποτρέποντας, αφενός την είσοδο άγριων κτηνών, που ασφαλώς θα δραστηριοποιούνταν στα πλούσια πανίδα μικροπεριβάλλοντα του βόρειου ελλαδικού χώρου, στον οικισμό, και, αφετέρου, την έξοδο των οικόσιτων από αυτόν, ενώ, γενικότερα, θα επιτυγχάνονταν ο περιορισμός τους στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον, πρακτική αναγκαία, ιδίως κατά τα πρώιμα

¹⁶ Η τάφος Α', για παράδειγμα, του Μακρυγιάλου Ι ήταν βάθους 3,50 μ. και πλάτους 6,00–7,00 μ. (Παππά *et al.* 2000: 284).

στάδια εξημέρωσής τους (Tringham 1972: 468-69). Στην Οτζάκι Μαγούλα Λαρίσης, αποκαλύφθηκε ένας χώρος, εντός της MN εγκατάστασης, ο οποίος ταυτίστηκε με στάβλο, όπου φυλάσσονταν τα οικοδίατα (Elia 1982: 212).

Η προστασία που εν μέρει παρέχουν οι κατασκευές οριοθέτησης συντελείται, όπως ήδη αναφέραμε, και με έμμεσο τρόπο. Ειδικότερα, η διατύπωση μέσω των οριοθετήσεων της κυριαρχίας ενός κοινωνικού συνόλου συγκεκριμένης πολιτισμικής ταυτότητας στον χώρο, πρακτική που, ταυτοχρόνως, δηλώνει ρητά τον αποκλεισμό, όσων δεν ανήκουν στην περικλείουσα ομάδα, συνιστά, αναμφίβολα, έναν έμμεσο τρόπο προστασίας, καθώς δηλώνεται η αποκλειστική χρήση ενός χώρου από μια ομάδα συγκεκριμένης πολιτισμικής και κοινωνικής συνοχής (Κωτσάκης 1996: 52). Παράλληλα, οι εσωτερικές διαιρέσεις οικισμών, όπως το Διμήνι ή οι πολλαπλές εξωτερικές κατασκευές οριοθέτησης της Οτζάκι Μαγούλας εξυπηρετούν στον πληρέστερο έλεγχο της αμφίδρομης κίνησης ανθρώπων και αισθήσεων εντός του ενδοκοινοτικού χώρου, συμμετέχοντας στη διαφύλαξη των ανθρώπινων χωρικών δικαιωμάτων που ήδη έχουμε υπογραμμίσει.

Σε οικονομικό επίπεδο, ανιχνεύσαμε τις ιδιαίτερες λειτουργίες που μπορεί να επιτελούν οι τάφροι, σε σχέση με τις τελούμενες εντός των οικισμών παραγωγικές δραστηριότητες. Η λεπτομερής ανασκαφή του συστήματος των τάφρων του Μακρύγιαλου Πιερίας ενίσχυσε τις υποθέσεις, που με αφορμή την τάφρο στη Σουφλί Μαγούλα Λάρισας είχε διατυπώσει στο παρελθόν και ο Κ. Γαλλής, για πιθανή σχέση των συγκεκριμένων ορυγμάτων με το υγρό στοιχείο. Ειδικότερα, προτάθηκε η αξιοποίηση των τάφρων για την άρδευση των πλησιέστερων στους οικισμούς γεωργικών εκτάσεων (Θεοχάρης 1981: 95 και υποσημείωση 68). Ωστόσο, σε κανέναν οικισμό που οριοθετείται από τάφρους δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά η παρουσία και άλλων δευτερευόντων ορυγμάτων, τα οποία θα συνέβαλαν στη διοχέτευση των συλλεχθέντων όμβριων υδάτων προς κάποια επιθυμητή κατεύθυνση. Αδιαμφισβήτητο γεγονός, παρόλ' αυτά, παραμένει πως οι τάφροι του Μακρύγιαλου έφεραν μια σειρά κατασκευαστικών λεπτομερειών (αβαθές αυλάκι στον πυθμένα, παρουσία αναβαθμού εντός του ορύγματος), τα οποία, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, διευκόλυναν την παρακράτηση και ροή όμβριων υδάτων στο εσωτερικό των τάφρων, κάτι που διαπιστώθηκε, τόσο από την ιδιαίτερη σύσταση του χώματος των τοιχωμάτων των τάφρων, όσο και από τις βροχερές συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών (Besios and Pappa 1999: 112; Pappa and Besios 1999: 181; Παππά κ.ά. 2000: 284).

Οι συλλεχθείσες ποσότητες νερού θα ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για την άρδευση μικρών καλλιεργήσιμων εκτάσεων, υπό μορφή κηπαρίων, αν υποθέσουμε την παρουσία ανάλογων καλλιεργειών εντός του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος των επίπεδων, εκτεταμένων εγκαταστάσεων, όπου το έδαφος ήταν άφθονο για την υιοθέτηση μιας τέτοιας πρακτικής (Kotsakis 1999: 72-3; Nanoglou 2001: 311). Σε άλλες περιπτώσεις μπορούμε να υποθέσουμε πως η αύξηση των αποθεμάτων της κοινότητας σε νερό, θα ήταν ιδιαίτερος χρήσιμη για κτηνοτροφικές ή άλλου τύπου παραγωγικές δραστηριότητες.

Με αφορμή την τάφρο και τον ισχυρό περίβολο της Ιεριχούς στην Ανατολία συζητήθηκε έντονα το ζήτημα της αξιοποίησης συστημάτων ανάλογης σύνθεσης ως αντιπλημμυρικά έργα (Smith 1998: 3). Η απόδοση αντίστοιχων λειτουργιών σε ορισμένα συστήματα οριοθέτησης του βόρειου ελλαδικού χώρου είναι εξαιρετικά πιθανή, αλλά είναι αρκετά δύσκολο να επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, καθώς προϋποθέτει και εντοπισμό των επιμέρους ορυγμάτων μέσω των οποίων θα πραγματοποιούνταν η εκτροπή και διοχέτευση του νερού σε περιοχές εκτός του ενδοκοινοτικού χώρου.

Ως τελευταία διάσταση των κατασκευών οριοθέτησης ανιχνεύτηκε η συμβολική/ιδεολογική. Ειδικότερα, συζητήθηκε η μεταβολή της ποιότητας των τάφρων του Μακρύγιαλου, όταν στις όψιμες περιόδους ζωής τους χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι ενταφιασμού και, συνέπώς, ως νοηματοδοτημένα αρχιτεκτονήματα, για την προβολή του παρελθόντος και της ιδιαίτερης ταυτότητας των μελών της νεολιθικής κοινότητας (Triantaphyllou 1999). Ωστόσο, συμβολικές διαστάσεις είναι εμφανείς και στο ζήτημα της έμμεσης προστασίας, που συζητήσαμε παραπάνω, ενώ στοιχεία ιδεολογίας είναι δυνατόν να αναγνωσθούν ακόμα και σε χωροταξικό επίπεδο, όταν, δηλαδή, τα οριοθετήματα διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη κάτοψη για τον εκάστοτε οικισμό. Λόγου χάρη, πολλές προτάσεις έχουν διατυπωθεί για τον ιδιαίτερο συμβολισμό της ομόκεντρης κάτοψης του Διμηνίου, η οποία διαμορφώνεται εξαιτίας των λίθινων περιβόλων (Λαγόπουλος 1997: 49).

Από όσα διατυπώθηκαν παραπάνω, καθίσταται σαφής η σύνδεση της πολυμορφίας των κατασκευών οριοθέτησης με διαφορετικές όψεις της νεολιθικής κοινωνίας, βασικές ανάγκες της οποίας εξυπηρετούσαν. Η απόδοση, επομένως, μονάχα μιας λειτουργίας στο σύνολο των νεολιθικών οριοθετημάτων αντικρούεται από το ίδιο το αρχαιολογικό υλικό. Η αλλαγή της χρήσης του συστήματος τάφρων του νεολιθικού Μακρύγιαλου, οι οποίες, ενώ αρχικά είχαν διαμορφωθεί σκοπίμως, ώστε να διευκολύνουν την ροή και την παρακράτηση νερού, χρησιμοποιήθηκαν,

αργότερα, ως ορύγματα ενταφιασμού των νεκρών μελών της κοινότητας, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μετασχηματισμού του χαρακτήρα μιας ανθρωπογενούς κατασκευής, που αναμφίβολα υπαγορεύτηκε από δεδομένες αλλαγές στο πολιτισμικό υπόβαθρο και στην κοινωνική συνοχή των μελών της ομάδας. Η ανασκαφή του Μακρύγιαλου, αν και σωστικού χαρακτήρα, απέδειξε περίτρανα πως εκτεταμένες και λεπτομερείς έρευνες είναι ικανές να παρέχουν τα κατάλληλα δεδομένα που θα βοηθήσουν στην πληρέστερη προσέγγιση ποικίλων προβλημάτων της Νεολιθικής του ελλαδικού χώρου.

Σε αρκετούς, ωστόσο, οικισμούς τα ανασκαφικά δεδομένα για τις υπό συζήτηση κατασκευές είναι ισχνά. Το γεγονός αυτό οφείλεται είτε σε χωρικά περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, είτε στη μη καταβολή της απαιτούμενης προσοχής, από την πλευρά του ερευνητή, ώστε να αποσαφηνίσει τα βασικά κατασκευαστικά στάδια των οριοθετημάτων και να συλλέξει αρχαιολογικά τεκμήρια, που θα συνδράμουν στην κατανόηση των λειτουργιών τους. Η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής στα Πευκάκια Μαγνησίας (Andreou *et al.* 1996: 546-47), επί παραδείγματι, δεν έδωσε τη δυνατότητα στους μελετητές να αποσαφηνίσουν την έκταση και την ακριβή σχέση του λίθινου περιβόλου, που αποκαλύφθηκε σημειακά, με το ενδοκοινοτικό περιβάλλον. Υπέθεσαν, ωστόσο, πως ο συγκεκριμένος περίβολος αποτελούσε μια εγκάρσια κατασκευή διαίρεσης του ενδοκοινοτικού χώρου, κατά τα πρότυπα πολλών οικισμών της νεολιθικής περιόδου, όπως του Διμηνίου ή του Μανδάλου Πέλλας (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1991: 127-131). Άγνωστη, επίσης, παραμένει η ακριβής χωροθέτηση και των οριοθετημάτων της Μαγούλας Χατζημισιώτικη (Θεοχάρης 1981: 95), της Αράπη Μαγούλας (Elia 1982: 326), αλλά και του Αχιλλείου Φαρσάλων (Winn and Shimabuku 1989: 66).

Αντιθέτως, σε περιπτώσεις, όπως στο Μάνδαλο Πέλλας, όπου, μετά την αποκάλυψη του πρώτου εσωτερικού λίθινου περιβόλου, τέθηκε, ως βασικός ανασκαφικός στόχος η διερεύνηση της σχέσης του με τον οικισμό και η αποσαφήνιση της λειτουργίας του, αποκαλύφθηκε και ένας δεύτερος, ο οποίος αποτελούσε και το εξωτερικό όριο της νεολιθικής εγκατάστασης (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1991: 127-31). Ανάλογη περίπτωση είναι και αυτή των Γιαννιτών Β', όπου, μετά από στοχευμένη έρευνα, αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλες τάφροι, λαξευμένες στο φυσικό έδαφος (Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 1993: 176; Χρυσοστόμου 1997: 138). Ωστόσο, η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής δεν επέτρεψε, προς το παρόν, την διευκρίνιση της σχέσης τους με το ενδοκοινοτικό

περιβάλλον. Πάντως, τόσο στο Μάνδαλο, όσο και στα Γιαννιτσία Β' βεβαία πρέπει να θεωρείται η εσωτερική διαίρεση των οικισμών από ένα, τουλάχιστον, οριοθέτημα.

Μια ακόμα ισχυρή αδυναμία της παλαιότερης, κυρίως, έρευνας, είναι αυτή της ακριβούς χρονολόγησης των κατασκευών. Στην Άργισσα Μαγούλα Λαρίσης και στα Σέρβια Κοζάνης, για παράδειγμα, οι τάφοι της ΠΕΧ ίσως είχαν διαμορφωθεί ήδη από τη ΝΝ περίοδο. Και για τους δύο οικισμούς αναφέρεται ο εντοπισμός τάφων και στις νεολιθικές επιχώσεις, αλλά το ζήτημα παραμένει ομιχλώδες (Elia 1982: 326; Andreou *et al.* 1996: 552; Ridley *et al.* 2000: 97, 104-05). Προβληματική ήταν και η χρονολόγηση των δύο τάφων της ΑΝ από τη Νέα Νικομήδεια Ημαθίας (Pyke and Yiouni 1996: 52).

Οι περιπτώσεις της Αγίας Σοφίας Μαγούλας στη Λάρισα και της Μάκρης Έβρου αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα του τρόπου διατύπωσης της πρόθεσης της εκάστοτε κοινότητας για διάκριση ενός τμήματος του ενδοκοινοτικού χώρου. Και στις δύο προαναφερθείσες εγκαταστάσεις οι κορυφές των τεχνητών γηλόφων περιγράφονται με κάποιο αρχιτεκτόνημα, ώστε να διαχωριστούν από τον υπόλοιπο οικισμό, καθώς αποτελούν χώρους ιδιαίτερων λειτουργιών, πιθανότατα σχετικών με την αποθήκευση της παραγωγής. Στην Αγία Σοφία ο υπό απόσπαση χώρος οριοθετείται με μια τάφο (Milojčić 1976: 5), ενώ στην Μάκρη εμπεριέχεται στους τοίχους ενός κτίσματος μεγάλων διαστάσεων. Στην Μάκρη, μάλιστα, αποκαλύφθηκε και τμήμα λίθινου περιβόλου, τα ειδικά χαρακτηριστικά του οποίου δεν είναι ακόμα γνωστά (Ευστρατίου 1993: 598; Ευστρατίου 1994: 429; Efstratiou *et al.* 1998: 26-27).

Μοναδική παραμένει, τέλος, η περίπτωση της Οτζάκι Μαγούλας, καθώς ποικίλες κατασκευές στοιχειοθετούν ένα ιδιαίτερης φυσιογνωμίας σύστημα οριοθέτησης, το οποίο αρθρώθηκε σταδιακά. Οι πολλαπλές κατασκευές οριοθέτησης που αξιοποιήθηκαν στην Οτζάκι Μαγούλα (Ασλάνης 1990) βρισκόταν σχεδόν σε παράλληλη χρονικά χρήση και, προφανώς, αντανακλούν ένα κοινωνικό μόρφωμα σύνθετης δομής, τις ποικίλες ανάγκες του οποίου εξυπηρετούσαν.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η ενασχόληση με τα ανθρωπογενή οριοθετήματα των νεολιθικών κοινωνιών και η ανάγκη για διερεύνηση των κοινωνικών διαστάσεων του υπό μελέτη αρχαιολογικού υλικού, επέφεραν τη γόνιμη σύζευξη των επιστημών της αρχαιολογίας και της κοινωνιολογίας. Προς συγκρότηση, λοιπόν, του απαιτούμενου θεωρητικού υποβάθρου, που θα οδηγούσε σε πληρέστερες ερμηνευτικές διατυπώσεις, αναφορικά με τις λειτουργίες και τις χρήσεις των νεολιθικών κατασκευών οριοθέτησης, χρησιμοποιήθηκαν δάνεια αναλυτικά εργαλεία όχι μόνο από την κοινωνιολογία, αλλά και από τους επιστημονικούς τομείς της σημειολογίας και της περιβαλλοντικής ψυχολογίας. Ως απόρροια αυτής της παράλληλης αξιοποίησης τεχνικών και μεθόδων από διαφορετικές, μα συνάμα συγγενείς, επιστημονικές σφαίρες, παρέμεινε, έντονα καταγεγραμμένη στη συνείδηση του γράφοντα, η ανάγκη για συχνότερη σύμπραξη της αρχαιολογίας με άλλες, κοινωνικού χαρακτήρα, επιστήμες στα εγχειρήματα προσέγγισης και κατανόησης πτυχών των κοινωνιών του παρελθόντος. Η αρχαιολογία, λοιπόν, θα όφειλε συχνότερα να καταφεύγει στην αξιοποίηση δάνειων αναλυτικών μεθόδων από συναφείς της επιστημονικούς τομείς, στοχεύοντας σε οριστικό απεγκλωβισμό της από το συντηρητισμό, που, έστω αν και σημαντικά περιορισμένος τα τελευταία χρόνια, εξακολουθεί, εν μέρει, να τη διακατέχει. Ένας αντίστοιχης δυναμικής, ριζικός μετασχηματισμός στην ουσία της αρχαιολογικής έρευνας, κρίνεται αναγκαίος, ακόμα και αν σηματοδοτεί, κατάρριψη και επαναπραγμάτευση των παραδοσιακών της ορίων.

**ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΟΡΙΟΘΕΤΗΜΕΝΩΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ Β. ΕΛΛΑΔΑΣ**

Παρακάτω παρουσιάζονται αναλυτικά οι δεκαέξι βασικοί οικισμοί του βόρειου Ελλαδικού χώρου, που είναι οριοθετημένοι και που αξιοποιήθηκαν ως παραδείγματα εδραίωσης των θεωρητικών συλλογισμών του παρόντος πονήματος. Η αναφορά στις θέσεις γίνεται με γεωγραφική σειρά, από νότο προς βορρά.

Θ Ε Σ Σ Α Λ Ι Α

1. Αχιλλείο

Εντοπισμένος στη δυτική θεσσαλική πεδιάδα, 5 χλμ. νοτιοανατολικά της σύγχρονης πόλης των Φαρσάλων, σε ένα βιοπεριβαλλοντικά ευνοημένο γεωγραφικό πλαίσιο, ο χαμηλός γήλοφος του Αχιλλείου ανεσκάφη για πρώτη φορά στα 1961 από τον Δ. Θεοχάρη (Elia 1982: 178). Ωστόσο, εντατικές ανασκαφικές έρευνες στη θέση πραγματοποίησε η ομάδα της M. Gimbutas κατά τα έτη 1973-1974. Η στρωματογραφική ακολουθία του Αχιλλείου υπέδειξε συνεχή και αδιάκοπη κατοίκηση στη θέση από την Αρχαιότερη έως τη Μέση Νεολιθική περίοδο, καλύπτοντας, σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις, το χρονικό διάστημα από το 6500-5500 π.Χ. (Andreou *et al.* 1996: 555).

Η οικιστική φάση Ια του Αχιλλείου δεν έδωσε σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (Elia 1982: 179). Ωστόσο, κατέστη δυνατή η ανίχνευση λιγοστών δαπέδων, επιχρισμένων με πηλό, καθώς και οικοδομικών λειψάνων μιας υπόσκαφης κατοικίας (Winn and Shimabuku 1989: 32-33), τύπος οικοδομήματος που απαντά και στην επόμενη οικιστική φάση (Ιβ). Στις ύστερες επιχώσεις της φάσης Ιβ εντοπίστηκαν τα λίθινα θεμέλια ορθογώνιου οικήματος. Το δάπεδό του ήταν επιχρισμένο με πηλό, ενώ οι τοίχοι του κατασκευασμένοι με τη τεχνική *pisé*. Στο εσωτερικό του οικήματος αποκαλύφθηκε χώρος προορισμένος για τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες. (Elia 1982: 179-80; Winn and Shimabuku 1989: 35)

Σαφέστερα είναι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της φάσης Ια του οικισμού. Η αποκάλυψη πασσαλοτύπων υπέδειξε τη κάτοψη ορθογώνιου πασσαλόπηκτου κτίσματος. Η στατικότητα του οικήματος ενισχύονταν με την πρόσθεση βοτσάλων και πηλού στις πασσαλότυπες, προς ενίσχυση του ξύλινου υποβάθρου. Στο εσωτερικό του οικήματος αποκαλύφθηκε εστία, ενώ ο χώρος εκτός αυτού ενδέχεται να φιλοξενούσε τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Εντατικότερη είναι η χρήση

των ανοιχτών χώρων μεταξύ των πασσαλόπηκτων οικημάτων κατά την επόμενη οικιστική φάση (IIβ) του Αχιλλείου. Οι ανασκαφείς της θέσης απέδωσαν σε ορισμένες περιοχές τον χαρακτήρα «εργαστηρίων», καθώς έμοιαζαν να προορίζονται για συγκεκριμένες χρήσεις, όπως για την διαμόρφωση λίθινων ή οστέινων τεχνέργων (Winn and Shimabuku 1989: 36-44).

Η έναρξη των επιχώσεων της MN περιόδου συνοδεύεται, στη φάση IIIα, από ισχνότητα των οικοδομικών καταλοίπων. Εξαιρετικά πιθανή είναι, ωστόσο, η μετακίνηση των οικοδομημάτων αυτής της περιόδου στο τμήμα του γηλόφου που δεν έχει ανασκαφεί. Στους ελεύθερους χώρους ανάμεσα στα οικήματα της φάσης IIβ, τώρα ανοίγονται μεγάλοι λάκκοι απόρριψης. Στην επόμενη οικιστική φάση IIIβ κατέστη ανιχνεύσιμο πασσαλόπηκτο κτίσμα στην ίδια ακριβώς θέση με το οίκημα της IIβ. Η παρουσία ανοιχτών χώρων δίπλα στα οικήματα για την τέλεση των οικοτεχνικών και τροφοπαραγωγικών δραστηριοτήτων μαρτυρείται από την αποκάλυψη φούρνων, αλλά και θρανίων. Οι παρακείμενοι των οικημάτων ανοιχτοί χώροι ήταν επιχρισμένοι με πηλό ή στρωμένοι με βότσαλα, ενώ ένας λίθινος τοίχος περιέβαλλε, σημειακά, ένα από τα οικήματα, προς διάκριση, προφανώς, των τελούμενων δραστηριοτήτων (Elia 1982: 233-37; Winn and Shimabuku 1989: 44-56).

Στη φάση IVα του Αχιλλείου ένα δίχωρο κτίσμα με λίθινα θεμέλια, εδραιωμένα σε τάφρο θεμελίωσης, καταλαμβάνει της ακριβή θέση του πασσαλόπηκτου των προηγούμενων φάσεων. Η ανωδομή του κτίσματος ήταν κατασκευασμένη με τη τεχνική *pisé*. Οι ανοιχτοί εκτός των οικημάτων χώροι εξακολουθούν να φιλοξενούν οικοτεχνικές δραστηριότητες. Σ' αυτή τη φάση ανήκει, πιθανώς, και η τάφος που ανοίχτηκε στον οικισμό. Η τάφος χρησιμοποιήθηκε και ως χώρος απόρριψης, μάλλον, κατά το μεγαλύτερο διάστημα ζωής της. Λεπτομέρειες αναφορικά με το σχήμα και τις διαστάσεις της τάφρου δεν δίδονται από τους ανασκαφείς. Η πρακτική ανέγερσης οικοδομημάτων με λίθινα θεμέλια συνεχίζεται και κατά τη φάση IVβ. Ο προσανατολισμός, όμως, και η διάταξη των οικημάτων στον χώρο διαφέρει σημαντικά από το σύνθητες πρότυπο των προηγούμενων περιόδων (Elia 1982: 237-38; Winn and Shimabuku 1989: 56-66).

Η εγκατάσταση, μετά από 800 χρόνια συνεχούς χρήσης, εγκαταλείπεται γύρω στο 5500 π.Χ.

2. Πευκάκια Μαγούλα

Πρόκειται για μια παράκτια μαγούλα στον Παγασητικό Κόλπο, αρθρωμένη πάνω σ' ένα βραχώδες ακρωτήριο. Τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες διενήργησε ο Δ. Θεοχάρης στα 1957 (Eliá 1982: 356), ενώ κατά την περίοδο 1967-1977 η θέση εξετάστηκε από τον V. Milošević.

Ο χώρος σήμερα καλύπτει έκταση 2 εκταρίων, αλλά σε πολλά σημεία του έχει διαβρωθεί εξαιτίας της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα και της εντατικής εκμετάλλευσης της θέσης, σε μεταγενέστερες περιόδους. Οι νεολιθικές επιχώσεις που έχουν ερευνηθεί περιορίζονται σε μια μόνο ανασκαφική τομή, στην κορυφή της μαγούλας. Από την NN διατηρούνται ελάχιστα δείγματα κεραμεικής, στον τύπο «κλασικό Διμήν», ενώ δυσχερής παραμένει η αναγνώριση κτισμάτων. Από την TN έχουν αναγνωρισθεί τρεις οικιστικές φάσεις. Συγκεκριμένα, από την τελευταία φάση διακρίνονται κατάλοιπα τεσσάρων ορθογώνιων οικοδομημάτων, που φέρουν λίθινα θεμέλια και δάπεδα επιχρισμένα με πηλό. Τα κτίσματα πρέπει να ήταν τοποθετημένα παράλληλα το ένα με το άλλο, ενώ διαχωρίζονταν μεταξύ τους με στενούς υπαίθριους χώρους. Αποθηκευτικοί λάκκοι, αποθηκευτικά αγγεία, ταφές και χώροι προετοιμασίας της τροφής αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό των οικημάτων. Κατά την μεσαία οικιστική φάση ο οικισμός πρέπει να είχε ανάλογη μορφή αν και δεν διατηρούνται πολλά ευδιάκριτα αρχιτεκτονικά λείψανα. Τα κατάλοιπα δύο οικοδομημάτων της πρώτης ερευνηθείσας περιόδου ζωής της θέσης υποδεικνύουν διαφορετικό προσανατολισμό των κτιρίων από τις δύο μεταγενέστερες (Andreou *et al.* 1996: 546-47).

Στις ταυτιζόμενες με την κατώτερη φάση Ραχμάνι του οικισμού (Eliá 1982: 357) επιχώσεις αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού (1,20 μ.) τοίχου, στην δυτική πλευρά του εξετασθέντος χώρου. Στην κατασκευή αποδόθηκε, αρχικά, αμυντικός χαρακτήρας, ενώ υποστηρίχτηκε και η πιθανότητα να επρόκειτο για έναν τρόπο διαίρεσης του χώρου στο εσωτερικό του οικισμού, κατά το πρότυπο του Διμηνίου (Andreou *et al.* 1996: 547).

3. Σέσκλο

Ο προϊστορικός οικισμός του Σέσκλου εντοπίζεται 15 χλμ. νοτιοδυτικά της σύγχρονης πόλης του Βόλου και αναπτύσσεται σε δύο βασικούς χώρους: σ' ένα τεχνητό γήλοφο, που είναι γνωστός με το μικροτοπωνύμιο Καστράκι και στις

παρακείμενες του συγκεκριμένου εξάρματος πεδινές εκτάσεις (Eliá 1982: 128). Η ευρύτερη περιοχή συνιστά ένα μοναδικής σύνθεσης και δυναμικής οικοσύστημα, καθώς συνδυάζει την παρουσία ποτάμιου υδροφόρου ορίζοντα, με πρόσφορες για καλλιέργεια πεδινές εκτάσεις, αλλά και τον ορεινό όγκο του Πηλίου, όπως και πληθώρα φυσικών, χαμηλών εξαρμάτων, πρόσφορων για κτηνοτροφικές και γεωργικές δραστηριότητες (Κωτσάκης 1996: 49)

Τις ανασκαφικές εργασίες στη θέση ξεκίνησε στις αρχές του περασμένου αιώνα ο Χ. Τσουντας και τις ολοκλήρωσε, από το 1956 έως το 1968 ο Δ. Ρ. Θεοχάρης. Φέροντας το πνεύμα και τις ιδέες της Νέας Αρχαιολογίας ο Δ. Θεοχάρης στόχευσε πρωτίστως στην εξέταση των αρχαιολογικών καταλοίπων μέσα από κοινωνικό πρίσμα. Διαπίστωσε, λοιπόν, πως η προϊστορική εγκατάσταση του Σέσκλου περιελάμβανε δύο θέσεις: την επονομαζόμενη «ακρόπολη» (Σέσκλο Α'), που αναπτυσσόταν στην κορυφή του λόφου Καστράκι και την «πόλη» (Σέσκλο Β'), η οποία αρθρωνόταν στις εφαπτόμενες του λόφου πεδιάδες. Η διάκριση της προϊστορικής κοινότητας του Σέσκλου σε «ακρόπολη» και «πόλη» είχε βέβαια ήδη καταστεί ορατή από τις έρευνες του Τσουντα, αλλά η διάκριση νοούνταν μόνο βάσει των χωρικών διαφορών τους, δίχως να έχει επιχειρηθεί η προσέγγιση του κοινωνικού περιεχομένου κάθε θέσης (Wijnen 1981: 9; Andreou *et al.* 1996: 540). Επόμενος μελετητής της θέσης υπήρξε ο Κ. Κωτσάκης, ο οποίος επωμίστηκε και την ευθύνη της πολυαναμενόμενης “τελικής δημοσίευσης” του νεολιθικού οικισμού (Kotsakis 1995; Κωτσάκης 1996).

Το Σέσκλο Α' απαντά με μορφή μαγούλας, έκτασης 0,3 ha. και υψομέτρου 8.5 μ. από την επιφάνεια του θαλάσσιου υδροφόρου ορίζοντα, ενώ το Σέσκλο Β' έχει τη μορφή επίπεδου, εκτεταμένου οικισμού κατά τα πρότυπα του Μακρυγιάλου Περίας, της Θέρμης και των Βασιλικών Θεσσαλονίκης (Kotsakis 1995: 127; Γραμμένος 1996). Ο Δ. Θεοχάρης υπολόγισε τη συνολική έκταση της νεολιθικής εγκατάστασης σε περίπου 13 ha. (Κωτσάκης 1996), ενώ υποστήριξε πως μόνο το πληθυσμιακό δυναμικό της «πόλης» του Σέσκλου άγγιζε τα 3000 άτομα (Θεοχάρης 1981: 90). Οι εκτιμήσεις, ωστόσο, του ερευνητή αποδεικνύονται λανθασμένες, καθώς θεώρησε σύγχρονα μεταξύ τους όλα τα κτίσματα της «πόλης», κάτι το οποίο, ασφαλώς, δεν ίσχυε.

Οι πρωϊμότερες πολιτισμικές επιχώσεις του οικισμού του Σέσκλου ανήκουν στην Ακεραμεική περίοδο (6800 – 6500 π.Χ.) και εντοπίζονται να καταλαμβάνουν έκταση 125 μ. στον λόφο Καστράκι. Η εικόνα που δίνουν τα λείψανα της συγκεκριμένης

περιόδου είναι συγκεχυμένη, καθώς περιορίζονται στην αποκάλυψη λιγοστών υπόσκαφων κτισμάτων κατά τα πρότυπα που ο V. Milošević είχε υποδείξει πως ίσχυαν κατά την συγκεκριμένη περίοδο και στην Άργισσα Μαγούλα Λαρίσης. Η ανωδομή των εν λόγω κατασκευών θα στοιχειοθετούνταν από φθαρτά υλικά, όπως χόρτα, ρίζες ή κλαδιά (Elia 1982: 129-32, 126-7; Winjen 1986: 11; Andreou *et al.* 1996: 540).

Κατάλοιπα της AN εντοπίστηκαν τόσο στην «ακρόπολη», όσο και στη πόλη του οικισμού. Τα ορθογώνια κάτοψη, υπέργεια κτίρια εδραιώνονται πλέον σε λίθινα θεμέλια, ενώ οι τοίχοι τους κατασκευάζονται με τη τεχνική του “στοιβαχτού πηλού” (pise) και συχνά καλύπτονται εξωτερικά με μεγάλες πλάκες (ορθοστάτες) (Κωτσάκης 1996: 49). Ο τύπος του πασσαλόπηκτου οικήματος εμφανίζεται συχνά, τουλάχιστον στις πρώτες φάσεις της περιόδου. Κατά την ANIII κάποια από τα οικοδομήματα της «ακρόπολης» έχουν ως βασικό δομικό υλικό πλίνθους. Κάποια από τα κτίσματα της περιόδου διαιρούνται εσωτερικά σε επιμέρους χώρους με τη χρήση ξύλινων πασσάλων (Elia 1982: 174).

Τα MN κατάλοιπα διατηρούνται επαρκέστερα. Τα περισσότερα κτίσματα ήταν μονόχωρα με εξαίρεση τη δίχωρη «οικία του Κεραμέα» και το τριμερές μέγαρο» (Θεοχάρης 1981: 97-9). Ανάμεσα στα αρχιτεκτονήματα ανοίγονταν δρόμοι, αλλά και αρκετοί ελεύθεροι χώροι, μερικοί εκ των οποίων ήταν στρωμένοι με πλάκες (Elia 1982: 219-26; Kotsakis 1995: 126; Κωτσάκης 1996: 49, 52). Ριζικά διαφορετική εικόνα από απόψεως οργάνωσης των οικοδομημάτων στον χώρο παρουσιάζει η «πόλη». Στο Σέσκλο Β' τα κτίσματα είναι ενωμένα σε συγκροτήματα δίχως ελεύθερους χώρους ανάμεσά τους, ενώ μοιράζονται κοινούς τοίχους και κατασκευές (Elia 1982: 226-233; Andreou *et al.* 1996: 541; Kotsakis 1995: 126; Κωτσάκης 1996: 52). Μετά το τέλος της MN περιόδου η θέση εγκαταλείπεται περίπου για 500 χρόνια για να επανακατοικηθεί κατά την NN IV (φάση κλασικό Διμήνι- c. 4600 π.Χ.) (Elia 1982: 320-1).

Η MN ακρόπολη του Σέσκλου διέθετε σαφή όρια, πλην των φυσικών που παρείχε το ύψος του γηλόφου, υπό μορφή επάλληλων λίθινων περιβόλων. Ειδικότερα, οι ανασκαφές του Χ. Τσουντα αποκάλυψαν στη ΝΔ πλευρά της ακροπόλεως λείψανα τοίχων, οι οποίοι λόγω μεγέθους αλλά και θέσης δεν μπορούσαν να αποδοθούν σε κάποιο οίκημα, οπότε αντιμετωπίστηκαν ως ένα σύστημα περιβόλων που, προφανώς,

θα περιέτρεχε τον οικισμό (Τσουντας 1908; Θεοχάρης 1981: 95). Οι τοίχοι¹⁷ 20, 21 και 23 είναι οι αρχαιότεροι. Ο 20 και ο 21 προφανώς αποτελούν τμήματα του ίδιου περιβόλου, του βασικού ίσως που περιέκλειε τον οικισμό. Ο 23, επομένως, αποτελούσε έναν δεύτερο περίβολο που διέκρινε και όριζε έναν χώρο στο εσωτερικό του οικισμού. Η κύρια είσοδος του οικισμού πρέπει, σύμφωνα με τον Χ. Τσουντα, να αναζητηθεί στους τοίχους 28-29. Ο τοίχος 22 είναι νεότερος του 21 και εδραιώνεται στο βόρειο τμήμα αυτού. Διέθετε δύο εισόδους, οι οποίες, όμως, έπαψαν να χρησιμοποιούνται και τειχίστηκαν (Eliá 1982: 218-9). Ο Δ. Θεοχάρης διαπίστωσε, επίσης, την ύπαρξη βαθιάς τάφρου στα Δ της *ακρόπολης* χωρίς, δυστυχώς, να παρέχει περισσότερα στοιχεία.

Η *ακρόπολη* εξακολουθούσε να περικλείονταν από «τείχη» και κατά τη ΝΝ. Συγκεκριμένα, ο Χ. Τσουντας εντόπισε στη ΒΔ πλευρά του λόφου έναν πολύ παχύ τοίχο (17) κατασκευασμένο πάνω σε κατάλοιπα της ΜΝ. Στην εξωτερική πλευρά του τοίχου αποκαλύφθηκαν 3 πασσαλότρυπες διαμέτρου (0,15 – 0,40 μ.). Οι περίβολοι 20-21 και 23 εξακολουθούσαν να είναι σε χρήση και κατά τη ΝΝ, οπότε ο οικισμός πρέπει να διέθετε 3 περιβόλους. (Eliá 1982: 321-22)

4. Διμήνι

Ο γήλοφος πάνω στον οποίο αρθρώνεται η προϊστορική θέση του Διμηνίου¹⁸ βρίσκεται 5 χλμ. δυτικά του Βόλου και σήμερα απέχει από την ακτογραμμή μόλις 3 χλμ. (Eliá 1982: 300). Ο οικισμός ερευνήθηκε ανασκαφικά για πρώτη φορά στα 1901 από τον Β. Στατή και δύο χρόνια αργότερα από τον Χ. Τσουντα. (1908: 32). Η θέση επανεξετάστηκε από τον Γ. Χ. Χουρμουζιάδη την περίοδο 1974-1976. Βασικό μέλημα του ερευνητή απετέλεσε η μελέτη των αρχιτεκτονημάτων του οικισμού, αλλά και η προσέγγιση της σχέσης του νεολιθικού Διμηνίου με τους όμορους του οικισμούς. (Andreou *et al.* 1996: 542-3)

Οι πολιτισμικές επιχώσεις του Διμηνίου ανάγονται χρονικά στην τέταρτη φάση της ΝΝ, δηλαδή στην αποκαλούμενη «κλασικό Διμήνι». Η χρήση του χώρου εξακολούθησε μέχρι και τη ΠΕΧ, ειδικά στη περιοχή της αποκαλούμενης *Κεντρικής*

¹⁷ Οι παρακάτω αριθμοί αντιστοιχούν στα σχέδια του Χ. Τσουντα, όπως δημοσιεύονται στο: Τσουντας 1908.

¹⁸ Εξαιτίας της μεγάλης έκτασης της σχετικής με τους λιθόκτιστους περιβόλους του οικισμού συζήτησης, δεν παρατίθενται λεπτομερή δεδομένα για τις υπόλοιπες αρχιτεκτονικές κατασκευές της εγκατάστασης.

Αυλής. Οι ανασκαφικές προσπάθειες του Γ. Χουρμουζιάδη να εντοπίσει πιθανή εγκατάσταση της ΜΝ στον χώρο δεν απέδωσαν (Elia 1982: 301 και υποσημείωση 28)

Ο οικισμός του Διμηνίου περιβάλλεται από ένα σύστημα ομόκεντρων, λιθόκτιστων περιβόλων, κέντρο των οποίων αποτελεί η *Κεντρική Αυλή*. Ο Χ. Τσουντας διέκρινε έξι τέτοιους λιθόκτιστους τοίχους και ήταν αυτός που τους απέδωσε πρώτος τον χαρακτηρισμό *περίβολοι* (Χουρμουζιάδης 1993: 57). Από τους έξι αυτούς τοίχους μονάχα ο 1ος, ο 3ος και ο 4ος διατηρούνται επαρκώς και περιβάλλουν πλήρως την Κεντρική Αυλή. Ο 2ος καταλαμβάνει μόνο τα $\frac{3}{4}$ του κύκλου και επομένως είναι ασαφές το αν πράγματι περιέτρεχε κυκλικά τον οικισμό, ή αφορούσε μόνο σ' ένα τμήμα του. Το ίδιο συμβαίνει και με τον 5ο και 6ο τοίχο. Ελάχιστά κατάλοιπα του 5ου έχουν έρθει στο φως και εντοπίζονται στην βόρεια και ανατολική πλευρά του οικισμού. Ακόμη πιο ασαφής είναι η παρουσία 6ου περιβόλου. Ωστόσο, δοκιμαστικές τομές εκτός του 6^{ου} περιβόλου και άρα των έως τότε ανασκαφικά αποδεκτών ορίων του οικισμού αποκάλυψαν λείψανα κτισμάτων που φαίνεται πως εφάπτονταν στον 6ο περίβολο. Ο εντοπισμός των προαναφερθέντων αρχιτεκτονημάτων προβλημάτισε των Χ. Τσουντα αναφορικά με την ενδεχόμενη ύπαρξη και 7ου περιβόλου. Η άποψη, όμως, παρέμεινε ανασκαφικά ανεπιβεβαίωτη (Τσουντας 1908: 31).

Σε γενικές γραμμές οι περίβολοι ακολουθούν τις γεωλογικές ιδιομορφίες του εδάφους και ουσιαστικά δημιουργούν αναβάθμους στον χώρο. Έτσι, αν κινηθούμε από τον εξωτερικό χώρο του οικισμού προς το εσωτερικό (από τον 6ο προς τον 1ο περίβολο), διαπιστώνουμε πως κάθε ένας βρίσκεται σε ψηλότερο σημείο από τον αμέσως προηγούμενο του. Η *Κεντρική Αυλή*, επί παραδείγματι, βρίσκεται 4-5 μ. περίπου ψηλότερα από τη βάση του πιο εξωτερικού περιβόλου, δηλαδή του 6ου (Elia 1982: 302).

Κάθε περίβολος διακόπτονταν σε πολύ συγκεκριμένα σημεία, όπου διαμορφώνονταν τα θυραία ανοίγματα από τα οποία πραγματοποιούνταν η πρόσβαση στις επιμέρους περιοχές που με την παρουσία τους όριζαν οι περίβολοι. Οι προαναφερθείσες εισοδοί ανοίγονταν σε άμεσο συσχετισμό μεταξύ τους, ενώ ήταν προσανατολισμένες στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Δημιουργούνταν κατ' ουσίαν ευθύγραμμοι διάδρομοι που αφενός διευκόλυναν την κίνηση ανάμεσα στις «ζώνες» του οικισμού, αφετέρου, όμως, έδιναν τη δυνατότητα στους χρήστες του χώρου να ελέγχουν την κίνηση στο εσωτερικό του οικισμού τους. Οι εισοδοί της ανατολικής πλευράς του οικισμού δεν έχουν εντοπιστεί λόγω της ανεπαρκούς διατήρησης των

περιβόλων σε εκείνο το σημείο. Το μοναδικό θυραίο άνοιγμα που εντοπίστηκε στη συγκεκριμένη πλευρά του οικισμού διαμορφώνονταν στον 1ο περίβολο και επέτρεπε την είσοδο στην *Κεντρική Αυλή* και από τα ανατολικά. Η εν λόγω είσοδος, όπως και μερικές άλλες, τειχίστηκε σε κάποια μεταγενέστερη φάση ζωής του νεολιθικού οικισμού.

Βασικό οικοδομικό υλικό των περιβόλων αποτέλεσαν οι σχιστολιθικές πλάκες. Κοιτάσματα του συγκεκριμένου πετρώματος υπήρχαν άφθονα στους παρακείμενους του οικισμού λόφους. Ο πηλός χρησιμοποιήθηκε ως συνδετικό υλικό των πλακών μεταξύ τους. Το πάχος των περιβόλων στα κατώτερα τμήματα κυμαινόταν από 0,60-1,40 μ., ενώ το σύνηθες πάχος ήταν ανάμεσα στο 0,80-1,00 μ. (Τσουντας 1908: 39; Elia 1982: 303). Το ύψος των περιβόλων ήταν άμεσα εξαρτώμενο από τα οικοδομήματα, των οποίων συχνά αποτελούσαν τον πλαϊνό ή πισινό τοίχο. Σε σημεία, λοιπόν, που οι περίβολοι δεν στηρίζαν κάποιο οικοδόμημα το ύψος τους μειωνόταν στο 1,00 μ. Ο Χ. Τσουντας υποστήριζε πως υπήρχαν σημεία, όπου οι λιθόκτιστοι περίβολοι του Διμηνίου είχαν αρχικά ύψος που ξεπερνούσε τα 2,00 μ. (Τσουντας 1908: 40). Μόνο με τέτοιο ύψος άλλωστε θα μπορούσαν να επιτελούν τον οχυρωματικό χαρακτήρα που τους απέδωσε. Η επανεξέταση, όμως, του αρχαιολογικού υλικού από τον Γ. Χουρμουζιάδη υπαγόρευσε χαμηλούς περιβόλους και διατύπωσε την άποψη πως ο Χ. Τσουντας στήριζε τη δική του θεωρία στο υλικό που προέρχονταν από τα σημεία εκείνα, στα οποία οι περίβολοι αποτελούσαν παράλληλα τον τοίχο κάποιου οικοδομήματος. Αποκλείει, επίσης, όπως άλλωστε και ο Χ. Τσουντας, τη πιθανότητα πλίνθινης ή ακόμα και ξύλινης ανωδομής των περιβόλων, καθώς δεν έχει εντοπιστεί αρχαιολογικό υλικό που να υποδεικνύει πως ίσχυε κάτι τέτοιο (Τσουντας 1908: 39-40; Χουρμουζιάδης 1993: 59). Τέλος, για τη κατασκευή των περιβόλων δεν ανοίγονταν τάφροι θεμελίωσης, παρά κατασκευάζονταν σε επιχώσεις πάνω στο ισοπεδωμένο έδαφος. Η σταθερότητα τους επομένως θα ήταν αμφίβολη εάν αυτοί είχαν μεγάλο ύψος (Τσουντας 1908: 39).

Η ηλικία κατασκευής του κάθε περιβόλου ήταν, επίσης, ένα ζήτημα που απασχόλησε τους δύο βασικούς μελετητές του νεολιθικού οικισμού. Αν και αρκετά στάδια ανακατασκευής αυτών είναι ευδιάκριτα, η έλλειψη συνευρημάτων καθιστά πολύ δύσκολη την ακριβή αποκατάσταση των φάσεων οικοδόμησής των. Ο Χ. Τσουντας πίστευε πως αρχικά κατασκευάστηκαν οι τρεις εσωτερικοί περίβολοι και έπειτα οι τρεις εξωτερικοί.

Ο Γ. Χουρμουζιάδης, ωστόσο, έχει διαφορετική άποψη, καθώς υποστηρίζει πως η ηλικία ανέγερσης των περιβόλων πρέπει να ήταν σταδιακή και υπαγορευόμενη από τη δημογραφική και παραγωγική ανάπτυξη της νεολιθικής κοινότητας του Διμηνίου. Θεωρεί, μάλιστα, πως αρχικά η πορεία των περιβόλων δεν αποκλείεται να μην ήταν κυκλική, παρά να περιέβαλλαν μόνο την ενότητα των οικημάτων που κάθε φορά αφορούσαν. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να δικαιολογεί τον 2ο περίβολο, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε προτύτερα, καλύπτει μοναχά τα $\frac{3}{4}$ του κύκλου. Οι ανασκαφικές έρευνες του Γ. Χουρμουζιάδη αποκάλυψαν το παλαιότερο τμήμα περιβόλου, το οποίο εντοπίζεται κάτω από το αποκαλούμενο *Μέγαρο* της *Κεντρικής Αυλής* και σημειακά κάτω από τον πρώτο περίβολο. Κατά την ίδια χρονική περίοδο θεωρεί ο Γ. Χουρμουζιάδης πως κατασκευάστηκε ο 3ος και ο 4ος περίβολος. Την άποψή του τη στηρίζει στα συλλεχθέντα συνευρήματά τους, στα σύγχρονα αρχιτεκτονήματα που εξυπηρετούν, αλλά και στις κοινές λειτουργίες που φαίνεται να επιτελούν.

Ο Γ. Χουρμουζιάδης, λοιπόν, αναγνωρίζει τρεις ηλικίες των περιβόλων: α) την πρώτη, κατάλοιπα της οποίας εντοπίστηκαν κάτω από το *Μέγαρο* της *Κεντρικής Αυλής* και τον 1^ο περίβολο, β) την δεύτερη φάση, κατά την οποία οι περίβολοι κάλυψαν περιφερειακά των οικισμό και γ) την τρίτη φάση, οπότε και οι περίβολοι παρήκμασαν, προφανώς παράλληλα με το μεγαλύτερο τμήμα του οικισμού, και περιέπεσαν σε αχρηστία. Την ηλικία αυτή σηματοδοτούν οι τάφοι της ΠΕΧ που κατασκευάστηκαν πάνω από τους περιβόλους. Ο μοναδικός περίβολος που δεν πέφτει σε αχρηστία κατά την ΠΕΧ είναι ο κεντρικός. Αντίθετα, μάλιστα, επισκευάζεται, αναδιαμορφώνονται τα θυραία ανοίγματά του με την τείχιση δύο εξ αυτών, και γενικότερα φαίνεται πως η εξέλιξη του συμβαδίζει με την ακμή του *Μεγάρου* της *Κεντρικής Αυλής*, το οποίο την συγκεκριμένη περίοδο αποκτά την τελική του μορφή (Eliá 1982: 304-5; Χουρμουζιάδης 1993: 59-65).

Είναι μάλλον σαφές πως οι περίβολοι του νεολιθικού Διμηνίου, πλην των υπόλοιπων τους λειτουργιών, διαιρούν τον οικισμό σε τμήματα ή «ζώνες», όπου κατοικούν και δραστηριοποιούνται τα μέλη της νεολιθικής κοινότητας. Αρκετά οικοδομικά κατάλοιπα, αλλά και πλήθος κινητών ευρημάτων ήρθαν στο φως σ' αυτούς τους χώρους και παρέχουν στοιχεία για την νεολιθική αρχιτεκτονική και κοινωνία.

Κτιριακές εγκαταστάσεις έχουν διαπιστωθεί στην *Κεντρική Αυλή* αλλά και ανάμεσα στους περιβόλους 3 και 4. Τα οικοδομήματα του νεολιθικού Διμηνίου είχαν λίθινα θεμέλια, δάπεδα επιχρισμένα με πηλό, ενώ τα στοιχεία για την ανωδομή και τη

στέγη είναι πενιχρά (Κωτσάκης 1996: 57). Η χρήση πλίνθων δεν έχει διαπιστωθεί. Τα κτίρια εφάπτονται των περιβόλων, χρησιμοποιώντας τους συχνά ως πλαϊνό ή πσινό τοίχο. Άλλα οικοδομήματα είναι ορθογώνια, ενώ άλλα, λόγω των καμπυλόμορφων περιβόλων, αποκτούν ανάλογο σχήμα (Elia 1982: 304-5)

5. Μαγούλα Χατζημισιώτικη

Η Μαγούλα Χατζημισιώτικη βρίσκεται στην περιοχή της λίμνης Κάρλας. Η θέση ανεσκάφη από τον K. Grundmann, ο οποίος αποκάλυψε κατάλοιπα ενός λίθινου περιβόλου, ανήκοντα στη MN περίοδο (Θεοχάρης 1981: 95)

6. Άργισσα Μαγούλα

Ο τεχνητός γήλοφος της Άργισσας, ή Γκρεμνός Μαγούλα, εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά του θεσσαλικού κάμπου, περίπου 4,5 χλμ. δυτικά της Λάρισας. Ο γήλοφος σήμερα έχει διαβρωθεί αρκετά κυρίως λόγω των υδάτων του παρακείμενου ποταμού Πηνειού.

Ο νεολιθικός οικισμός της Άργισσας αποκαλύφθηκε από τον ανασκαφέα V. Milojević το 1956. Τα κατώτερα πολιτισμικά στρώματα που εντοπίστηκαν στη θέση ανάγονται χρονικά στην Ακεραμεική περίοδο και αποτέλεσαν κατ' ουσίαν μια από της πρωιμότερες ανασκαφικές επιβεβαιώσεις για την ύπαρξη της εν λόγω περιόδου και στην Ελληνική Νεολιθική (Milojević *et al.* 1962). Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της Ακεραμεικής συνίσταντο σε έξι λάκκους και δεκαέξι πασσαλότρυπες από τις οποίες λίγες μόνο είναι σύγχρονες με τους λάκκους και μπορούν να συσχετιστούν με αυτούς. Τα ορύγματα είναι συνήθως ελλειπσοειδούς σχηματισμού και τα περισσότερα έχουν κυρτά δάπεδα κατά τη κλίση του εδάφους. Ο ανασκαφέας αναφέρεται στις υπό συζήτηση κατασκευές ως pit-houses (ή Wohngruben), θεωρεί, με λίγα λόγια, πως πρόκειται για ημιυπόγειες κατοικίες. Για την ανωδομή των κτισμάτων αυτών δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα στοιχεία, όπως η πιθανή χρήση πηλού ως επίχρισμά στα πιθανότατα ξύλινα τοιχώματα. Ο V. Milojević πάντως έπαψε αργότερα να αποδίδει οικιακές χρήσεις στις κατασκευές αυτές και θεώρησε αβέβαιη την πραγματική τους λειτουργία. Από την Ακεραμεική φάση προέρχονται και τα κατάλοιπα ενός ορθογώνιου οικοδομήματος που περιείχε μια εστία και έναν λάκκο, ο οποίος έφερε ίχνη καύσης. Τα κατάλοιπα του συγκεκριμένου κτιρίου έχουν συζητηθεί πολύ, καθώς

είναι αβέβαιο αν όντως πρέπει να τοποθετηθούν χρονικά στην Ακεραμεική, ή αποτελούν τμήμα του οικισμού της AN (Elia 1982: 120-27).

Τα σχετικά με την AN ανασκαφικά δεδομένα είναι εξαιρετικά φτωχά. Εκτός από το χρονικά αμφίβολο οικοδόμημα που αναφέραμε παραπάνω, άλλο ένα παρόμοιας κάτοψης μπορεί να τοποθετηθεί με ασφάλεια στην AN I. Σ' αυτή τη φάση, αλλά και στην AN II εξακολουθούν να απαντούν στην Άργισσα οι αμφιλεγόμενες ημιυπόγειες κατοικίες, ενώ συχνά είναι και τα πασσαλόπηκτα κτίσματα, τα οποία εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται και κατά την τελευταία φάση της AN. Οι ανασκαφικές μαρτυρίες για τις επόμενες φάσεις είναι μηδαμινές (Elia 1982: 159-161).

Κατά την NN II στον οικισμό ανοίχθηκε τάφος σχήματος V για την οποία, ωστόσο, δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες (Elia 1982: 326). Οι Σ. Ανδρέου, Κ. Κωτσάκης και Μ. Φωτιάδης αναφέρουν πως ο ανασκαφέας της θέσης πίστευε ότι οι τρεις διαδοχικές τάφοι που συσχετίζονται με τον οικισμό της ΠΕΧ ήταν σε χρήση και κατά τις τελευταίες φάσεις της Νεολιθικής (Andreou *et al.* 1996: 552).

7. Οτζάκι Μαγούλα

Η Οτζάκι Μαγούλα εντοπίζεται στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, 8 χλμ. ΒΔ της Λαρίσης. Η θέση ανεσκάφη κατά τα έτη 1954, 1955 και 1958 από τον V. Miložić. Παρόλο που η μαγούλα καλύπτει μια έκταση 9 εκταρίων, ανασκαφικά έχουν ελεγχθεί μονάχα 400 μ² (Andreou *et al.* 1996: 552).

Τα πρωϊμότερα στρώματα κατοίκησης που εντοπίστηκαν στην Οτζάκι, ανάγονται χρονικά στη δεύτερη φάση της AN και δεν διατηρούνται επαρκώς, ώστε να προκύψει μια σαφής εικόνα για τη μορφή του οικισμού στη δεδομένη περίοδο (Miložić 1971). Τα κτιριακά λείψανα που εντοπίστηκαν συνίστατο, ως επί το πλείστον, σε δάπεδα επιχρισμένα με πηλό, από τα οποία, ωστόσο, είναι αδύνατον να παραχθούν ασφαλείς κατόψεις για τα οικοδομήματα. Πάντως τα κτίρια δεν είχαν λίθινα θεμέλια αλλά πλίνθινα, πρακτική που απαντά και στη MN. Για την ανωδομή των οικημάτων τα στοιχεία είναι μηδαμινά (Elia 1982: 161-9).

Επαρκέστερα διατηρούνται τα MN κατάλοιπα, αφού συνολικά έχουν ερευνηθεί περί τα 16 κτίρια. Ο οικισμός κατά τη συγκεκριμένη περίοδο χαρακτηρίζεται από συμπαγή διάταξη των οικημάτων, που δεν επιτρέπει την παρουσία παρά ελάχιστων ανοιχτών χώρων. Ορθογώνια, πλίνθινα οικήματα στον τύπο «Τσαγγλί», συχνά εσωτερικά διαιρεμένα σε δύο χώρους αποτελούν το χαρακτηριστικό αρχιτεκτονικό

πρότυπο της MN στην Οτζάκι. Στα τέλη της περιόδου τα οικήματα αρχίζουν να αποκτούν ξύλινο σκελετό (Milojčić 1983a: 1-9).

Σε αντίθεση με τις πολιτισμικές επιχώσεις της MN, αυτές της NN και TN έχουν διαταραχθεί αρκετά με αποτέλεσμα να παρέχουν ασαφείς αρχαιολογικές πληροφορίες (Andreou *et al.* 1996: 552).

Έχει διαπιστωθεί, ωστόσο, πως κατά την NN IV (φάση «κλασικό Διμήνι») στον οικισμό ανοίχθηκαν πέντε τάφοι, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν από τον V. Milojčić οχυρωματικές (Verteidigungsgraben) (Elia 1982: 326; Milojčić 1983β: 21-34; Andreou *et al.* 1996: 552). Το πλάτος των συγκεκριμένων κατασκευών ήταν περίπου 4,00-6,00 μ., ενώ το βάθος τους γύρω στα 1,50 – 3,50 μ. (Milojčić 1983β: 32-4). Σε δύο σημεία εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες, βάθους 2,00 μ., διατεταγμένες σε σειρά πίσω από τις τάφους. Σε μια περίπτωση υπήρχε και δεύτερη σειρά από πασσαλότρυπες 2,50 μ. πίσω από τη πρώτη. Ο V. Milojčić πρότεινε την παρουσία δύο, ίσως και περισσότερων, χωμάτινων περιβόλων (Lehmziegelwall), ενισχυμένων, σε κάποιες περιπτώσεις, με σειρές από ισχυρούς πασσάλους (Pfostenkastenwall), ενώ υπολόγισε το πλάτος τους σε 2,50 μ. και το ύψος τους σε 3,00-4,00 μ. (Milojčić 1983β: 28). Οι περίβολοι αυτοί, σε συνδυασμό με τις τάφους, θα αποτελούσαν το σύστημα οριοθέτησης του οικισμού της NN (Elia 1982: 326).

Σύμφωνα με τον I. Ασλάνη (1990 : 24) ο V. Milojčić κατόρθωσε, πλην της επιτυχούς συλλογής των ανασκαφικών δεδομένων, να ανασυνθέσει με ακρίβεια την αλυσίδα κατασκευής του οχυρωματικού, όπως το χαρακτήρισε ο ίδιος, συστήματος της Οτζάκι. Αναφέρει, λοιπόν, πως η πρωιμότερη τάφος ανάγεται χρονικά στη φάση Οτζάκι I και έχει πλάτος 3,40 μ. και βάθος 3,00 μ. (Milojčić 1983β: 32). Ο V. Milojčić υπέθεσε τη παρουσία χωμάτινου τείχους αμέσως μετά την εσωτερική πλευρά της τάφου. Η πρώτη τάφος με το πέρασμα του χρόνου άρχισε να ρηχαίνει, οπότε ανοίχθηκε δεύτερη τάφος πλάτους 4,00 μ. αμέσως μετά την πρώτη, στη φάση Οτζάκι II (Milojčić 1983β: 33). Συγκεκριμένα κατάλοιπα οδήγησαν τον ανασκαφέα να υποθέσει και εδώ τη παρουσία πήλινου τοίχου. Με τη δεύτερη τάφο να παραμένει σε χρήση κατασκευάστηκε κατά την Οτζάκι III, σε απόσταση 4,00 μ. από την εσωτερική της πλευρά, χωμάτινος τοίχος με ξύλινο σκελετό, πλάτους 1,20 μ. και ύψους 4,00 μ. Η επόμενη τάφος ανοίγεται στη φάση Ραχμάνι, στο χώρο που περιέκλειαν οι προηγούμενες. Ο ανασκαφέας υποθέτει και εδώ τη παρουσία τείχους, ομοίου με αυτό της Οτζάκι III (Milojčić 1983β: 34). Την ίδια περίοδο κατασκευάζεται στην εξωτερική πλευρά της τάφου 3, η αποκαλούμενη, προφανώς

λόγω διαστάσεων, «μικρή» τάφος (kleiner Graben) (Milojčić 1983β: 27). Το σύστημα οριοθέτησης του χώρου ολοκληρώνεται στην ίδια περίοδο με την τάφο 4, η οποία, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, χώριζε τον οικισμό σε δύο μέρη. Πλην της κεραμεικής δεν ανασύρθηκαν άλλα ευρήματα από τις τάφους (Ασλάνης 1990 : 25).

8. Σουφλί Μαγούλα

Ο τεχνητός γήλοφος της θέσης Σουφλί υψώνεται πλάι στις όχθες του Πηνειού στην ανατολική πεδιάδα της Θεσσαλίας, 5 χλμ. βορειοανατολικά της Λάρισας. Ο οικισμός, αρχικά, ερευνήθηκε από τον Δ. Θεοχάρη το 1958, ενώ την ίδια χρονική περίοδο αποκαλύφθηκε και το νεκροταφείο καύσεων του οικισμού, από τον Γερμανό αρχαιολόγο H. Biesantz. Το νεκροταφείο μελετήθηκε πληρέστερα από το 1974 κι έπειτα, από τον Κ. Ι. Γαλλή (Andreou *et al.* 1996: 553-554).

Η πρωιμότερη ανθρώπινη δραστηριοποίηση στον χώρο ανάγεται στην Ακεραμεική περίοδο, οι επιχώσεις της οποίας, δεν έδωσαν, δυστυχώς, σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Το μοναδικό λείψανο της περιόδου που εντοπίστηκε είναι ένας λάκκος σημειακά επιστρωμένος με βότσαλα. Ο Δ. Θεοχάρης μελέτησε την κατασκευή συγκριτικά με της αποκαλούμενες ημιυπόγειες κατοικίες της Άργισσας. (Eliá 1982: 134). Τα κατάλοιπα και των υπολοίπων φάσεων είναι εξίσου πενιχρά.

Σε προχωρημένη φάση της MN ανήκει η τάφος σε σήμα V που εντοπίστηκε να περιβάλλει τον οικισμό κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Ήταν σκαμμένη στο φυσικό έδαφος και έφτανε έως τη στάθμη του Πηνειού. Η τάφος μπαζώθηκε στα τέλη της MN. Ανασκαφικά δεν πιστοποιήθηκε χρήση της κατασκευής για την παροχέτευση των υδάτων του Πηνειού, ο οποίος πιθανότατα να έρεε εκείνη την εποχή λίγο πιο πέρα από τη Μαγούλα. Για τον λόγο αυτόν αποδόθηκε στην τάφο οχυρωματική σημασία .(Θεοχάρης 1981: 95-6 και σημείωση 67). Ο Κ. Γαλλής, ωστόσο, που μελέτησε την θέση θεωρεί την τάφο αρδευτικό έργο για την μεταφορά των υδάτων στο εσωτερικό της θεσσαλικής πεδιάδας. Υποστηρίζεται, μάλιστα, και η παρουσία άλλων, δευτερεύουσων τάφων μέσω των οποίων διοχετεύονταν το νερό στον κάμπο (Γαλλής 1975).

9. Αράπη Μαγούλα

Ο τεχνητός γήλοφος της Αράπη εντοπίζεται στην ανατολική θεσσαλική πεδιάδα, στην περιοχή της Λάρισας. Στα λιγοστά λείψανα της εγκατάστασης της NN I συγκαταλέγονται τα κατάλοιπα ενός πλίνθινου, ορθογώνιου οικοδομήματος, το δάπεδο του οποίου ήταν επιχρισμένο με πηλό κιτρινωπού χρώματος. Κατά τη NN II στον οικισμό διαμορφώθηκε τάφος, βάθους περίπου 1,40 μ. (Eliá 1982: 325-26).

10. Αγία Σοφία Μαγούλα

Η θέση βρίσκεται περίπου 3 χλμ βορειοδυτικά της Οτζάκι. Πρόκειται για έναν χαμηλό και εκτεταμένο γήλοφο, που βρίσκεται μόλις 3 μ. πάνω από την πεδιάδα και καλύπτει έκταση 2 εκταρίων (Andreou *et al.* 1996: 552-53).

Ο V. Miložić το 1966 ανέσκαψε περίπου τ.μ. από την συνολική έκταση της θέσης. Στο κέντρο του τεχνητού γηλόφου και συνεπώς και της NN εγκατάστασης αποκαλύφθηκε κτίσμα ελλειψοειδούς κάτοψης το οποίο εδραιωνόταν πάνω σε μια πλίνθινη πλατφόρμα, ώστε να βρίσκεται σε εξέχουσα θέση σε σχέση με τα άλλα σημεία του οικισμού. Δύο πλίνθινοι τοίχοι διαμόρφωναν μια πυλίδα στα ανατολικά του κτίσματος, ενώ μια πήλινη ράμπα, με πορεία ανατολική-δυτική οδηγούσε από το εσωτερικό της κατασκευής στους εξωτερικούς χώρους. Κάτω από τον νοτιότερο τοίχο αποκαλύφθηκε ο σκελετός ενός παιδιού και το κάτω τμήμα της γνάθου ενός ενηλίκου ατόμου. Το ελλειψοειδές κτίσμα χαρακτηρίστηκε από τον ανασκαφέα «μέγαρο» καθώς το σύνολο του χώρου προσομοίαζε στην *Κεντρική Αυλή* του Διμηνίου Μαγνησίας. Το σύνολο του προαναφερθέντος χώρου διαχωριζόταν κατά την NN από τάφο (Miložić 1976: 5-6)

Πολύ κοντά στο αποκαλούμενο «μεγαροειδές» κτίσμα, εντοπίστηκαν δύο ταφές, μια ενηλίκου ατόμου και μια παιδική (Miložić 1976: 6), στην εσωτερική κοιλότητα μιας πλίνθινης κατασκευής, υπό μορφή χαμηλού εξάρματος, ο χαρακτήρας και οι λειτουργίες της οποίας δεν έχουν αποσαφηνιστεί επακριβώς (Andreou *et al.* 1996: 553; Bailey 2000: 194). Ωστόσο, έχει διατυπωθεί η άποψη (Γαλλής 1996: 173) πως πρόκειται για μια μορφή τεχνητού ταφικού τύμβου. Οι ταφές ήταν ακτέριστες και ο προσανατολισμός τους διαφορετικός. Δυτικά του παιδικού ενταφιασμού εντοπίστηκε το ήμισυ μιας αντρικής γνάθου, καθώς και άλλα οστά, ανήκοντα, όπως υπέδειξε η παλαιοανθρωπολογική μελέτη, σε ενήλικο άτομο (Miložić 1976: 6-7).

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ – ΘΡΑΚΗ

11. Σέρβια

Στη δυτική Μακεδονία, στη δεξιά όχθη του ποταμού Αλιάκμονα, στη ράχη ενός χαμηλού, φυσικού εξάρματος, υψωμένου 17 μ. πάνω από τη στάθμη του ποτάμιου υδροφόρου ορίζοντα, αναπτύχθηκε κατά την ΑΝ περίοδο η εγκατάσταση των Σερβίων Κοζάνης. Απέχουσα μόλις 6 χλμ. από τον σύγχρονο, ομώνυμο οικισμό, η νεολιθική θέση, εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1909, κατά τη διάρκεια των επιφανειακών ερευνών που οι A. J. B. Wace και M. S. Thompson διεξήγαγαν στη περιοχή. Οι πρώτες ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιούνται από τον διευθυντή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής των Αθηνών, W. A. Heurtley το 1931. Διαρκούν, ωστόσο, μονάχα για μια ανασκαφική περίοδο, καθώς εντάσσονται σ' ένα ευρύ ερευνητικό πρόγραμμα ανασκαφικού ελέγχου προϊστορικών γηλόφων σε όλη τη Μακεδονική επικράτεια. Οι επόμενες ανασκαφικές εργασίες στη θέση διενεργούνται κατά τα έτη 1971-1973 από τις C. Ridley και A. Ρωμιοπούλου, και αποτελούν σύμπραξη της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών. Ο Χαρακτήρας των ανασκαφών είναι σωστικός, οπότε αυτές παύουν οριστικά το 1973. Ο προϊστορικός οικισμός των Σερβίων Κοζάνης σήμερα βρίσκεται ενταφιασμένος στο εσωτερικό της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου που κατασκευάστηκε στη περιοχή (Ridley *et al.* 1979: 185; Ridley *et al.* 2000: 1-10).

Οι πολιτισμικές επιχώσεις του οικισμού των Σερβίων Κοζάνης διέρχονται χρονικά το μεγαλύτερο τμήμα της νεολιθικής περιόδου, από τα τέλη της ΑΝ έως τη ΝΝ, φτάνοντας μέχρι και την ΠΕΧ. Η μελέτη της στρωματογραφικής ακολουθίας υπέδειξε την παρουσία μακρών περιόδων εγκατάλειψης της θέσης, που ανασκαφικά αντιπροσωπεύονται από πολιτισμικά στείρες επιχώσεις.

Από την εγκατάσταση της όψιμης ΑΝ, γνωστής με την επωνυμία Σέρβια Β, δεν διατηρήθηκαν σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η αποκάλυψη ενός πιθανολογούμενου “αποθέτη” της περιόδου παρείχε πληθώρα κινητών ευρημάτων, όχι, όμως, και ευδιάκριτων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Η αποκάλυψη δύο πασσαλοτύπων και ενός, σημειακά διατηρηθέντος, βοτσαλωτού δαπέδου δεν επαρκούν για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την αρχιτεκτονική της περιόδου (Ridley *et al.* 1979: 190-91).

Επαρκέστερα διατηρούνται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της MN περιόδου, η οποία στο νεολιθικό οικισμό των Σερβίων Κοζάνης αντιπροσωπεύεται από πέντε διαφορετικές οικιστικές φάσεις. Τα κτίσματα της MN ανήκουν στον τύπο του ορθογώνιου, πασσαλόπηκτου οικοδομήματος, γνωστού και από άλλους σύγχρονους οικισμούς της Βαλκανικής. Τα αρχιτεκτονήματα ήταν ελεύθερα στον χώρο με πληθώρα ελεύθερων περιοχών να ανοίγονται μεταξύ τους. Οι πάσσαλοι των κατασκευών μπήγονται σε τάφρο θεμελίωσης, που ενισχύει τη στατικότητα του οικήματος, ενώ εν συνεχεία χρησιμοποιούνται ρίζες και κλαδιά ως συνδετικό υλικό. Ο ξύλινος σκελετός επιχρίεται, κατόπιν, με πηλό. Οι στέγες πιθανότατα θα ήταν οξυκόρυφες, κατασκευασμένες και αυτές από ξύλινες πλάκες, κλαδιά, ρίζες και πηλό. Τα αρχιτεκτονήματα των φάσεων 3 και 4 διαμορφώνονται λίγο χαμηλότερα από το επίπεδο του εδάφους, ενώ για ορισμένα πιθανολογείται η ύπαρξη δευτέρου ορόφου. Το εσωτερικό τους δεν ήταν διαιρεμένο σε επιμέρους τμήματα, παρά μόνο στην τελευταία οικιστική φάση (φάση 5) της MN. Εστίες και φούρνοι εντοπίστηκαν τόσο στο εσωτερικό των κατασκευών, όσο και στους ελεύθερους χώρους μεταξύ τους (Ridley *et al.* 1979: 195-204; Ridley *et al.* 2000: 22-44, 71-75).

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των φάσεων της NN (φάσεις 6-8) δεν διαφέρουν ως προς τον τρόπο κατασκευής και τα υλικά δομής με τα προγενέστερά τους κτίσματα. Τάφροι θεμελίωσης δεν ανοίγονται κατά τη NN και η στατικότητα των οικοδομημάτων ενισχύεται με διπλές σειρές πασσάλων. Αξιοσημείωτη είναι η πρακτική εσωτερικής διαίρεσης των οικημάτων της περιόδου, σε επιμέρους χώρους, που, συχνά, φτάνουν τους τέσσερις, μαρτυρώντας την αυξημένη ανάγκη των μελών της νεολιθικής κοινότητας για ιδιωτικότητα (Ridley *et al.* 1979: 1212-213; Ridley *et al.* 2000: 44-54, 75-77).

Κατά την ΠΕΧ στον οικισμό διαμορφώθηκαν πέντε τάφροι, η πορεία και ο χαρακτήρας των οποίων δεν αποσαφηνίστηκε ποτέ, λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής. Ο W. A. Heurtley ανέφερε την παρουσία τάφρου και στην πρώτη φάση της MN εγκατάστασης. Η διάρκεια χρήσης της τάφρου υπήρξε, σύμφωνα με τον Heurtley, εξαιρετικά σύντομη, αφού το όρυγμα περιέπεσε σε αχρηστία μόλις στην επόμενη φάση (2) της MN (Ridley *et al.* 2000: 97, 104-05).

12. Μακρύγιαλος

Ο νεολιθικός οικισμός του Μακρύγιαλου εντοπίζεται στη βόρεια Περία, πάνω σ' ένα χαμηλό λοφώδες έξαρμα, γνωστό με το μικροτοπωνύμιο Αγίασμα, σε απόσταση 500 μ. από τον σύγχρονο οικισμό (Μπέσιος και Παππά. 1998α: 13). Πρόκειται για έναν εκτεταμένο, επίπεδο οικισμό, η έκταση του οποίου, βάσει επιφανειακών ερευνών και δοκιμαστικών τομών, υπολογίζεται περίπου στα 500 στρέμματα. Κατά τα έτη 1993-1995, υπό την επίβλεψη της ΙΣΤ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και των αρχαιολόγων Μ. Μπέσιου και Μ. Παππά, ερευνήθηκε ανασκαφικά περίπου το 12-15% (60 στρέμματα) του συνολικού χώρου, που φαίνεται να καταλαμβάνει ο οικισμός (Μπέσιος και Παππά 1997: 215). Συμπληρωματικές ανασκαφικές έρευνες διεξήχθησαν από την Μ. Παππά κατά την περίοδο 1997-1998 (Παππά κ.ά. 2000: 283). Την εντατική ανασκαφική δραστηριότητα στον χώρο υπαγόρευσε η ανάγκη αποδέσμευσης των εκτάσεων, στις οποίες αναπτύσσεται η νεολιθική εγκατάσταση, εν όψη της κατασκευής νέων αρτηριών της διερχόμενης από την περιοχή εθνικής οδού, αλλά και της χάραξης σιδηροδρομικών γραμμών. Η διέλευση των έργων από την περιοχή έχει ως συνέπεια την καταστροφή 60 στρεμμάτων του οικισμού, εκτάσεις οι οποίες έχουν, ωστόσο, ερευνηθεί ανασκαφικά. Κατά την περίοδο 1968-1970, με την δημιουργία των πρώτων τμημάτων της εθνικής οδού καταστράφησαν άλλα 60 στρέμματα του οικισμού, δίχως να προηγηθεί ανασκαφική μελέτη (Μπέσιος και Παππά 1997: 215).

Ο χαμηλός λόφος πάνω στον οποίο αρθρώνεται ο νεολιθικός οικισμός έχει υποστεί έντονη διάβρωση, κυρίως στο τμήμα της κορυφής, με αποτέλεσμα τη διατάραξη των αντίστοιχων πολιτισμικών επιχώσεων. Η θέση είναι εξαιρετικά ευνοημένη περιβαλλοντικά, καθώς στην ευρύτερη περιοχή απαντούν διαφορετικών ειδών οικοσυστήματα, κατάλληλα να παρέχουν στις δραστηριοποιούμενες πληθυσμιακές ομάδες της περιοχής, πληθώρα πλουτοπαραγωγικών πηγών. Ο Μακρύγιαλος απέχει μόλις 2 χλμ. από την σημερινή ακτογραμμή, ενώ γειτνιάζει με τους ορεινούς όγκους των Περίων και του Ολύμπου, και, λίγο μακρύτερα, με τα ποτάμια μικροπεριβάλλοντα του Αλιάκμονα. Η ευρύτερη περιοχή του Μακρύγιαλου παρουσιάζει συνεχή κατοίκηση έως τα Βυζαντινά χρόνια, με μετατοπίσεις των διαφόρων εγκαταστάσεων (Μπέσιος και Παππά 1997: 216).

Στον νεολιθικό οικισμό του Μακρύγιαλου έχουν διαπιστωθεί δύο κύριες οικιστικές φάσεις: η πρώτη (Μακρύγιαλος Ι) ανάγεται χρονικά στις αρχές της ΝΝ

περιόδου (προδιμηνιακές φάσεις), και αναπτύσσεται στη νότια πλαγιά του λόφου, ενώ η δεύτερη, τοποθετείται στα τέλη της NN (φάση Κλασικό Διμήνι) και καταλαμβάνει τη Β πλευρά του λόφου. Ανάμεσα στις δύο φάσεις έχει διαπιστωθεί κενό στη χρήση του χώρου¹⁹, ενώ χαρακτηριστική είναι η πλήρης απουσία ευρημάτων της δεύτερης φάσης κατοίκησης στις επιχώσεις της πρώτης (Μπέσιος και Παππά 1998α: 16). Χαρακτηριστική, επίσης, είναι η κάλυψη των καταλοίπων της πρώτης θέσης με χώμα, πριν την κατοίκηση στο Β τμήμα του λόφου. (Besios and Pappa 1999: 180).

Ο Μακρύγιαλος I, αναπτύσσεται στις νότιο-νοτιοδυτικές πλαγιές του γηλόφου. Ο ενδοκοινοτικός χώρος οριοθετείται σαφέστατα από την παρουσία δύο τάφρων και καταλαμβάνει έκταση 280 στρεμμάτων. Η διάταξη των κτισμάτων στον χώρο φαίνεται να είναι αραιή, ενώ κυριαρχεί ο τύπος της υπόσκαφης ημιπόγειας κατοικίας. Στοιχεία για την ανωδομή των οικημάτων δεν έχουν διασωθεί (Μπέσιος και Παππά 1997: 217; Besios and Pappa 1999: 180), διατηρούνται, ωστόσο, οι πασσαλότρυπες περιμετρικά των ημιπόγειων κατοικιών, που πιθανότατα θα αποτελούσαν τους εξωτερικούς τους τοίχους. Εστίες και φούρνοι αποκαλύφθηκαν σε λάκκους εκτός των οικημάτων. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τρίτης τάφρου που διαιρούσε εσωτερικά τον οικισμό σε δύο τμήματα (Μπέσιος και Παππά. 1998α: 20).

Η εσωτερική ως προς τον οικισμό τάφος Α, διαμορφώθηκε σε δύο φάσεις: κατά την πρώτη ανοίχθηκαν αλυσιδωτοί λάκκοι, μεγάλου βάθους και μεγέθους, οι οποίοι διαρκώς ανανεώνονταν, είτε με καθάρισμα και απόρριψη των χωμάτων που έπεφταν από τα πλαϊνά τοιχώματα στον πυθμένα τους, είτε με την εκ νέου εκσκαφή λάκκων στη θέση των παλιότερων (Pappa and Besios 1999: 112). Οι διαστάσεις της τάφρου, κατά την πρώτη φάση διαμόρφωσης και χρήσης της, ήταν άνισες, και άγγιζαν τα 3,50 μ. βάθος και σημειακά τα 6,00-7,00 μ. πλάτος (Παππά κ.ά. 2000: 284). Κατά τη δεύτερη περίοδο διάνοιξής της, η οποία κατέστη αναγνώσιμη μόνο σε μερικά σημεία και όχι στη συνολική ανεσκαμμένη περιφέρεια της κατασκευής, διαμορφώθηκε συνεχές όρυγμα V διατομής, εξέλιξη που ενδεχομένως να συμβαδίζει με αλλαγές στη λειτουργία της. Οι συμπληρωματικές έρευνες κατά την περίοδο 1997-1998 τεκμηρίωσαν την ύπαρξη λίθινου περιβόλου στη βόρεια (εξωτερική ως προς τον

¹⁹ Η χρονολόγηση της θέσης κατέστη εφικτή πρωτίστως βάση της κεραμικής. Τα αποτελέσματα των 150 δειγμάτων που εστάλησαν για ραδιοχρονολόγηση δεν έχουν ακόμα δημοσιευθεί με αποτέλεσμα τα ακριβή χρονικά όρια της κάθε περιόδου να μην έχουν αποσαφηνιστεί (Besios and Pappa 1999: 180).

οικισμό) παρειά της τάφρου Α΄ Στην αντίστοιχη ανασκαφική έκθεση (Παππά κ.ά. 2000: 284) δεν προσδιορίζεται αν ο περίβολος απαντά στη συνολική ανασκαμμένη περίμετρο της τάφρου Α΄, ή αν εντοπίζεται σημειακά, όπως οι ανασκαφείς είχαν ανακοινώσει σε παλαιότερα δημοσιεύματά τους (Μπέσιος και Παππά 1998α: 18; Pappa and Besios 1999: 112), στα οποία μάλιστα έκαναν λόγο και για πιθανό πλίνθινο περίβολο εκτός από το λίθινο κατασκευάσμα. Τα κατάλοιπα του εξωτερικού λίθινου περιβόλου εντοπίστηκαν στον πυθμένα της τάφρου Α΄ (Παππά κ.ά. 2000: 284).

Οι επιχώσεις στο εσωτερικό της τάφρου Α΄ διέρχονται χρονικά όλη την πρώτη φάση ύπαρξης του οικισμού, δηλαδή τις αποκαλούμενες προδιμηνιακές φάσεις της NN περιόδου, και αντιπροσωπεύουν τα διαφορετικά κατασκευαστικά στάδια που περιγράφηκαν παραπάνω, αλλά και την περίοδο κατά την οποία το σύστημα πέφτει σε αχρηστία και η τάφος σφραγίζεται. Τα κατώτερα στρώματα δεν ήταν πλούσια σε κινητά ευρήματα και περιείχαν, ως επί το πλείστον, χώμα καταρριφθέν από τα παλαιά τοιχώματα του ορύγματος. Το συλλεχθέν υλικό αποτελούνταν από κεραμική, ζωοαρχαιολογικά κατάλοιπα, απανθρακωμένους σπόρους καθώς και πληθώρα ανθρώπινων σκελετών, κάποιοι εκ των οποίων φαίνεται πως ετάφησαν, δευτερογενώς, στην τάφο, ενώ άλλοι απλά απορρίφθηκαν στο εσωτερικό της (Pappa and Besios 1999: 112). Ειδική συζήτηση για τις πιθανές ιδεολογικές προεκτάσεις που σηματοδοτεί ο σκόπιμος ενταφιασμός όχι μονάχα σκελετικών καταλοίπων αλλά και αντικειμένων σ΄ ένα όρυγμα θα πραγματοποιηθεί σε άλλη ενότητα, με έμφαση στη διάσταση που αποκτά το όριο, όταν παράλληλα λειτουργεί και ως ταφικός χώρος. Τέλος, η παρουσία πηλώδους χώματος σε μεγάλες ποσότητες μαρτυρεί πως η τάφος περιείχε στάσιμο νερό. Το ερώτημα που τίθεται αφορά στο εάν το νερό συλλέγονταν σκόπιμα στο εσωτερικό της, ή αν αποτελούσε αναπόφευκτη συνέπεια των βροχοπτώσεων και δεν το εκμεταλλευόταν οι χρήστες του χώρου (Μπέσιος και Παππά 1998α: 18).

Η επονομαζόμενη τάφος Β΄ αναπτύσσεται περίπου 10 μ. βόρεια της τάφρου Α΄ και η κατασκευή της είναι απλούστερη, αφού αποτελείται από ένα συνεχές, αβαθές αυλάκι, διατομής V. Οι διαστάσεις της είναι πολύ μικρότερες συγκριτικά με της Α΄. Οι επιχώσεις που σφράγισαν την τάφο Β΄ δεν περιλαμβάνουν κινητά ευρήματα και προέρχονται από την κατάρρευση των τοιχωμάτων της (Pappa and Besios 1999: 112).

Η τάφος Γ΄ που μοιάζει να διαιρεί εσωτερικά την προδιμηνιακή εγκατάσταση παρουσιάζει κατασκευαστικές ομοιότητες με την τάφο Α΄. Συγκεκριμένα,

τεκμηριώθηκε και σ' αυτή την περίπτωση η παρουσία δύο βασικών σταδίων κατασκευής όμοιων με αυτών της πρώτης τάφρου, δηλαδή, άνοιγμα, αρχικά, διαδοχικών λάκκων και έπειτα διαμόρφωση αυτών σε ενιαία κοίτη σχήματος V. Δυστυχώς το μεγαλύτερο μέρος της τάφρου Γ' χάθηκε με τη διάνοιξη της εθνικής οδού, οπότε η ακριβής πορεία της καθώς και η σχέση της με το σύστημα οριοθέτησης του οικισμού δεν είναι δυνατόν να ανιχνευτεί με ακρίβεια. Η τάφρος στην πρώτη της φάση εμφανίζει μέγιστο σωζόμενο βάθος 3,80 μ. ενώ η διάμετρος του μεγαλύτερου λάκκου αγγίζει τα 3,20 μ. Κατά τη δεύτερη φάση κατασκευής της η τάφρος έχει πλάτος κυμαινόμενο στα 1,50-3,00 μ. και βάθος από 1,60-2,00 μ. Στο πυθμένα της τάφρου Γ' είχε διαμορφωθεί αβαθές αυλάκι, πλάτους 0,50-0,75 και βάθους μόλις 0,10 εκ., που προφανώς θα σχετιζόταν με την παρουσία νερού στο εσωτερικό του ορύγματος (Παππά κ.ά. 2000: 285-86).

Στον πυθμένα της τάφρου Γ' αποκαλύφθηκαν λιθοσωροί αλλά και πεσμένοι πλίνθοι, που προφανώς ανήκουν σ' έναν περιβόλο, ο οποίος θα αναπτυσσόταν στη μια παρειά της κατασκευής. Η θεμελίωση του περιβόλου θα ήταν λίθινη, ενώ η ανωδομή του πλίνθινη. Τα πλιθιά είχαν διαστάσεις 0,25 επί 0,35-0,40 μ. Η παρουσία περιβόλου στη μια εκ των δύο παρειών της τάφρου Γ' προβλημάτισε τους ανασκαφείς σχετικά με το αν όντως πρόκειται για μια τάφρο διαχωριστική ή απλά για ένα τμήμα του αρχικού εξωτερικού περιβόλου του οικισμού. Οι επιχώσεις της τρίτης τάφρου περιείχαν άφθονη κεραμική, εργαλεία τριβής, λίθινα, οστέινα και κεράτινα καθώς και λιγοστά οστά και όστρεα (Παππά κ.ά. 2000: 285-86).

Η ενδοκοινοτική χωροοργάνωση διαφοροποιείται έντονα κατά την δεύτερη φάση ζωής του οικισμού (Μακρύγιαλος II). Το οικιστικό πλέγμα την περίοδο αυτή είναι πυκνότερο, αλλά τα ακριβή όρια του οικισμού είναι δύσκολο να εντοπιστούν με ακρίβεια, καθώς το τμήμα που βρίσκεται στην κορυφή του λόφου έχει δεχθεί ισχυρή διάβρωση. Η περίοδος αυτή διακρίνεται σε δύο υποφάσεις. Κατά την πρώτη εξακολουθεί να απαντά ο τύπος της υπόσκαφης κατοικίας με όλα τα χαρακτηριστικά που συζητήθηκαν στην παρουσίαση της πρώτης περιόδου της εγκατάστασης (χρήση πασσάλων, αχυρόπηλου κ.α.). Στους ανοιχτούς χώρους ανάμεσα στα οικήματα εδραιώνονταν, μέσα σε μικρούς λάκκους, οι εστίες και οι φούρνοι. Διαπιστώθηκε, επίσης, η παρουσία λιθόστρωτων ανοιχτών χώρων που θα φιλοξενούσαν τις δραστηριότητες των κατοίκων του οικισμού, ενώ σε μια περίπτωση διεσώθη η βαθμιδωτή είσοδος που οδηγούσε στο εσωτερικό μιας ημιυπόγειας κατοικίας. Η

δεύτερη υποφάση διασώζει αποσπασματικά αφιδωτά και ορθογώνια οικήματα (Μπέσιος και Παππά 1998α: 21-3).

Η εγκατάσταση της δεύτερης φάσης διέθετε και αυτή σύστημα τάφρων, η ακριβής πορεία των οποίων δεν είναι δυνατόν να ανιχνευθεί, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα τους είτε έχει υποστεί διάβρωση, είτε βρίσκεται εκτός των ορίων του έως τώρα ανασκαμμένου χώρου. Στα δυτικά, ωστόσο, μια φυσική νεροσυρμή διαμορφώθηκε από τους κατοίκους της νεολιθικής κοινότητας σε τάφρο (τάφος Δ'), μήκους περίπου 100 μ. και πλάτους 10 μ. Η διαμόρφωση ενός καναλιού στη μέση του ορύγματος διευκόλυνε, κατά τους ανασκαφείς, την εκροή των οβριών υδάτων. Στα νότια, επίσης, εντοπίστηκαν κατάλοιπα ενός ευθύγραμμου αβαθές ορύγματος, της αποκαλούμενης τάφρου Ζ', που μάλλον χρησιμοποιούνταν ως στοιχείο διαίρεσης του ενδοκοινοτικού χώρου. Για την τρίτη τάφρο (τάφος Ε'), που εντοπίστηκε στο βορειότερο άκρο του οικισμού τα δημοσιευμένα στοιχεία είναι ελάχιστα. Οι ανασκαφείς επιχειρούν την σύνδεση της με την τάφρο Δ', ενώ έχουν διατυπώσει την άποψη, πως πιθανώς η τάφος Ε' να αποτελούσε το βόρειο εξωτερικό όριο του οικισμού (Besios and Pappa 1999: 182-83)

13. Νέα Νικομήδεια

Στο νομό Ημαθίας, περίπου 10,5 χλμ. βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Βέροιας, υψωμένη 2,50 μ. πάνω από το σημερινό φυσικό έδαφος και 10 μ. πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, εντοπίζεται η προϊστορική τούμπα της Νέας Νικομήδειας. Οι συνολικές διαστάσεις του γηλόφου υπολογίζονται σε 220 x 10 μ (Pyke and Yiouni 1996: 1-3). Οι ανασκαφές που διεξήχθησαν στη θέση από το 1961 έως το 1964, υπό την αιγίδα της Βρετανικής Σχολής των Αθηνών και υπό την εποπτεία των αρχαιολόγων R.J. Rodden και, για κάποιο χρονικό διάστημα, του G. Clark ερεύνησαν περίπου το 8% της συνολικής εγκατάστασης (Pyke and Yiouni 1996: xix, 47).

Οι αρχαιότερες πολιτισμικές επιχώσεις της Νέας Νικομήδειας ανάγονται χρονικά στην ΑΝ, ενώ έχουν εντοπιστεί και στρώματα της ΝΝ, η δημοσίευση των οποίων εκκρεμεί. Μεταξύ των προαναφερθέντων περιόδων η θέση πρέπει να είχε εγκαταλειφθεί ή η εγκατάσταση να μετατοπίστηκε στις περιοχές του γηλόφου, που δεν έχουν ελεγχθεί ανασκαφικά (Pyke and Yiouni 1996: 48).

Εικοσιτέσσερις (24) κατόψεις κτισμάτων εντοπίστηκαν με ασφάλεια κατά τις ανασκαφικές εργασίες στην εγκατάσταση της ΑΝ. Τα κτίσματα αναπτύσσονται

ελεύθερα στο ενδοκοινοτικό περιβάλλον και πλήθος ανοιχτών χώρων μεσολαβεί μεταξύ τους. Αξιοσημείωτη είναι η σταθερότητα τους στον χώρο, καθώς τα νέα οικοδομήματα ακολουθούν σχεδόν απόλυτα τη θέση, τις διαστάσεις και τον προσανατολισμό των προκατόχων τους.

Πρόκειται για αρχιτεκτονήματα ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης, τα οποία είναι ανιχνεύσιμα μόνο μέσω των τάφρων θεμελίωσης, που χρησιμοποιούνταν για την ασφαλέστερη εδραίωση και υποστήριξη των τοιχωμάτων του εκάστοτε οικήματος. Οι σκελετοί ορισμένων κτισμάτων αποτελούνταν από ξύλινους πασσάλους, όπως μαρτυρεί η παρουσία πασσαλότρυπων στο εσωτερικό των τάφρων θεμελίωσης. Για την ανωδομή των υπόλοιπων οικοδομημάτων λιγοστά στοιχεία είναι γνωστά. Βέβαιη, θεωρείται, πάντως από τους ανασκαφείς, η απουσία λίθινων θεμελίων και πλίνθινης ανωδομής, καθώς η χρήση των παραπάνω δομικών υλικών δεν τεκμηριώθηκε ανασκαφικά (Pyke and Yiouni 1996: 39-41).

Τα δάπεδα ήταν επιστρωμένα με πηλό λευκού χρώματος, ενώ μόνο σε μια περίπτωση ο πηλός του δαπέδου ήταν σε κίτρινη απόχρωση και αναμειγμένος με βότσαλα. Ολιγάριθμα κτίσματα ήταν διαιρεμένα εσωτερικά σε δύο ή τρεις επιμέρους χώρους, ενώ για πολλά οικοδομήματα οι ανασκαφείς υποθέτουν την παρουσία και δεύτερου ορόφου ή, ίσως, παταριού. Για τις στέγες οι πληροφορίες είναι, ως είθισται, παντελώς απύσες, αν και οι ορθογώνιες κατόψεις των κτισμάτων, σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα κλιματικά χαρακτηριστικά της περιοχής, οδηγούν στο συμπέρασμα πως, μάλλον, οι στέγες ήταν τετρακλινείς ή δίρριχτες. Στο εσωτερικό των κτισμάτων εντοπίστηκαν εστίες και φούρνοι, ενώ στους ελεύθερους χώρους του οικισμού αποκαλύφθηκαν αρκετοί λάκκοι, οι οποίοι ταυτίζονται με αποθέτες. Αποθηκευτικοί χώροι δεν εντοπίστηκαν (Pyke and Yiouni 1996: 41-52).

Λιγοστά κτίρια, τα οποία ήταν σαφώς μεγαλύτερων διαστάσεων από τα υπόλοιπα, και περιείχαν εξοπλισμό ιδιαίτερης σύνθεσης (γυναικεία ειδώλια, διακοσμημένα αγγεία, αχρησιμοποίητα πυριτολιθικά εργαλεία, πήλινα δισκάρια) ταυτίστηκαν από τους ανασκαφείς με "ιερά" (Whittle 1996a: 60; Bailey 2000: 46; Perlès 2001: 271).

Στο δυτικό τμήμα της εγκατάστασης της AN αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλες μεταξύ τους τάφροι, τα ιδιαίτερα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των οποίων παραμένουν άγνωστα. Τις δύο τάφρους διέρχεται μια τρίτη, ίσως μεταγενέστερη. Και η NN εγκατάσταση διέθετε σύστημα οριοθέτησης αποτελούμενο από δύο τάφρους, εντοπισμένες στην ανατολική πλευρά του γηλόφου (Pyke and Yiouni 1996: 52; Perlès 2001: 175).

14. Μάνδαλο

Η προϊστορική τούμπα του Μανδάλου βρίσκεται 1 χλμ. βορειοδυτικά της σύγχρονης κοινότητας του Μανδάλου και 17 χλμ. βορειοδυτικά της Πέλλας. Οι ανασκαφές που διεξήχθησαν στη θέση από τις αρχαιολόγους Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Α. Πιλάλη-Παπαστερίου, μεταξύ των ετών 1981-1988, αποκάλυψαν επιχώσεις της NN περιόδου (4600-4000 π.Χ.), οπότε ανάγεται και η πρώτη εγκατάσταση στον χώρο, αλλά και της ΠΕΧ (2900-2200 π.Χ.). Ο οικισμός της NN διέθετε πασσαλόπηκτα κτίσματα, οι ακριβείς κατόψεις των οποίων επιχειρήθηκαν να προσδιοριστούν με τη χρήση ηλεκτρονικού υπολογιστή από τον Κ. Κωτσάκη (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1988: 173, υποσημείωση 1).

Στα βόρεια της μαγούλας διαπιστώθηκε, ήδη από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους, η παρουσία ισχυρού λίθινου περιβόλου, σωζόμενου ύψους 1,40 μ. και πλάτους σχεδόν 2 μ., που διέσχισε σε μήκος 18 μ. την κορυφή του εξάρματος με κατεύθυνση προς τα δυτικά. Οι ανασκαφείς εν αρχή θεωρούσαν πως ο περίβολος αποτελούσε το βόρειο όριο του οικισμού. Νεότερες έρευνες, ωστόσο, στα βόρεια του περιβόλου έφεραν στο φως νέα κατάλοιπα της NN, γεγονός που σηματοδοτεί επέκταση του οικισμού, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, και προς Βορρά. Χαρακτηριστική είναι η παρουσία λίθινης κατασκευής, στο προαναφερθέν σημείο του οικισμού, αποτελούμενης από τέσσερις δόμους λίθων, όμοιας κατασκευής, αλλά και διάταξης με αυτής του περιβόλου. Προφανώς, πρόκειται, λοιπόν, για έναν δεύτερο περίβολο, που θεμελιώνεται χαμηλότερα από τον πρώτο, ακολουθώντας, όμως, την φορά του. Ενδεχομένως, ο δεύτερος αυτός περίβολος αποτελούσε και το βορειότερο όριο του οικισμού, ενώ ο πρώτος θα οριοθετούσε την κορυφή του λόφου. Ανάμεσα στις δύο κατασκευές μεσολαβούσε διάστημα 3,00 μ. Το σύστημα οριοθέτησης του Μανδάλου, υπό μορφή λίθινων, ομόκεντρων περιβόλων, παραμένει, έως σήμερα, μοναδικό στον χώρο της Μακεδονίας, ενώ μορφολογικά παραπέμπει στους επάλληλους, ομόκεντρους περιβόλους του Διμηνίου Θεσσαλίας (Παπαευθυμίου-Παπανθίμου και Πιλάλη-Παπαστερίου 1991: 127-131).

15. Γιαννισά Β΄

Ο νεολιθικός οικισμός των Γιαννισών Β΄ εκτείνεται πάνω σε μια χαμηλή εδαφική κύρτωση, στην περιοχή της «Παλαιάς Αγοράς», στο νότιο τμήμα της σύγχρονης πόλης των Γιαννισών, ενώ τμήμα του διέρχεται και από την οδική αρτηρία, που

συνδέει τη Θεσσαλονίκη με την Έδεσσα. Οι ανασκαφικές έρευνες στη θέση ξεκίνησαν το 1989 από τον αρχαιολόγο Παν. Χρυσοστόμου και εξακολουθούν να διεξάγονται ως σήμερα. Το πυκνό σύγχρονο οικιστικό πλέγμα της περιοχής δεν επιτρέπει να διαπιστωθούν με ακρίβεια τα όρια του νεολιθικού οικισμού, ο οποίος, κατά τον ανασκαφέα, πρέπει να ήταν ελλειψοειδούς σχήματος και να υπερέβαινε σε έκταση τα 100 στρέμματα.

Περιβαλλοντικά πρόκειται σαφέστατα για μια ευνοημένη θέση, με ποικιλία διαθέσιμων προς εκμετάλλευση βιοτόπων. Η θάλασσα, που τότε επεκτεινόταν στο εσωτερικό της σημερινής πεδιάδας των Γιαννιτσών, οι εύφορες πεδιάδες, ο δασώδης ορεινός όγκος του Πάικου και τα άφθονα ρέματα, συνιστούν φιλόξενα περιβάλλοντα για τις οικονομικές δραστηριότητες των νεολιθικών κοινοτήτων και, ειδικότερα, για την άσκηση της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της αλιείας και του κυνηγιού, ενώ η αφθονία των πρώτων υλών στα μικροπεριβάλλοντα αυτά, είναι δεδομένη. Οι απαρχές της κατοίκησης στον οικισμό των Γιαννιτσών Β' τεκμηριώνονται στην ΑΝ περίοδο, η οποία χωλαίνει ανασκαφικά στον Μακεδονικό χώρο. Η χρήση του χώρου εξακολουθεί μέχρι και την ΠΕΧ (Χρυσοστόμου 1992: 119-123).

Τα οικοδομικά κατάλοιπα του οικισμού δεν έχουν δημοσιευτεί συνολικά και επομένως δεν μπορεί να προκύψει καμία ασφαλής εικόνα για την ενδοκοινοτική χωροοργάνωση της νεολιθικής κοινότητας των Γιαννιτσών Β'. Μοναδικό σαφές στοιχείο χωροοργάνωσης είναι η αποκάλυψη τάφρου V διατομής, βάθους 2,5 μ. και πλάτους 3 μ., λαξευμένης στο φυσικό ασβεστολιθικό έδαφος, η οποία, προφανώς, αποτελούσε το νοτιοανατολικό όριο της εγκατάστασης και είχε κατεύθυνση ανατολικά-δυτικά. Οκτώ μέτρα νοτιότερα της προαναφερθείσας κατασκευής, αποκαλύφθηκε, σε χαμηλότερο επίπεδο και παράλληλα με την πρώτη, δεύτερη, βαθύτερη, τάφος, για την οποία, ωστόσο, δεν έχουν δημοσιευτεί περισσότερα στοιχεία (Χρυσοστόμου και Χρυσοστόμου 1993: 176; Χρυσοστόμου 1997: 138)

16. Μάκρη

Υψωμένη σχεδόν 4 μ. πάνω από την επιφάνεια του σημερινού υδροφόρου ορίζοντος, η τούμπα της Μάκρης συνιστά ανθρωπογενές παράγωγο της συχνής κατοίκησης και της έντονης χρήσης του χώρου, που εκκινεί στους προϊστορικούς χρόνους και διέρχεται της κλασικής και ρωμαϊκής εποχής, για να παύσει μετά τη βυζαντινή περίοδο. Ο τεχνητός γήλοφος, εντοπισμένος 11 χλμ. δυτικά της σύγχρονης πόλης της

Αλεξανδρούπολης, πολύ κοντά στον ποταμό Έβρο, αλλά και στην σημερινή ακτογραμμή, καταλαμβάνει έκταση 2000 μ². Η θέση ανακαλύφθηκε από τυχαίο γεγονός κατά τη διάρκεια των πολεμικών συρράξεων του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, ενώ οι ανασκαφικές δραστηριότητες, που συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ξεκίνησαν το 1988, με επικεφαλής του προϊστορικού τομέα τον Ν. Ευστρατίου (: 499). Τα κατάλοιπα των ιστορικών χρόνων ανασκάπτονται από την αρχαιολόγο Ντ. Καλλιντζή και περιορίζονται κυρίως στο δυτικό τμήμα του γηλόφου, όπου έχουν διαταράξει, σε μεγάλο βαθμό, τις προϊστορικές επιχώσεις. Οι τελευταίες διατηρήθηκαν επαρκέστερα στο ανατολικό τμήμα της τούμπας (Efstratiou *et al.* 1998: 11).

Η προϊστορική εγκατάσταση, αν και τα ακριβή της όρια παραμένουν ασαφή, εκτείνεται και στις τρεις διαφορετικές περιοχές του γηλόφου, που ελέχθησαν ανασκαφικά: στην κορυφή, στην πλαγιά και στην περιφέρεια. Η στρωματογραφική ακολουθία, αλλά και η μελέτη των μορφολογικών και τεχνολογικών διαφοροποιήσεων της κεραμικής (Ούρεμ-Κώτσος 1997; Ευστρατίου και Καλλιντζή 1998), υπέδειξαν δύο κύριες περιόδους ζωής της προϊστορικής εγκατάστασης²⁰: την αποκαλούμενη Μάκρη I και II. Η Μάκρη I, η οποία ανάγεται χρονικά στις πρώιμες περιόδους της νεολιθικής, δίχως να υπάρχουν, προς το παρόν, σαφείς ραδιοχρονολογήσεις, αντιπροσωπεύεται στις πολιτισμικές επιχώσεις ενός μόνο ανασκαφικού σκάμματος, με αποτέλεσμα να είναι σχεδόν αδύνατη η εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με την ακριβή έκταση, την συνολική οργάνωση του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος, αλλά και τη χρονική διάρκεια ζωής της πρώιμης αυτής εγκατάστασης. Οι εξαιρετικά λεπτές επιχώσεις (1.10 μ.), ωστόσο, που έχουν διερευνηθεί, σε αντιπαραβολή με αυτές της Μάκρης II, που κυμαίνονται μεταξύ 2.5 – 3 μ., οδήγησαν τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα, πως, μάλλον, η διάρκεια ζωής της Μάκρης I ήταν σχετικά βραχύβια, εν αντιθέσει με την μακροχρόνια εγκατάσταση της Μάκρης II. Η τελευταία, βάσει ραδιοχρονολογήσεων, τοποθετείται με ασφάλεια στα μέσα περίπου της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ο νεολιθικός οικισμός της Μάκρης II αναπτύσσονταν τόσο στην κορυφή της τούμπας, όσο και στις πλαγίες και στη περιφέρειά της, ενώ η Μάκρη I αντιπροσωπεύεται μοναχά στην κορυφή του εξάρματος. Στη στρωματογραφική ακολουθία μεταξύ των δύο οικιστικών φάσεων της

²⁰ Εξαιρετικά πιθανή είναι η παρουσία και προνεολιθικών επιχώσεων στη στρωματογραφική ακολουθία της Μάκρης. Ειδικότερα, στα βόρεια της τούμπας αποκαλύφθηκαν πολιτισμικά στρώματα στείρα σε κεραμική, περιέχοντα, ωστόσο, δείγματα μιας λιθοτεχνίας με έντονα στοιχεία μικρολιθισμού, η οποία χαρακτηρίζεται από τον ανασκαφέα “προνεολιθική”. Μελλοντικές ανασκαφικές τομές ενδέχεται να αποσαφηνίσουν το ζήτημα (Ευστρατίου *et al.* 1997: 886).

νεολιθικής Μάκρης, που περιγράφησαν παραπάνω, μεσολαβεί ισχυρό στρώμα καταστροφής (Ευστρατίου κ.ά. 1997: 883-89; Efstratiou *et al.* 1998: 14-25).

Ο τρόπος οργάνωσης του ενδοκοινοτικού περιβάλλοντος της νεολιθικής Μάκρης, καθώς και ο ακριβής χαρακτήρας και η λειτουργία συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών στοιχείων του οικισμού, αποτελούν ελκυστικά πεδία γόνιμου προβληματισμού και συζήτησης, καθώς τα ανασκαφικά σκάμματα παραμένουν έως σήμερα ενεργά, τροφοδοτώντας συνεχώς την αρχαιολογική έρευνα με νέα δεδομένα. Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο, έως ένα σημείο ανιχνεύσιμος, διαφορετικός χαρακτήρας της Μάκρης I από τη Μάκρη II (Efstratiou *et al.* 1998: 25).

Η εγκατάσταση της Μάκρης I πρέπει ήταν περιορισμένης έκτασης και να αναπτύσσονταν μόνο στη κορυφή του γηλόφου. Τα μικρομορφολογικά δεδομένα, που υποδεικνύουν συχνές περιόδους εγκατάλειψης της εγκατάστασης, συνηγορούν στην υπόθεση του ανασκαφέα, πως, ενδεχομένως, η Μάκρη I να απετέλεσε μια μικρή εγκατάσταση, περιοδικού χαρακτήρα, που θα φιλοξενούσε για σύντομα χρονικά διαστήματα μετακινούμενα ανθρώπινα σύνολα (Ευστρατίου 1993: 596). Τα οικοδομικά κατάλοιπα της Μάκρης I περιορίζονται στην εύρεση δαπέδων επιχρισμένων με πηλό και στην αποκάλυψη λιγοστών πήλινων τοίχων και πασσαλόπηκτων κατασκευών (Ευστρατίου κ.ά. 1997: 883; Efstratiou *et al.* 1998: 25).

Δραστικά διαφοροποιημένη εμφανίζεται η εγκατάσταση των μέσων της 6^{ης} χιλιετίας π.Χ., η Μάκρη II. Τόσο η έκταση που καταλάμβανε ο εν λόγω οικισμός, όσο και η χρονική περίοδος ύπαρξής του, ήταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκτενέστερες σε σχέση με την πρωτοαγροτική εγκατάσταση. Στον οικισμό της Μάκρης II κυριαρχεί ο τύπος της πασσαλόπηκτης, ορθογώνιας κατοικίας, αλλά και της πλίνθινης υπέργειας κατασκευής. Τα τοιχώματα των ξύλινων κτισμάτων διαμορφώνονταν με την έμπηξη πασσάλων και την τεχνική wattle and daub, ενώ τα δάπεδα των κατασκευών ήταν επιχρισμένα με πηλό (Efstratiou *et al.* 1998: 25). Η χρήση της πέτρας είναι σπάνια και περιορίζεται στη πρώτη φάση της Μάκρης II, με εξαίρεση τον λίθινο περίβολο που θα συζητήσουμε παρακάτω (Ευστρατίου 1993: 596; Efstratiou *et al.* 1998: 25).

Στην κορυφή της τούμπας αποκαλύφθηκε μια περιοχή με πληθώρα αρχιτεκτονικών στοιχείων, στην οποία αποδόθηκε ο χαρακτηρισμός “σύμπλεγμα”. Στα αποκαλυφθέντα στη περιοχή του “συμπλέγματος” κατάλοιπα συγκαταλέγεται ένα πασσαλόπηκτο κτίσμα, μεγάλων διαστάσεων και πιθανώς δώροφο, το δάπεδο του οποίου ήταν επιμελώς στρωμένο με πηλό. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε σωρεία αγγείων, σχεδόν βυθισμένων στο δάπεδο, τα οποία ενδεχομένως να είχαν

αποτεθεί στο εσωτερικό λάκκων, διαμορφωμένων στο έδαφος και επιχρισμένων με πηλό (Ευστρατίου 1992: 596-97; Ευστρατίου 1994: 428; Ευστρατίου κ.ά. 1997: 890-91; Efstratiou *et al.* 1998: 25). Στο κέντρο του κτίσματος εντοπίστηκε μια πλήινη πλατφόρμα και ένας βαθύς, πηλινός, ευρύστομος λάκκος, ο οποίος, ενδεχομένως, να τελούσε αποθηκευτικές λειτουργίες. Μια συγκεκριμένη περιοχή στο κέντρο περίπου του “συμπλέγματος” πρέπει να διακρίνονταν από τον υπόλοιπο χώρο με την παρουσία ψηλού τοιχίου, το οποίο ήταν κατασκευασμένο από ξύλινους πασσάλους και πηλό. Το τοίχιο αυτό, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, περιέβαλλε τον χώρο του “συμπλέγματος” (Ευστρατίου 1992: 596). Η υπό συζήτηση περιοχή αποτελεί σαφέστατα έναν χώρο ιδιαίτερης και ζωτικής σημασίας για το σύνολο του οικισμού, καθώς, πιθανότατα, το ξύλινο κτίσμα στη κορυφή της τούμπας λειτουργούσε ως χώρος αποθήκευσης και φιλοξενούσε τα αποθέματα προϊόντων του συνόλου της νεολιθικής κοινότητας της Μάκρης (Efstratiou *et al.* 1998: 25-26).

Στην πλαγιά και στη περιφέρεια της τούμπας, περιμετρικά, εν ολίγοις, του “συμπλέγματος” της κορυφής, αναπτύσσονται οι κύριες οικιστικές ζώνες της εγκατάστασης. Τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν είναι ορθογώνιας κάτοψης, ενώ στην ανωδομή τους είτε συνυπάρχει η τεχνική wattle and daub με πλίνθινους δόμους, είτε οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με τη τεχνική pise. Τα δάπεδα είναι επιχρισμένα με πηλό και στο κέντρο τους φιλοξενούν τους πασσάλους που στηρίζουν την οξύληκτη, ενδεχομένως, στέγη. Φούρνοι, εστίες, πηλινές πλατφόρμες, λάκκοι απόρριψης και αποθηκευτικοί χώροι έχουν εντοπιστεί εντός των κτισμάτων. Κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού, όπως αγγεία, υφαντικά βάρη, τριπτήρες και τριβεία, λίθινα και οστέινα τέχνηρα, που σχετίζονται με πληθώρα οικοτεχνικών δραστηριοτήτων έχουν συλλεχθεί, επίσης, από το εσωτερικό των αρχιτεκτονημάτων (Καλλιντζή και Ευστρατίου 1991; Ευστρατίου κ.ά. 1997: 892-94; Efstratiou *et al.* 1998: 25-27).

Ο ενδοκοινοτικός χώρος της Μάκρης II περικλείονταν, άγνωστο σε ποια έκταση, από λίθινο περίβολο, ο οποίος έχει αποκαλυφθεί, προς το παρόν, σημειακά (Ευστρατίου 1993: 598). Είναι κατασκευασμένος από ακατέργαστους λίθους και ακολουθεί πορεία, από τα βορειοανατολικά στα νοτιοδυτικά. Η στιβαρή κατασκευή του, το πάχος της οποίας σημειακά υπερέβαινε τα 2 μ. (Ευστρατίου 1994: 429), καθώς και η χρήση πέτρας, ενός οικοδομικού υλικού που δεν απαντά σε αφθονία στη περιοχή και απουσιάζει από τα συνήθη υλικά δομής της νεολιθικής Μάκρης, συνηγορούν στην αντιμετώπιση του περιβόλου, ως βασικό χωροοργανωτικό στοιχείο

του συνόλου του δομημένου περιβάλλοντος του οικισμού. Η εκτενέστερη αποκάλυψη της κατασκευής σε μελλοντικές ανασκαφικές εργασίες, αναμένεται να αποσαφηνίσει τον χαρακτήρα της (Efstratiou *et al.* 1998: 26-27).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέου Στ. και Κωτσάκης Κ. (1986) Διαστάσεις του χώρου στην κεντρική Μακεδονία: αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης, στο: *Αμητός, Τιμητικός Τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, 57-88, Θεσσαλονίκη: Τομέας Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή Α.Π.Θ.
- Andreou, S., Fotiadis, M. and Kotsakis, K. (1996) Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, in: *American Journal of Archaeology* 100: 537-597.
- Ασλάνης, Ι. (1990) Οι οχυρώσεις στους οικισμούς του βορειοελλαδικού χώρου και η περίπτωση του Διμηνίου, στο: *Μελετήματα του Κέντρου Έρευνας Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας* 10, 19-64, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,.
- Ασλάνης, Ι. (1992) *Η προϊστορία της Μακεδονίας Ι: Η Νεολιθική Εποχή*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Ασλάνης, Ι. (2002) Οι τελευταίες ημέρες του Διμηνίου, στο: *Corpus* 34 (Ιανουάριος 2002), 44-51, Αθήνα.
- Bailey, D., W. (1996) The life, times and works of House 59, Tell Ovcharovo, Bulgaria, in: T. Darvill and J. Thomas (eds.) *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond*, 143-156, Neolithic Studies Group Seminar Papers 1, Oxbow Monograph 57, Oxford: Oxbow Books.
- Bailey, D., W. (1998) What is a tell? Settlement in fifth millennium Bulgaria, in: Brück, J. and Goodman, M. (eds.) *Making Places in the Prehistoric World. Themes in Settlement Archaeology*, 94-111, UCL Press.
- Bailey, D., W. (2000) *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, USA: Routledge.

- Besios, M. and Pappa, M. (1999) The Neolithic Settlement at Makriyalos, Northern Greece: Preliminary Report on the 1993-1995 Excavations, in: *Journal of Field Archaeology* 26/2: 177-195.
- Brown, B. (1987) Territoriality, in: D. Stoklos and I. Altman (eds.), *Handbook of Environmental Psychology*, 505-531, NPP.
- Brück and Goodman 1998: Brück, J. and Goodman, M. (1998) Introduction: themes for a critical archaeology of prehistoric settlement, in: Brück, J. and Goodman, M. (eds.) *Making Places in the Prehistoric World. Themes in Settlement Archaeology*, 1-19, UCL Press.
- Brun, A., Le (1996) *Νεολιθική Χοιροκοιτία*, Σειρά Αρχαιολογικών Οδηγών, Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Canter, D., Stringer, P., Griffiths, I., Boyce, P., Walters, D., and Kenny, C. (1975) *Environmental interaction: psychological approaches to our physical surroundings*, London: Surrey University Press.
- Clarke, D. (ed.) (1977) *Spatial Archaeology*, London: Academic Press.
- Γαλλής, Κ. (1975) Καύσεις νεκρών από την αρχαιότεραν Νεολιθικήν εποχήν εις τη Θεσσαλία, στο *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, τόμος VII, τεύχος 2, Αθήνα ΤΑΠ.
- Γαλλής, Κ. (1996) Ο Νεολιθικός κόσμος, στο: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 23-37, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Γραμμένος, Δ. (1996) Μακεδονία-Θράκη, στο: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 41-5, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Γραμμένος, Δ.(1997) *Νεολιθική Μακεδονία*, Αθήνα: ΤΑΠ.

Darvill, T. and Thomas, J. (eds.) (2001) *Neolithic Enclosures in Atlantic Northwest Europe*, Neolithic Studies Group Seminar Papers 6, Oxford: Oxbow Books.

Ευστρατίου, Ν. (1992) Ανασκαφή Μάκρης. Ανασκαφική περίοδος 1989, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 3 (1989)*, 595-605, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Ευστρατίου, Ν. (1993) Νεότερες έρευνες στο νεολιθικό οικισμό της Μάκρης. Ανασκαφική περίοδος 1990, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4 (1990)*, 595-612, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Ευστρατίου, Ν. (1994) Νεότερες ενδείξεις για προϊστορική εγκατάσταση στη Θράκη, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 5 (1991)*, 881-916, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Ευστρατίου, Ν. και Καλλιντζή, Ντ. (1998) Αρχαιολογικές έρευνες στη Μάκρη Έβρου, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 10 Α (1996)*, 259-277, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Ευστρατίου, Ν., Ούρεμ-Κώτσου, Ντ. και Καλλιντζή, Ντ. (1998) Μάκρη 1995. Ανασκαφικές έρευνες και αρχαιολογικές αναζητήσεις, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 9 (1995)*, 463-471, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Efstratiou, N., Fumanal, M., P., Ferrer, C., Urem Kotsos, D., Curci, A., Tagliacozzo, A., Stratouli, G., Valamoti, S., M., Ntinou, M., Badal, E., Madella, M. and Skourtopoulou, K. (1998) Excavations at the Neolithic settlement of Makri, Thrace, Greece (1988-1996)-A preliminary report, in: *Saguntum (Plav.)* 31: 11-62.

Elia, R., J. (1982) *A Study of the Neolithic Architecture of Thessaly, Greece*, Boston University Graduate School, University Microfilms International.

Esin, U. and Harmankaya, S. (1999) Aşikli, in: M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.), *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries (Text)*, 115-132, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Flannery, K., V. (1972) The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East, in: P. Ucko, Tringham, R. and Dimbleby, D. W. (eds.) *Man, Settlement and Urbanism*, 23-53, London: Duckworth.
- Φωτιάδης, Μ. (1988) Κίτρινη Λίμνη Νομού Κοζάνης 1987. Προϊστορική έρευνα, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1 (1987)*, 51-62, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.
- Φωτιάδης, Μ. (1991) Προϊστορική έρευνα στην Κίτρινη Λίμνη Ν. Κοζάνης, 1988. Μια σύντομη έκθεση, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2 (1988)*, 41-53, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.
- Θεοχάρης, Δ. Ρ. (1981) *Νεολιθικός Πολιτισμός*, Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Hall, E., T. (1966) *The hidden dimension*, Garden City, NY: Doubleday.
- Hall, E., T. (1976) The Anthropology of Space: An Organizing Model, in: H. M. Proshansky, Ittelson, W. and L. G. Rivlin (eds.) *Environmental psychology: man and his physical setting*, 158-169, NY: Holt, Rinehart and Winston.
- Halstead, P. (1989) The economy has a normal surplus: economic stability and social change among early farming communities of Thessaly, Greece, in: P. Halstead and O 'Shea, J. (eds.) *Bad Year Economics: Cultural Responses to Risk and Uncertainty*, 68-80, Cambridge: Cambridge University Press
- Halstead, P. (1999) Neighbors from Hell? The Household in Neolithic Greece, in: P. Halstead (ed.) *Neolithic Society in Greece*, 77-95, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Hillier, B. and Hanson, J. (1984) *The social logic of space*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. and Orton, C. (1976) *Spatial Analysis in Archaeology*, Cambridge: CUP.
- Hodder, I. (1978) *The Spatial Organization of Culture*, London: Duckworth.

Hodder, I. (1990) *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Basil Blackwell.

Καλλιντζή, Ντ. και Ευστρατίου, Ν. (1991) Ανασκαφή στη Μάκρη Έβρου, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2 (1989)*, 499-509, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Kent, S. (1990α) Activity areas and architecture: an interdisciplinary view of the relationship between use of space and domestic built environments, in: S. Kent (ed.) *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 1-8, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.

Kent, S. (1990β) A cross cultural study of segmentation, architecture, and the use of space, in: S. Kent (ed.) *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 127-152, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.

Kotsakis, K. (1995) The use of habitational space in Neolithic Sesklo, in: J. Q. Decourt, Helly, B. and Gallis, K. (eds.) *La Thessalie, Colloque international d'archéologie: 15 années des recherches (1975-1990), bilans et perspectives*, 125-30, Athens: TAP.

Κωτσάκης, Κ. (1996) Θεσσαλία-Βόρειες Σποράδες, στο: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.) *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, 49-57, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Kotsakis, K. (1999) What Tells Can Tell: Social Space and Settlement in the Greek Neolithic, in: P. Halstead (ed.) *Neolithic Society in Greece*, 66-76, Sheffield: Sheffield Academic Press.

Λαγόπουλος, Α., Φ. (1997) Ο Θρησκευτικός συμβολισμός της πόλης στην Αρχαία Ελλάδα, στο: *Αρχαιολογία και Τέχνες 63 (1997)*: 49-55.

- Lawrence, R., J. (1990) Public collective and private space: a study of urban housing in Switzerland, in: S. Kent (ed.) *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 73-91, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.
- Maran, J. (1995) Zum Mittelbronzezeitlichen Bebauungsschema auf der Pevkakia-Magoula bei Volos, in: J. Q. Decourt, Helly, B. and Gallis, K. (eds.) *La Thessalie, Colloque international d'archéologie: 15 années des recherches (1975-1990), bilans et perspectives*, 205-210, Athens: TAP.
- Mercer, R., J. (1990) *Causewayed Enclosures*, UK: Shire Archaeology.
- Milojčić, V., Boessneck, J. and M. Hopf (1962) *Die Deutschen Ausgrabung auf der Argissa-Magula in Thessalien I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzreste*, Band 2, Bonn: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes.
- Milojčić von Zumbach and Milojčić, V. (1971) *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I und II: Das Frühe Neolithikum*, Band 10 Bonn: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes.
- Milojčić, V. (1976) Die Grabung auf der Agia Sofia-Magoula, in: V. Milojčić, von den Driesch, A., Enderle, K., Milojčić -von Zumbach, J., Kilian, K., (eds.), *Magulen um Larissa in Thessalien, 1966. Agia Sofia, Karagyos Magoula, Bunar Baschi*, 4-14, Bonn: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes.
- Milojčić, V. (1983α) *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien II: Das mittlere Neolithikum: die mittleneolithische Siedlung*, Bonn: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes.

Milojčić, V. (1983β) *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien III: Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum: Stratigraphie und Bauten*, Bonn: Beitrage zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes.

Μπέσιος, Μ. και Παππά, Μ. (1997) Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου 1993, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 7(1993)*, 215-222, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ

Μπέσιος, Μ. και Παππά, Μ. (1998α) Ο Νεολιθικός οικισμός στον Μακρύγιαλο Πιερίας, στο: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών 23-28 (1990-1995)*, 13-30.

Μπέσιος, Μ. και Παππά, Μ. (1998β) Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου 1994, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 8 (1994)*, 137-146, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Μπέσιος, Μ. και Παππά, Μ. (1998γ) Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου 1995, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 9 (1995)*, 173-177, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ

Nanoglou, S. (2001) Social and Monumental Space in Neolithic Thessaly, in: *European Journal of Archaeology*, Vol. 4 (3): 303-322, London.

Νικολαΐδου, Σ. (1993) *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα: Παπαζήσης.

Ούρεμ-Κώτσου, Ντ. και Ευστρατίου, Ν. (1997) Η συμβολή της κεραμικής τυπολογίας της Μάκρης στη μελέτη της προϊστορικής εξέλιξης στη Θράκη, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 7 (1993)*, 619-625, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Παππά, Μ. (1997) Νεολιθικός Οικισμός Μακρύγιαλου Πιερίας: Πρώτα Αποτελέσματα Μελέτης, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 10 Α (1996)*, 259-277, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ

- Παππά, Μ., Αδακτύλου., Φ. και Γερούση, Σ. (2000) Νεολιθικός οικισμός Μακρύγιαλου: Συμπληρωματικές έρευνες 1997-1998, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 12 (1998)*, 283-289, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ
- Pappa., M., and Besios, M. (1999) The Makriyalos Project: Rescue Excavations at the Neolithic Site of Makriyalos, Pieria, Northern Greece, in: P. Halstead (ed.), *Neolithic Society in Greece*, Sheffield Academic Press, 108-120.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. και Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. (1988) Ανασκαφές στο Μάνδαλο, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1 (1988)*, 173-180, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.
- Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Α. και Πιλάλη-Παπαστερίου, Α. (1989) Ανασκαφή στο Μάνδαλο (1988), στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 2 (1988)*, 127-135, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.
- Pearson, P., M and Richards, C. (eds.) (1997) *Architecture and Order: Approaches to Social Space*, London: Routledge.
- Perlès, C. (1999) The distribution of Magoules in Eastern Thessaly, in: P. Halstead (ed.) *Neolithic Society in Greece*, 66-76, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Perlès, C. (2001) *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*, Cambridge University Press.
- Radovanovic, I. (1996) *The Iron Gates Mesolithic*, Ann Arbor, Mich: International Monographs in Prehistory.
- Rapoport, A. (1980) Vernacular architecture and the cultural determinants of form, in: A. D. King (ed.) *Buildings and Society*, 283-305, London: Routledge & Kegan Paul.
- Rapoport, A. (1990) Systems of activities and systems of settings, in: S. Kent (ed.) *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 9-20, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.

- Renfrew, C., Gimbutas, M. and Elster, E. (eds.) (1986) *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeast Greece*, vol. 1, Los Angeles: UCLA.
- Renfrew, C. and Bahn, P. (1996) *Archaeology: Theories Methods and Practice*, London: Thames and Hudson.
- Ridley, C. and Wardle, K. A. (1990) Rescue Excavation at Servia: A Preliminary Report, in: *Annual of the British School at Athens* 74, 185-230.
- Ridley, C., Wardle, K. A., and Mound, C. A. (2000) *Servia I. Anglo-Hellenic Rescue Excavations 1971-1973*, The British School at Athens, Supplementary Volume No. 32.
- Rodden, R., J. and Wardle, A., K. (1996) Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964. The Excavation and the Ceramic Assemblage, in: BSA 1996, Supplementary Vol. 25.
- Roodenberg, J. (1999) Ilipinar, An Early Farming Village in the İznik Lake Basin, in: M. Özdoğan and N. Başgelen (eds.) *Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization. New Discoveries (Text)*, 193-202, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sanders, D. (1990) Behavioral conventions and archaeology: methods for the analysis of ancient architecture, in: S. Kent (ed.) *Domestic Architecture and the Use of Space. An interdisciplinary cross-cultural study*, 43-72, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.
- Smith, B. D. (1998) *The Emergence of Agriculture*, USA: Scientific American Library.
- Sommer, R. (1969) *Personal Space: The Behavioral Basis of Design*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

- Στεφάνου, Ι. και Στεφάνου, Ι. (1999) *Περιγραφή της εικόνας της πόλης. Τα περιγράμματα: Βασικά στοιχεία προσδιορισμού της φυσιογνωμίας των τοπίων*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π.
- Todorova, H. (1982) *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, Munich: C.H. Beck.
- Τουλούμης, Κ. (1996) *Το Περίσσειμα στην Προϊστορία: Η Προϊστορική Οικονομία με βάση τα Αρχαιολογικά Δεδομένα*, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονη Παιδεία.
- Triantaphyllou, S. (1999) Prehistoric Makriyalos: A Story from the Fragments, in: P. Halstead (ed.) *Neolithic Society in Greece*, 128-135, Sheffield: Sheffield Academic Press,.
- Tringham, R. (1972) Territorial Demarcation of Prehistoric Settlements, in: P. Ucko, Tringham, R. and Dimbleby, D. W. (eds.) *Man, Settlement and Urbanism*, 463-475, London: Duckworth.
- Τσουντας, Χ. (1908) *Αι Προϊστορικάί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα.
- Valamoti, M., S. (1999) Charred Plant Remains from Makriyalos: Preliminary Observations, in: P. Halstead (ed.) *Neolithic Society in Greece*, 136-138, Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Weisshaar, H., J. (1989) *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magoula in Thessalien I: Das späte Neolithikum und Chalkolithikum*, Bonn: Beitrage zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes.
- Wijnen, M. (1982) *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo: An Early Farming Community in Thessaly, Greece*, Leiden: Analecta Praehistorica Leidensia.

- Wilk, R., R. (1990) The Built Environment and Consumer Decisions, in: S. Kent (ed.) *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross-cultural Study*, 34-43, New Directions in Archaeology, Cambridge University Press.
- Winn, S. and Shimabuku, D. (1989) Architecture and sequence of building remains, in: M. Gimbutas, S. Winn and D. Shimabuku (eds.) *Achilleion: A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC*, 32-68, Los Angeles: UCLA.
- Whittle, A. (1996α) *Europe in the Neolithic. The creation of new worlds*, Cambridge University Press.
- Whittle, A. (1996β) Houses in Context: Buildings as Process, in: T. Darvill and J. Thomas (eds.) *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond*, 13-26, Neolithic Studies Group Seminar Papers 1, Oxbow Monograph 57, Oxford: Oxbow Books.
- Χουρμουζιάδης, Γ., Χ. (1993) *Το Νεολιθικό Διμήνι. Προσπάθεια για μια νέα προσέγγιση του νεολιθικού υλικού*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Χουρμουζιάδης, Γ., Χ. (1995) *Αναλογίες*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Χουρμουζιάδης, Γ., Χ. (1997) Ο προϊστορικός οικισμός: ποσότητες και ποιότητες, στο: *Αρχαιολογία και Τέχνες 62*, 17-22, Αθήνα:
- Χουρμουζιάδης, Α. και Γιαγκούλης, Χ. (2002) Προβλήματα και μέθοδοι προσέγγισης του χώρου, στο: Γ. Χ. Χουρμουζιάδης (επιμ.) *Δισπηλιό: 7500 χρόνια μετά*, 37-74, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χουρμουζιάδης, Γ., Χ. (επιμ.) (2002) *Δισπηλιό: 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χρυσοστόμου, Α., Γεωργιάδου, Α., Πολουκίδου, Χ. και Προκοπίδου, Α. (2002) Ανασκαφικές έρευνες στην επαρχιακή οδό Αψάλου-Αριδαίας κατά το 2000, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 14 (2000)*, 491-504, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Χρυσοστόμου, Π. (1992) Ο Νεολιθικός οικισμός των Γιαννιτσών Β', στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 3 (1989)*, 119-134, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Χρυσοστόμου, Παν. και Χρυσοστόμου, Π. (1993) Νεολιθικές έρευνες στα Γιαννιτσά και στην περιοχή τους, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4 (1990)*, 169-187, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

Χρυσοστόμου, Π. (1997) Ο Νεολιθικός οικισμός Γιαννιτσών Β', Νέα ανασκαφικά δεδομένα (1992-1993) στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 7 (1993)*, 135-146, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

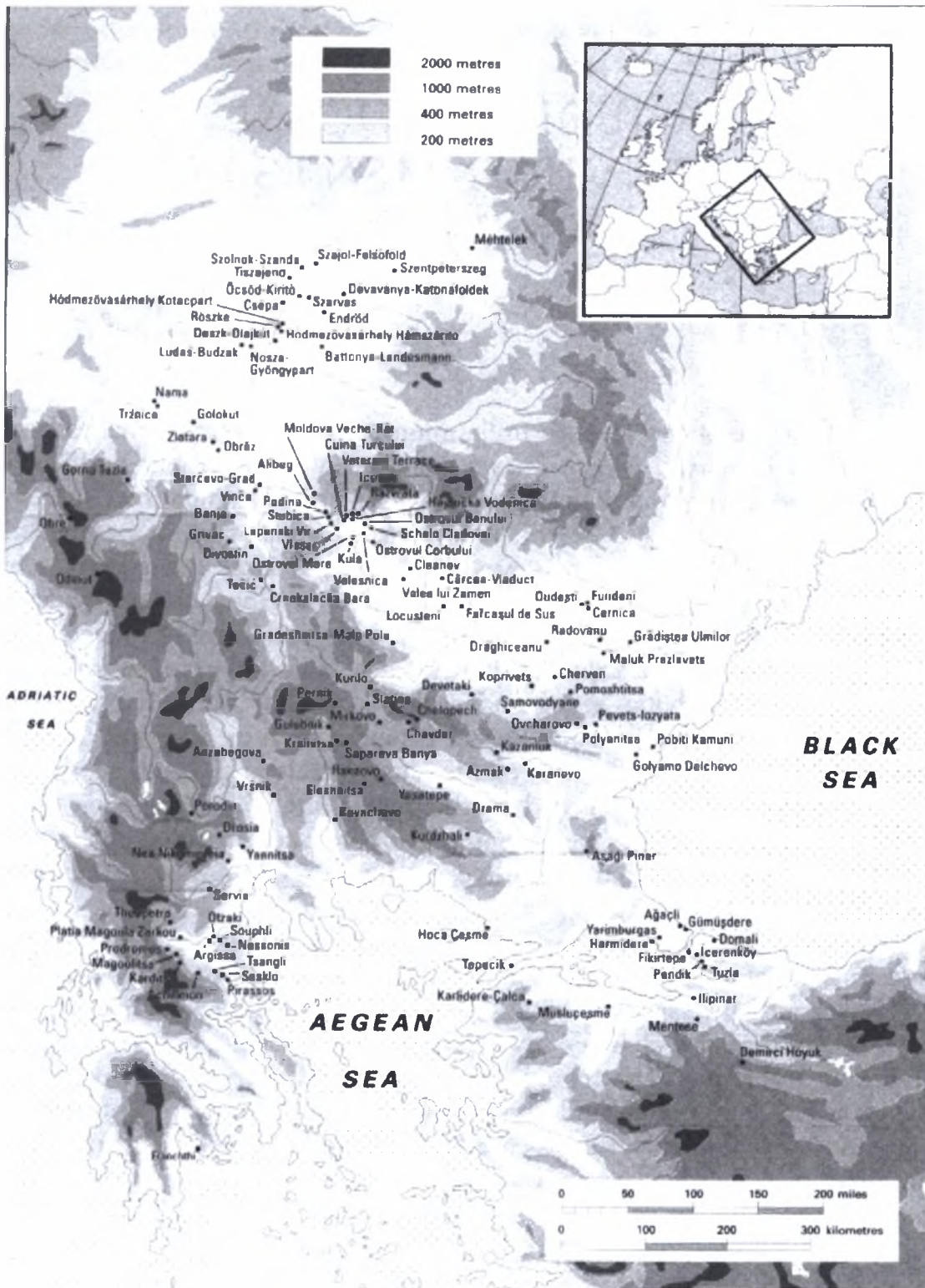
Ζάχος, Λ., Κ. (1996) Μεταλλουργία, στο: Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Αθήνα: Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 140-143.

Ζιώτα, Χ., Καλογήρου, Α., Φωτιάδης, Μ. και Χονδρογιάννη, Α. (1993) Κίτρινη Λίμνη, τέσσερα χρόνια έρευνας, στο: *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 4 (1990)*, 93-104, Θεσσαλονίκη: ΤΑΠ.

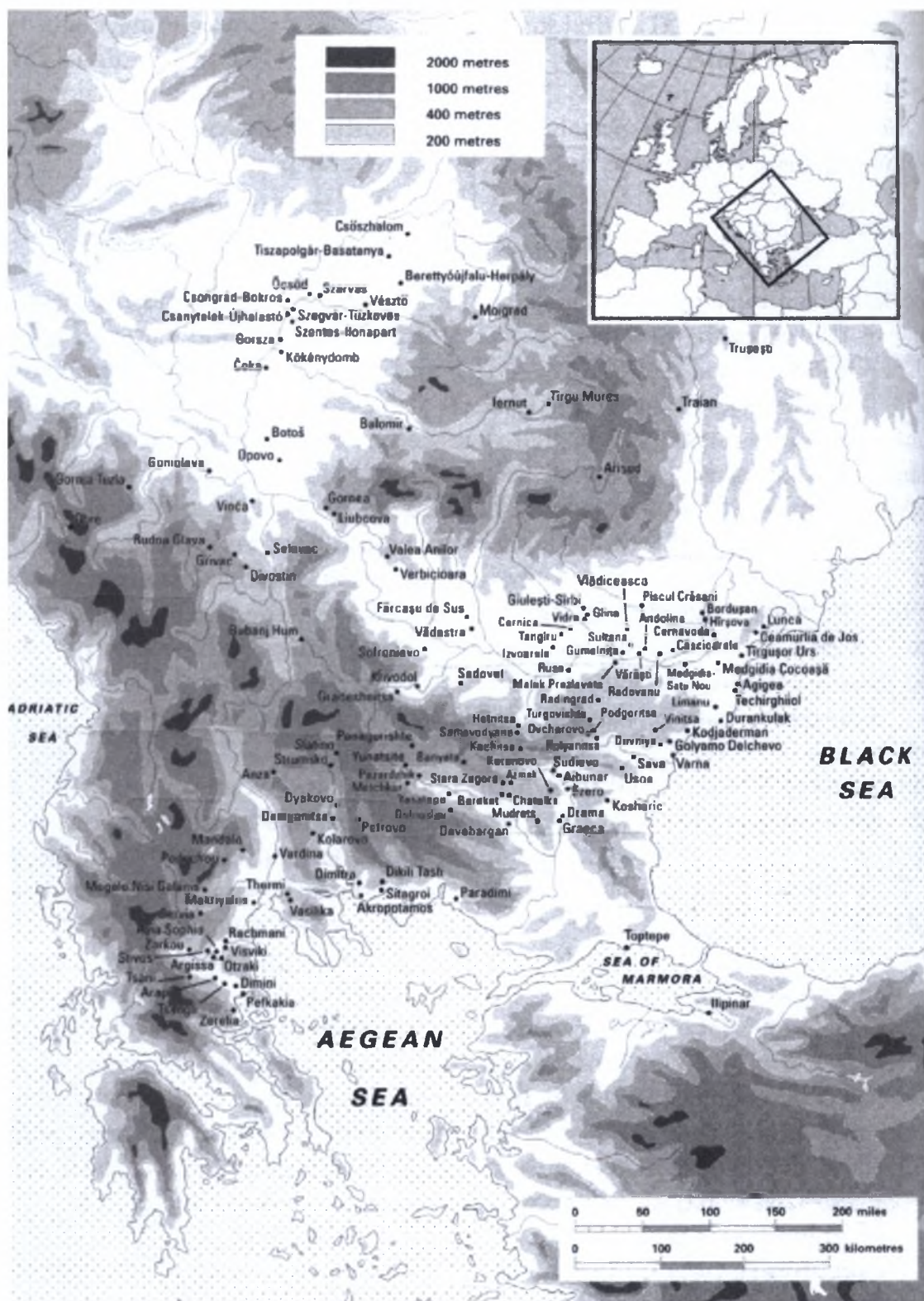
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

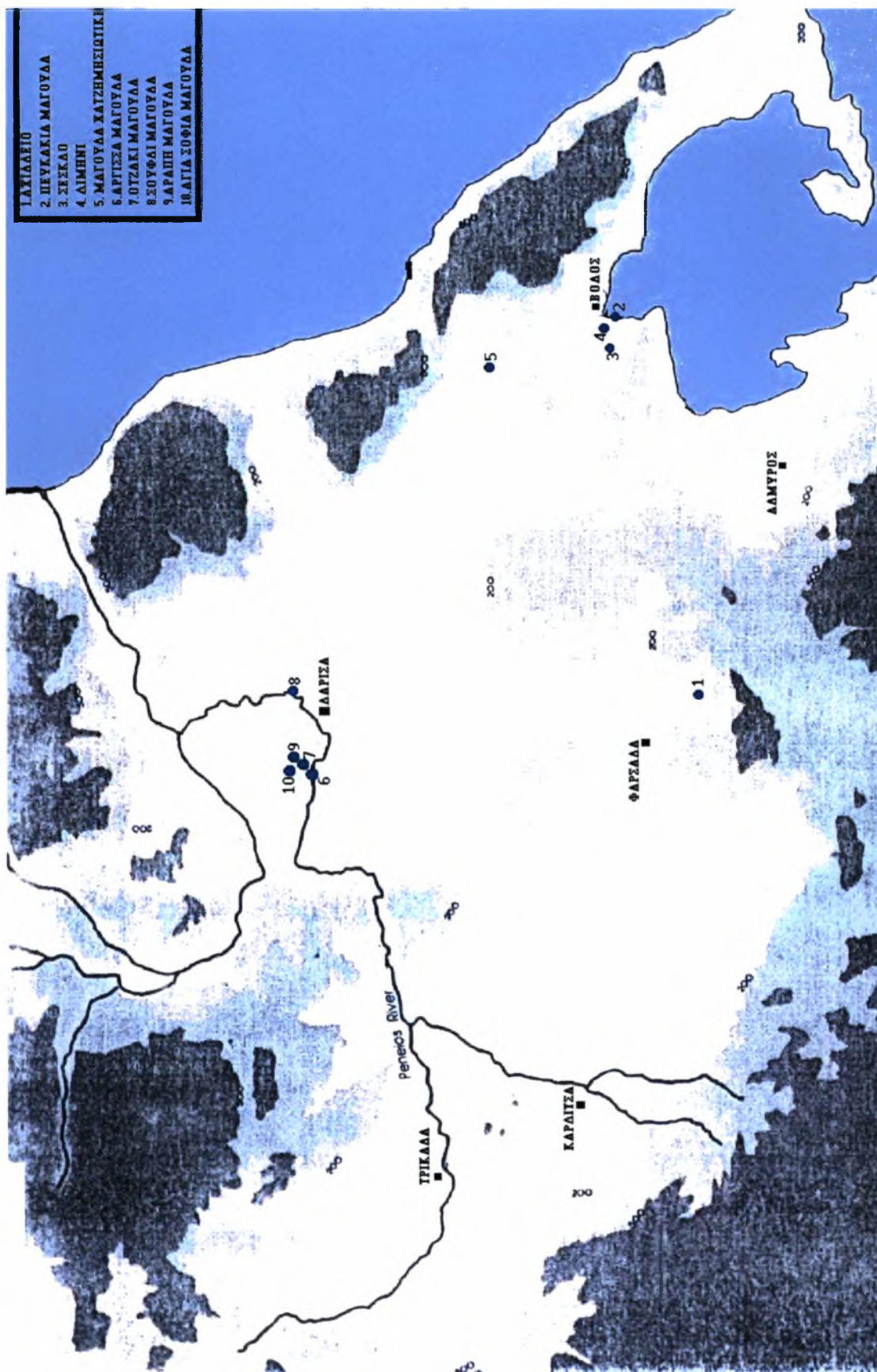
Χάρτης 1. Σύγχρονος γεωπολιτικός χάρτης των Βαλκανίων (Bailey 2000: fig. 1.2)

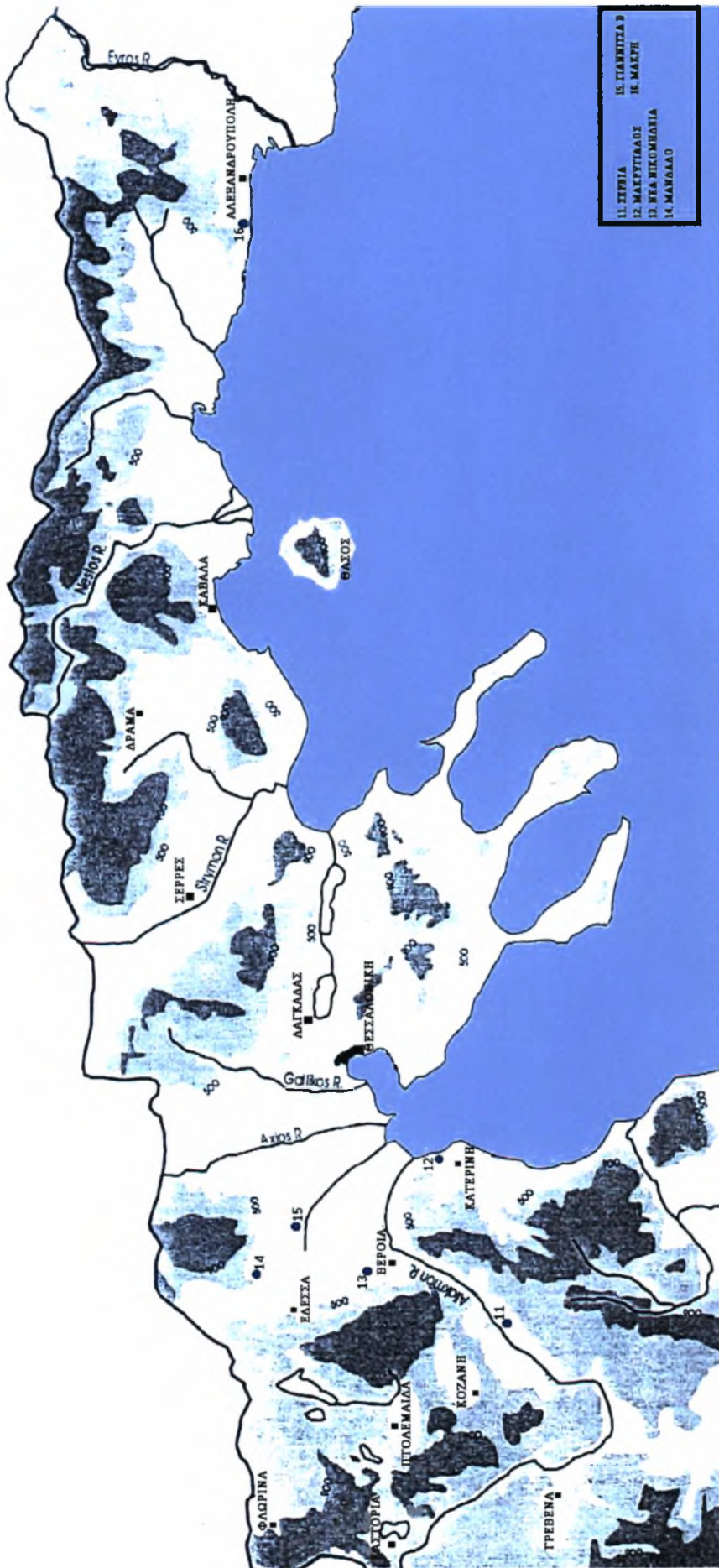
Χάρτης 2. Χάρτης της Βαλκανικής, όπου σημειώνονται οι βασικές νεολιθικές εγκαταστάσεις της περιόδου 6500-5500 π.Χ. (Bailey 2000: fig. 2.1)

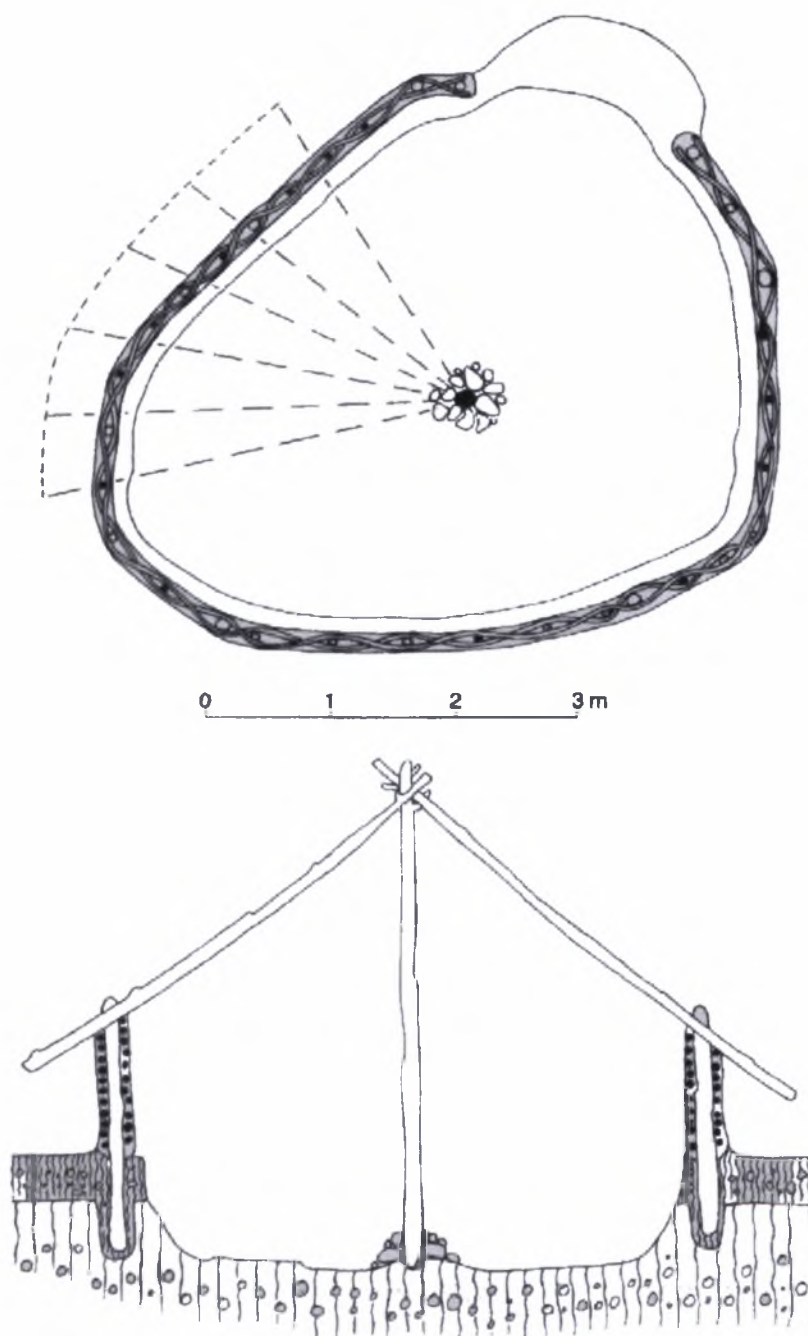
Χάρτης 3. Χάρτης της Βαλκανικής, όπου σημειώνονται βασικές νεολιθικές εγκαταστάσεις της περιόδου 6500-5500 π.Χ. (Bailey 2000: fig. 4.1)

Χάρτης 4. Χάρτης της Θεσσαλίας, όπου σημειώνονται οι ανθρωπογενώς οριοθετημένες νεολιθικές εγκαταστάσεις

Χάρτης 5. Τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Μακεδονίας και της Θράκης. Σημειώνονται οι ανθρωπογενώς οριοθετημένες νεολιθικές εγκαταστάσεις

Εικόνα 1. Divostin. Κάτοψη και γραφική αποκατάσταση υπόσκαφης κατοικίας (Bailey 2000: fig. 2.5)

Εικόνα 2. Πιθανή σχεδιαστική αποκατάσταση ενός πλίνθινου, υπέργειου κτίσματος (Perlès 2001: fig. 9.6)

Εικόνα 3. Poljanica. Κατόψεις κτισμάτων της NN (Todorova 1982: Abb. 19)

(α)

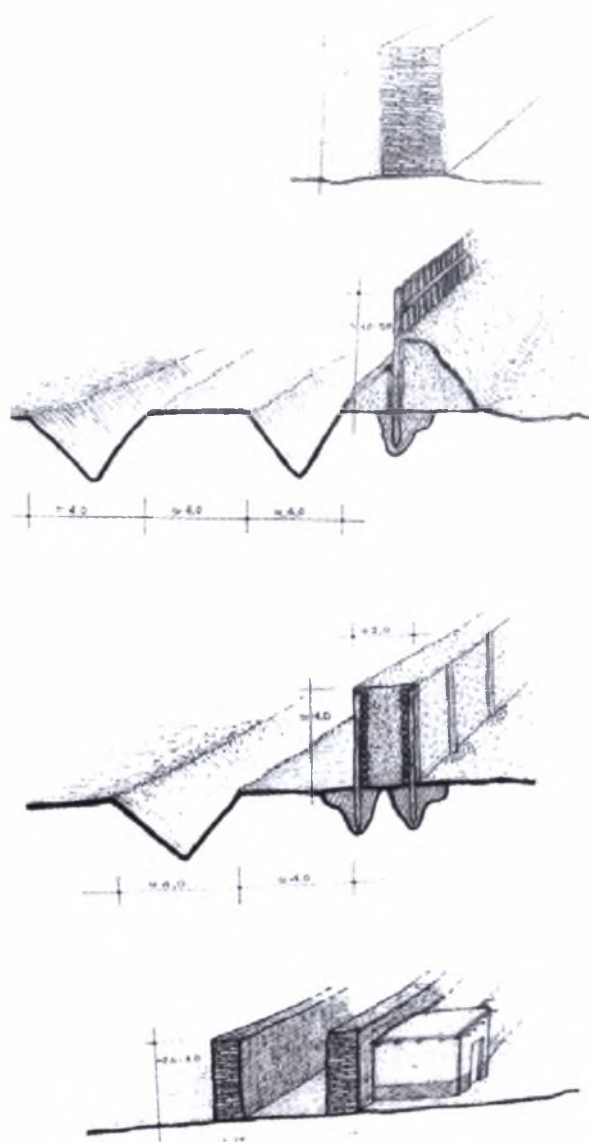

(β)

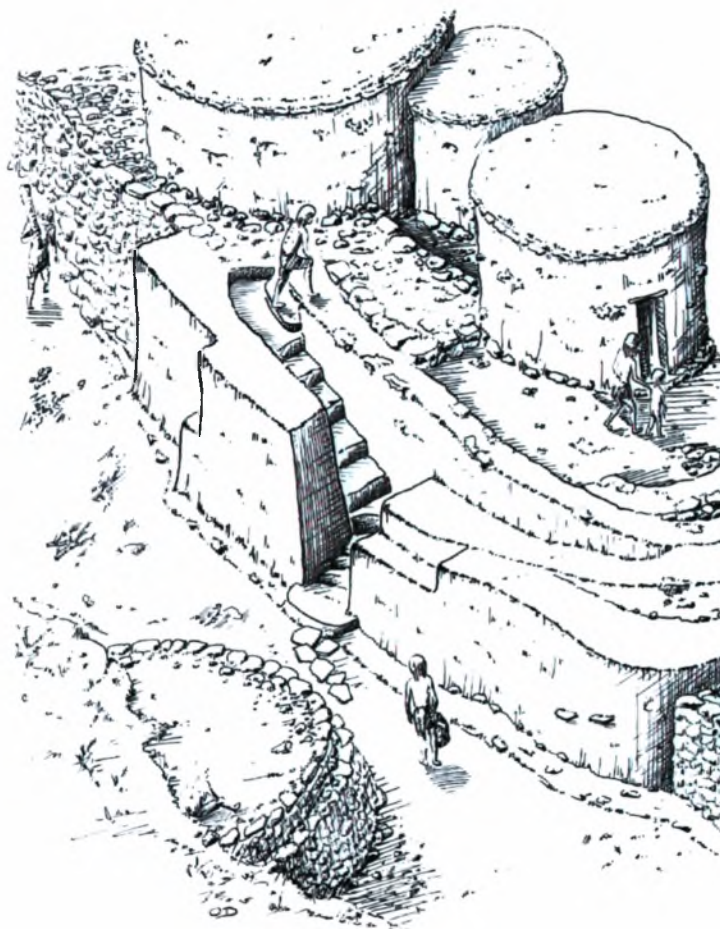

(γ)

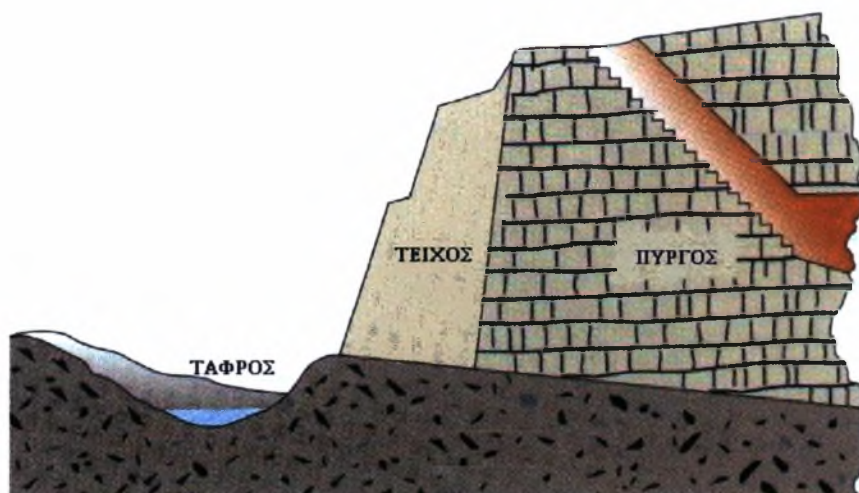
Εικόνα 4. Οι εγκαταστάσεις του Goljamo Delchevo (α), του Oncharovo (β) και της Poljanica (γ), από τη περιοχή της βορειοανατολικής Βουλγαρίας. Διακρίνονται οι επάλληλες κατασκευές οριοθέτησης (Todorova 1982: abb. 114, 140, 160)

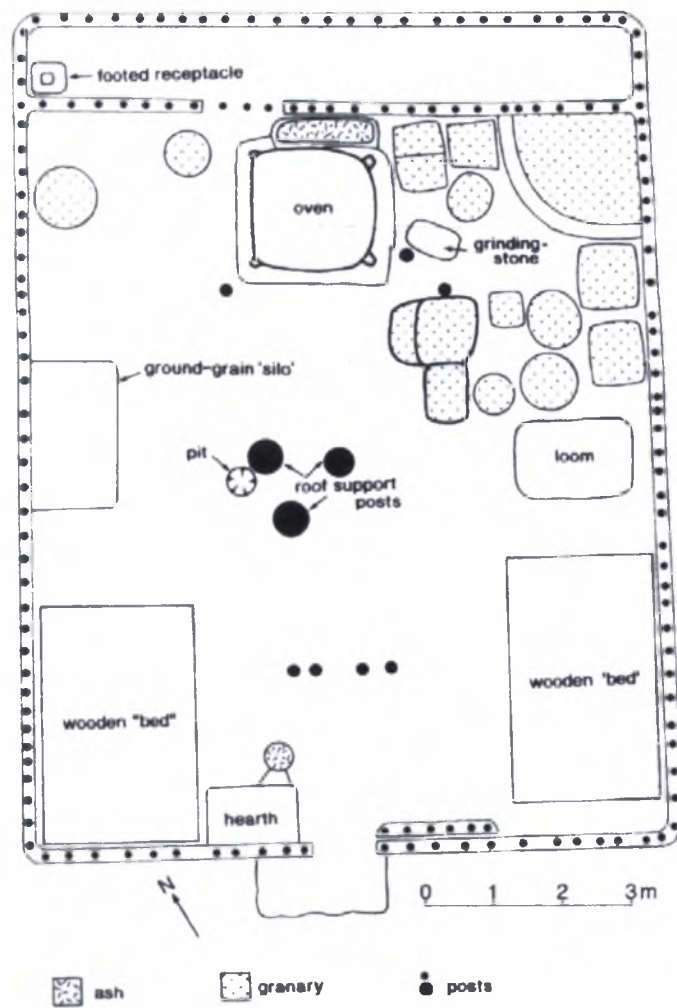
Εικόνα 5. Εναλλακτικοί τρόποι οριοθέτησης ενός οικισμού
(Ασλάνης 2002: εικ. 9)

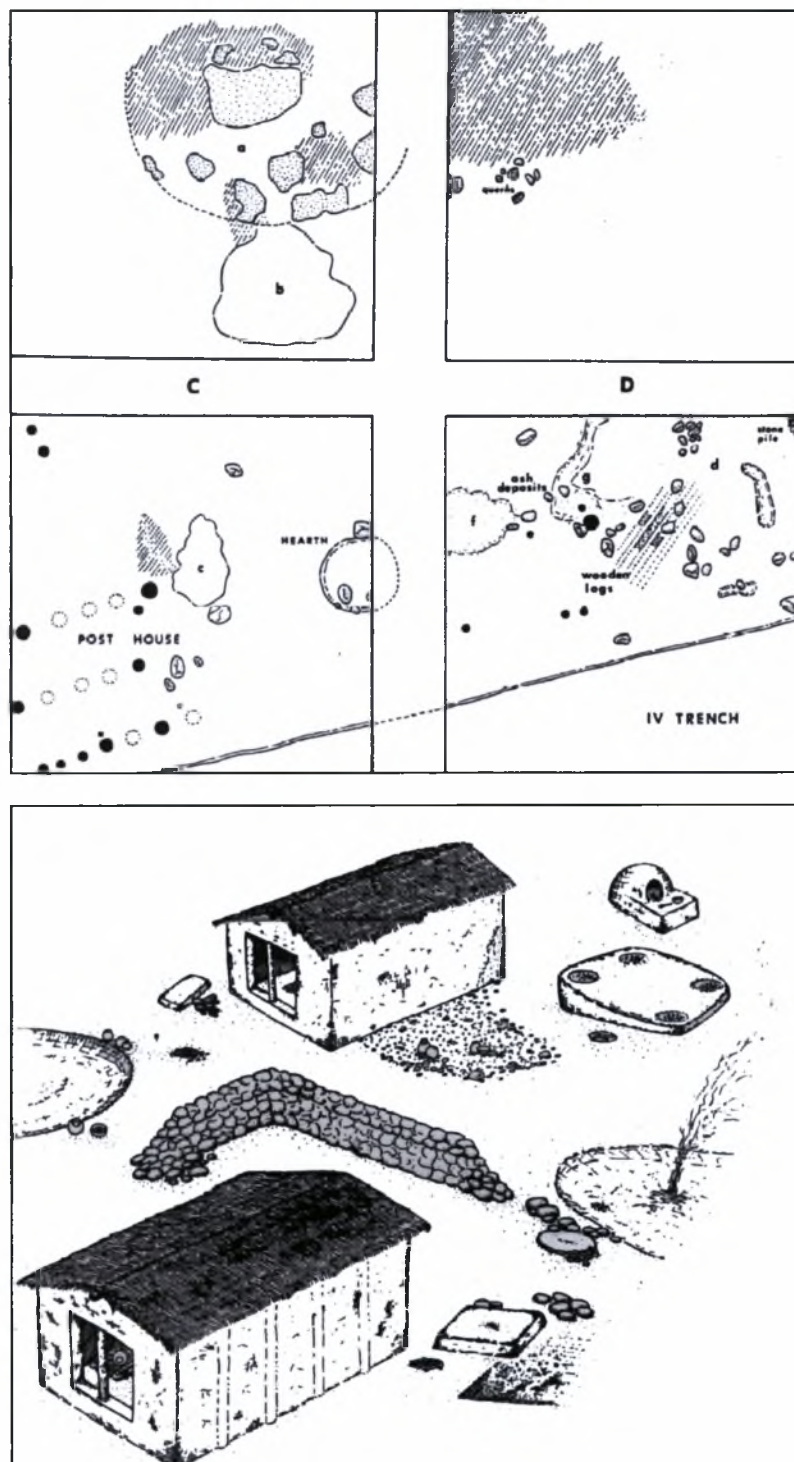
Εικόνα 6. Χοιροκοιτία. Σχεδιαστική αναπαράσταση μιας εκ των εισόδων του οικισμού (Bryan 1996: εικ. 8)

Εικόνα 7. Ιεριχώ. Σχεδιαστική αποκατάσταση του συστήματος οριοθέτησης της προνεολιθικής εγκατάστασης και άποψη του αποκαλούμενου «πύργου» (Smith 1998: 2, 3)

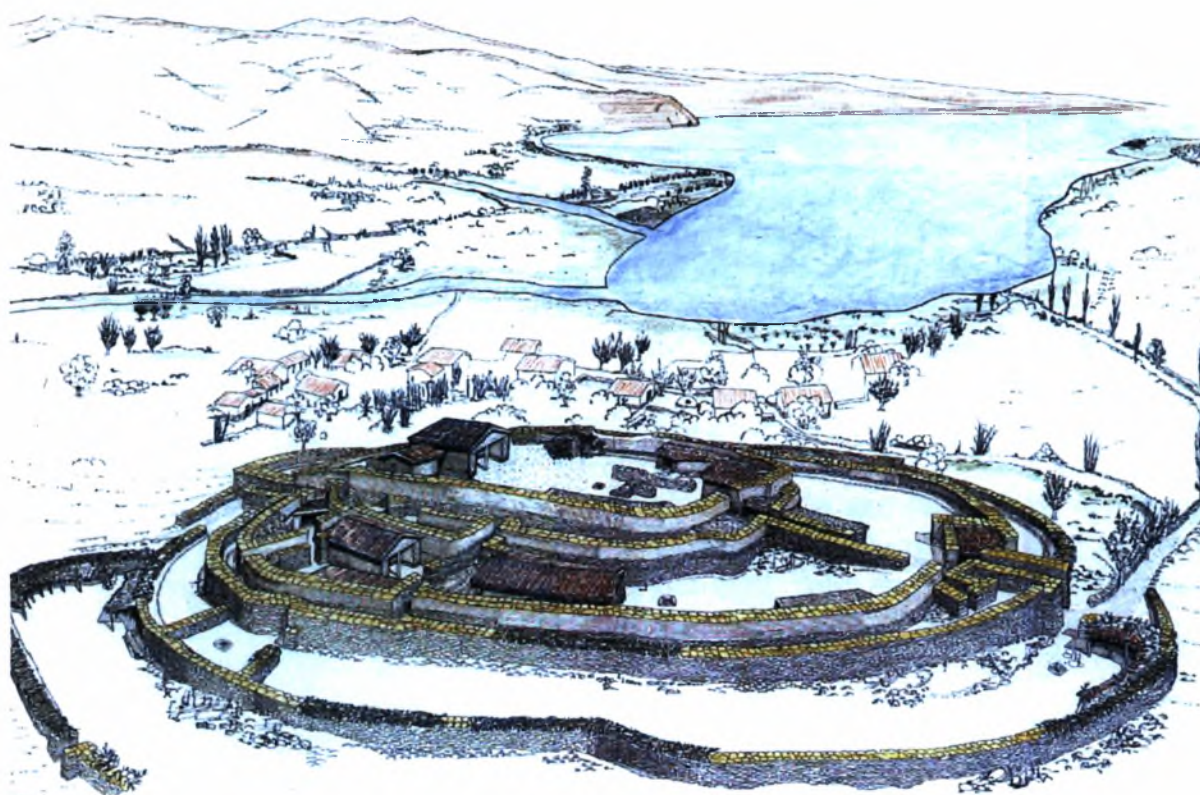
Εικόνα 8. Ορθογώνιο, υπέργειο κτίσμα από την εγκατάσταση της Slatina (Bailey 2000: fig. 2.4)

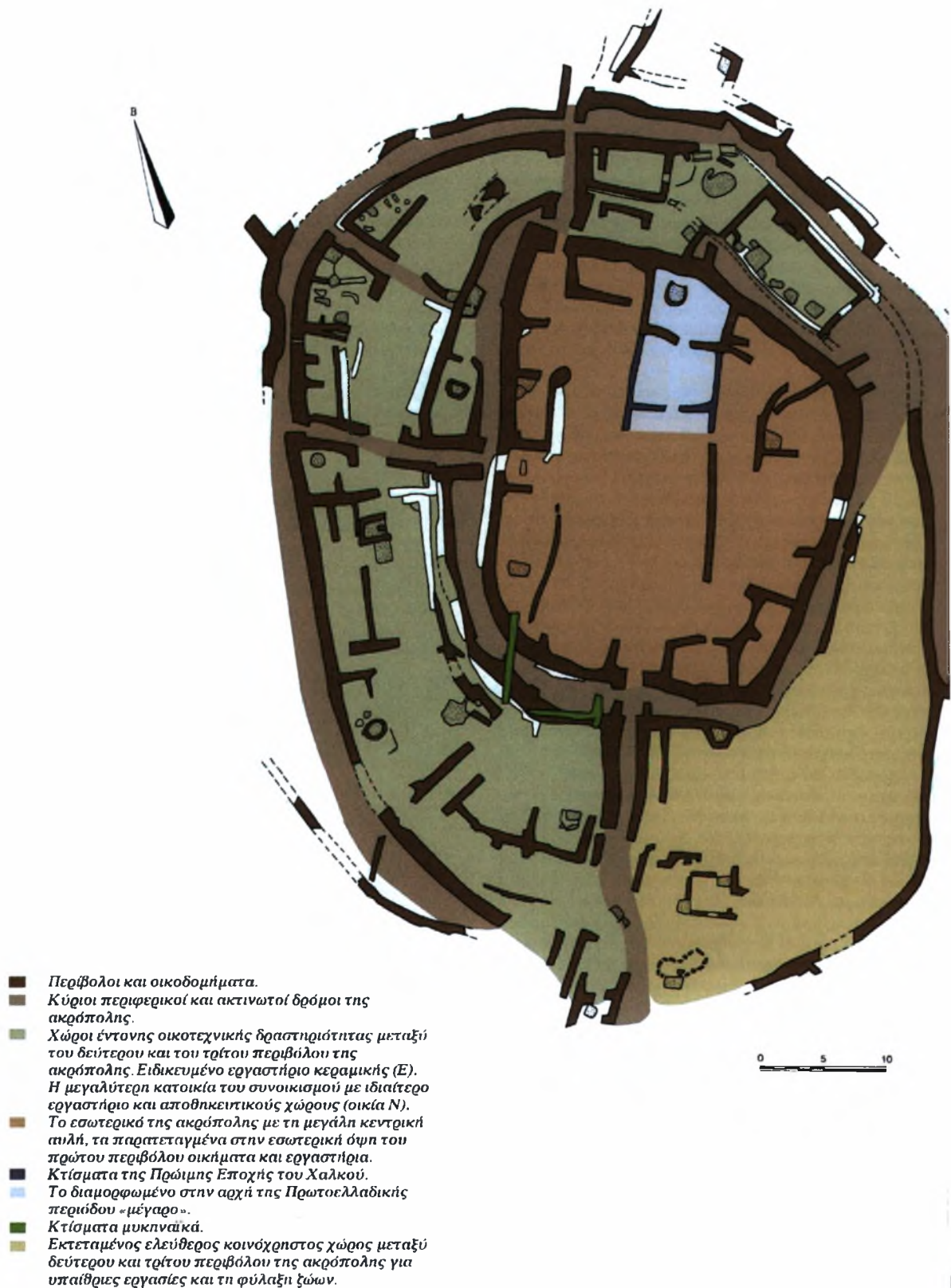
Εικόνα 9. Χαρακτηριστικές οικιστικές φάσεις του Αχλλείου (IIb και IIIb) (Winn *et al.* 1989: fig. 4.11, 4.20)

Εικόνα 10. Πευκάκια Μαγούλα. Τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης (Maran 1995: abb. 1)

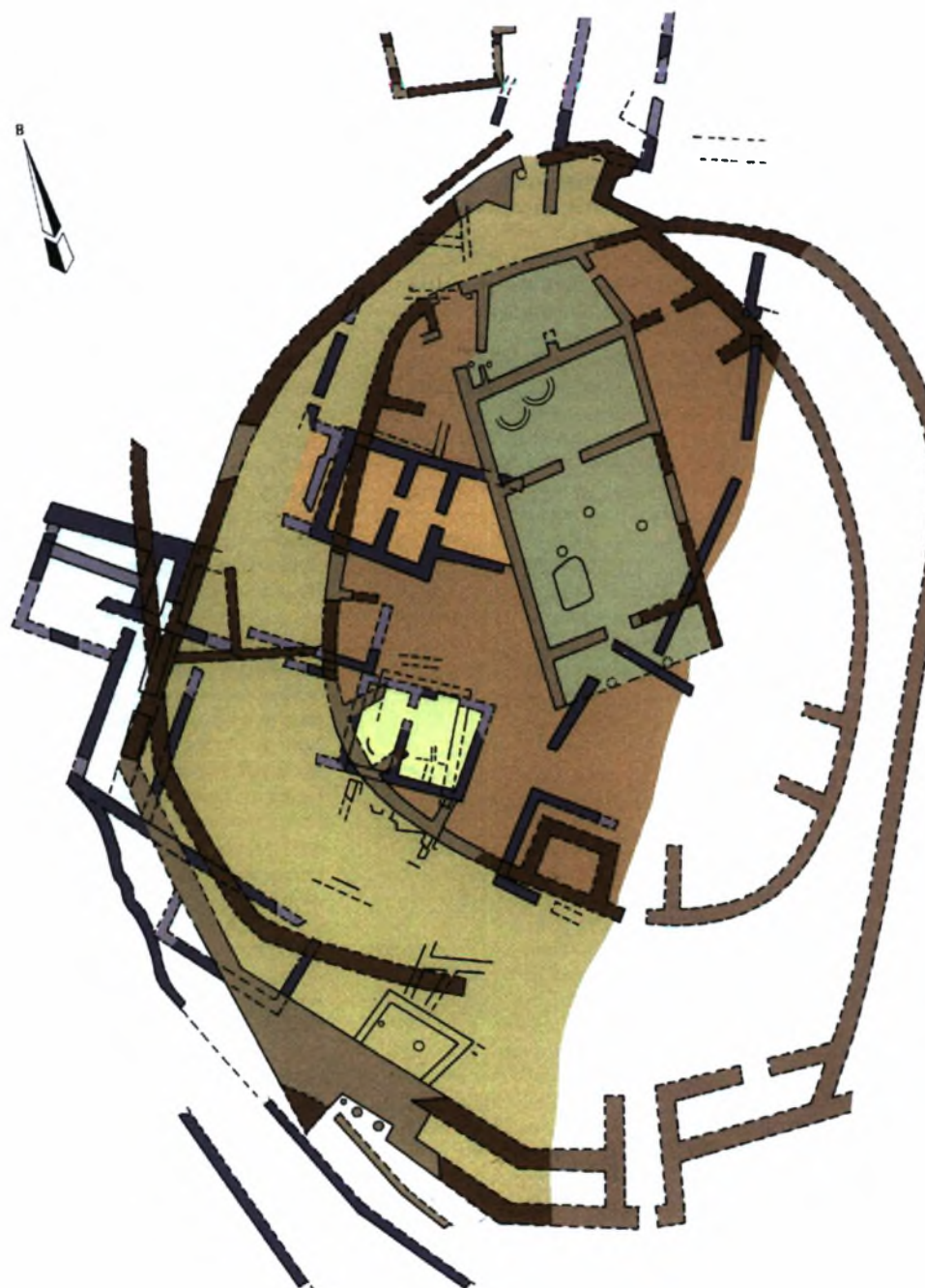
Εικόνα 11. Διμήνη. Ο γήλοφος με τα κατάλοιπα της εγκατάστασης και σχεδιαστική αποκατάσταση του οικισμού της Νεότερης Νεολιθικής (Αδρύμη 1999: 5, 7).

Εικόνα 12. Διμήνη. Κάτοψη της «ακρόπολης». Διακρίνονται οι έξι περιβόλοι που περιγράφουν και διαιρούν τον ενδοκοινοτικό χώρο της εγκατάστασης (Κωτσάκης 1996: εικ. 11)

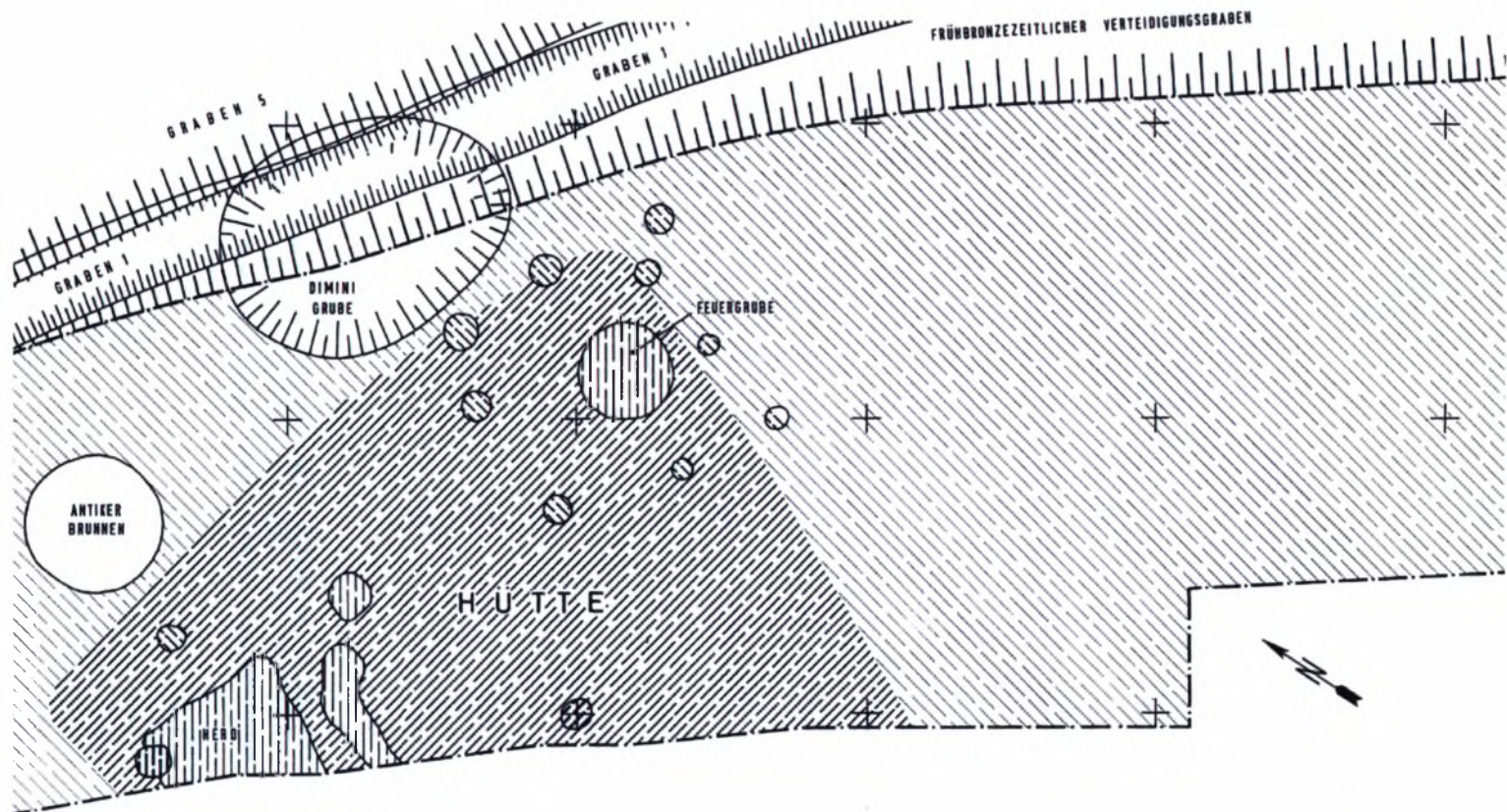

Εικόνα 13. Σέσκλο. Οι νεολιθικές εγκαταστάσεις (Wijnen 1982: fig. 1)

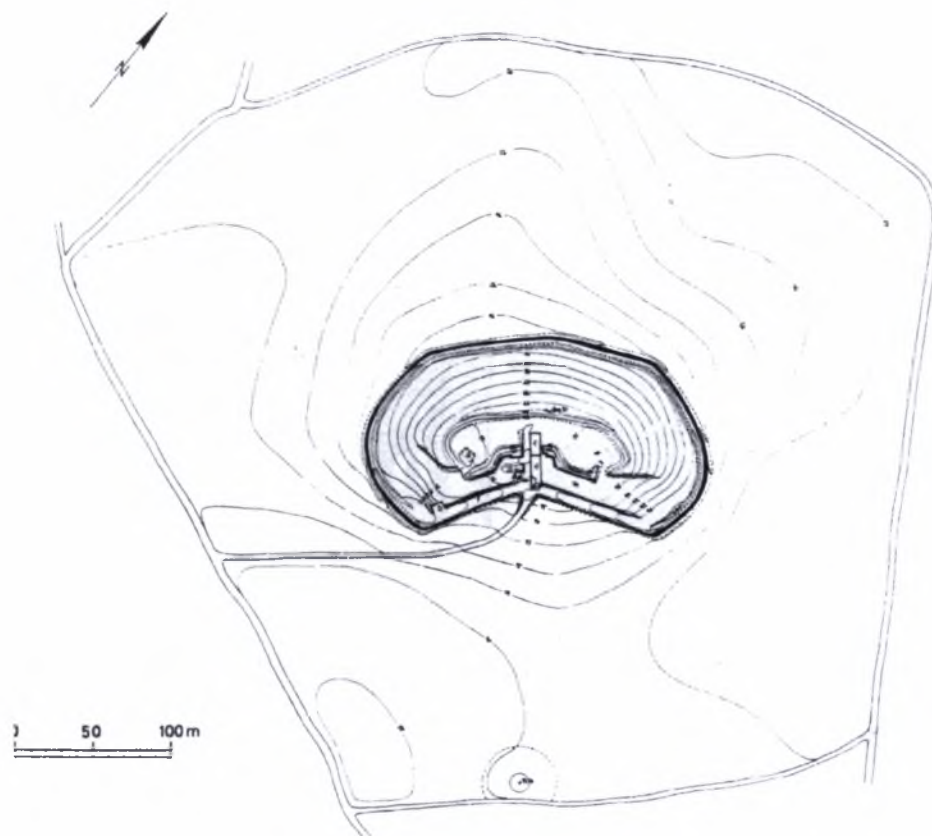

- Κτίσματα της MN.
- Μεγαροειδές οικοδόμημα της MN.
- Εργαστήριο κεραμικής με υπερώο της MN.
- Περιβόλοι και κτίσματα της NN (φάση Κλασικό Διμήνι).
- Υποθετική διάταξη των περιβόλων στο κατεστραμμένο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης.
- Το «μέγαρο» της NN.
- Το εσωτερικό της ακρόπολης.
- Ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος μεταξύ πρώτου και δεύτερου περιβόλου της ακρόπολης.

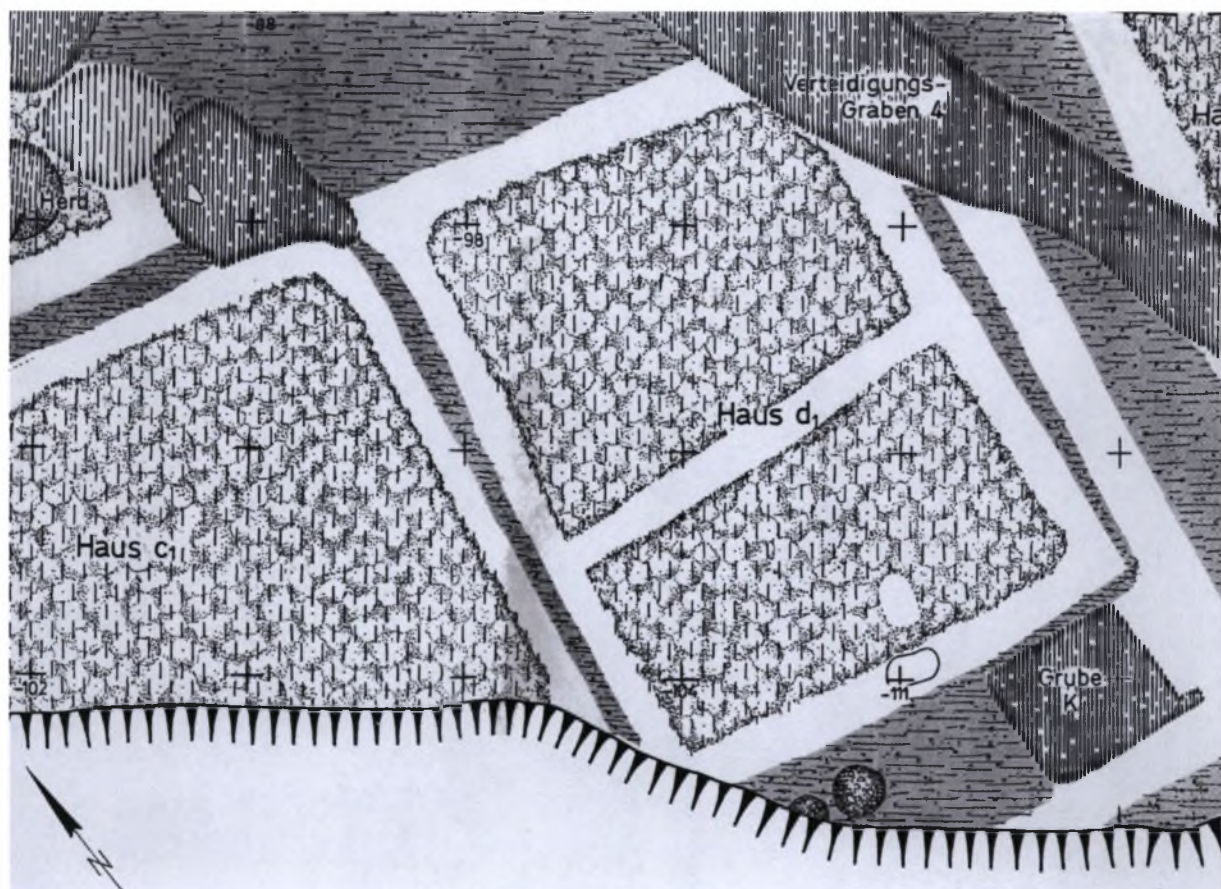
Εικόνα 14. Σέσκλο. Κάτοψη της «ακρόπολης». Διακρίνεται το σύστημα οριοθέτησης της NN, αλλά και τμήματα των λιθοκτιστων περιβόλων της MN (Κωτσάκης 1996: εικ. 10)

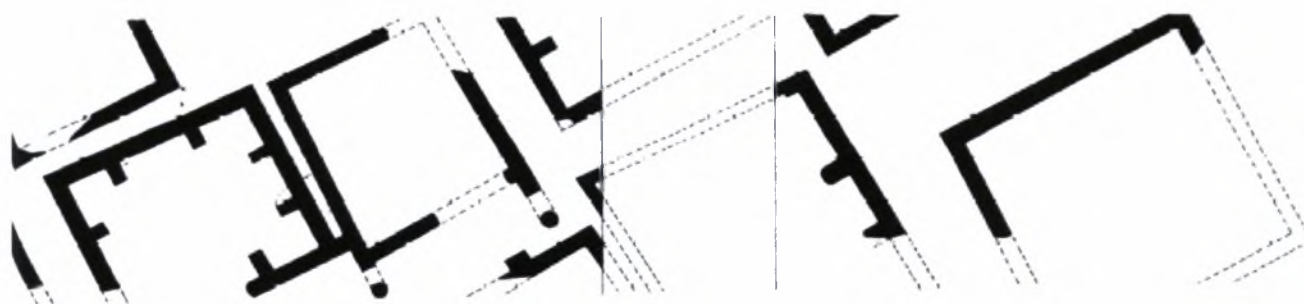
Εικόνα 15. Άργισσα. Κτίσματα της πρωτοαγροτικής εγκατάστασης. Απεικονίζονται οι τάφοι της ΠΕΧ, κάποιοι εκ των οποίων, ενδεχομένως, ήταν σε χρήση από τη ΝΝ (Milojčić 1962: Planum XXVIIIb)

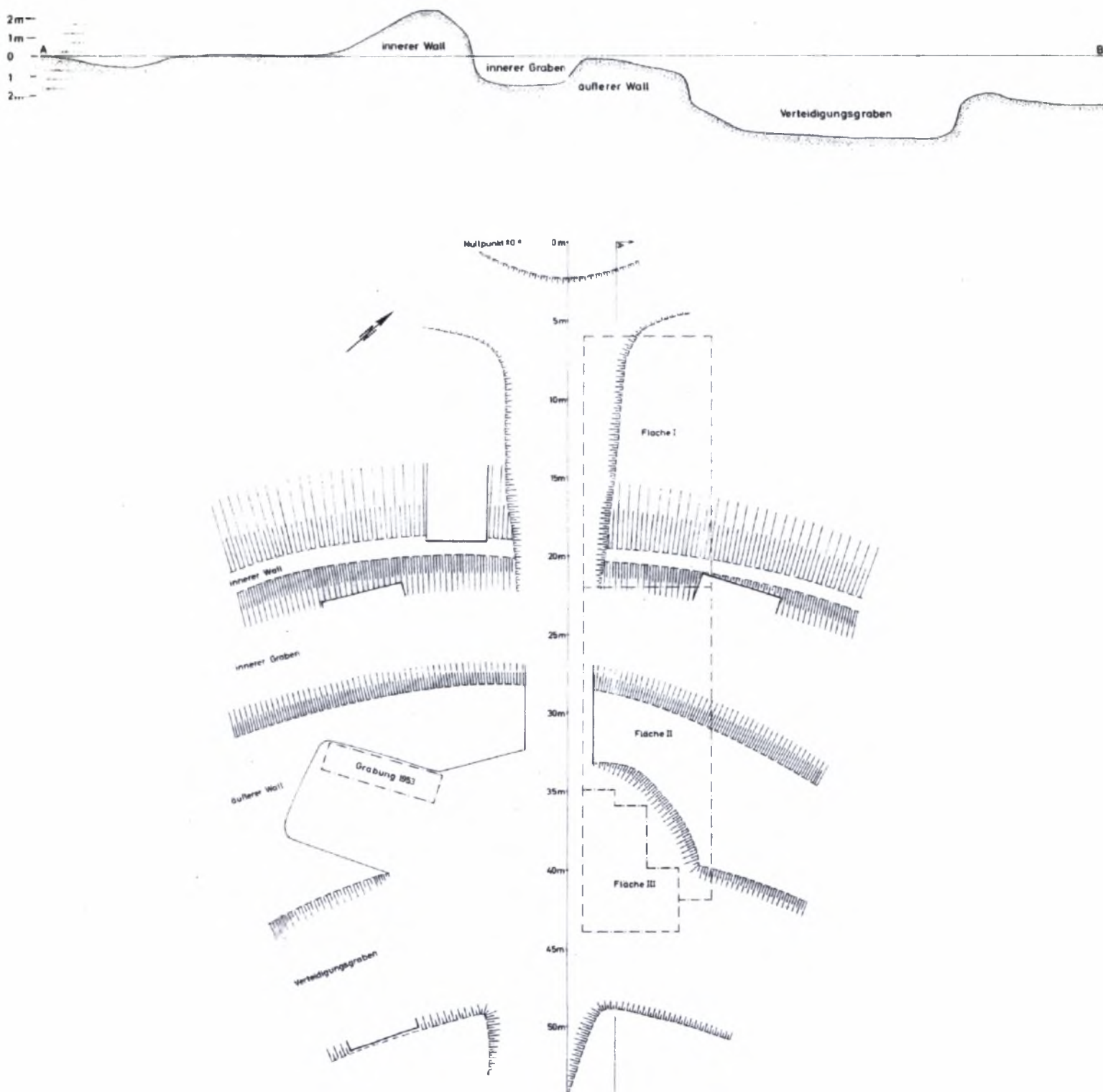
Εικόνα 16. Οτζάκι Μαγούλα. Τοπογραφικό διάγραμμα του γηλόφου (Milojčić 1983β: Plan I)

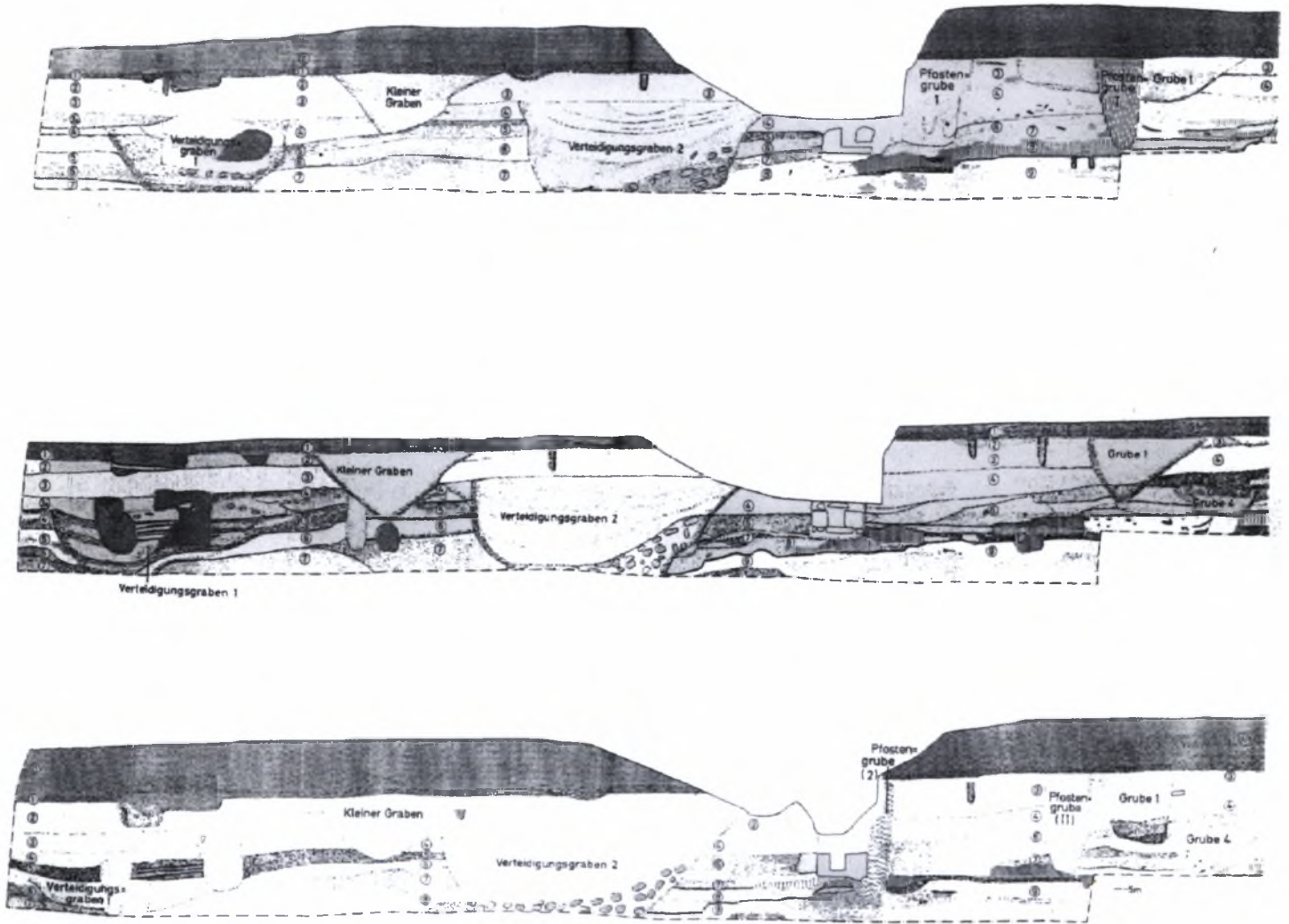
Εικόνα 17. Οτζάκι Μαγούλα. Οικοδομικές φάσεις των κτισμάτων c και d, της MN. Διακρίνεται η τάφος 4 της NN (Milojevic 1983α: Planum 5).

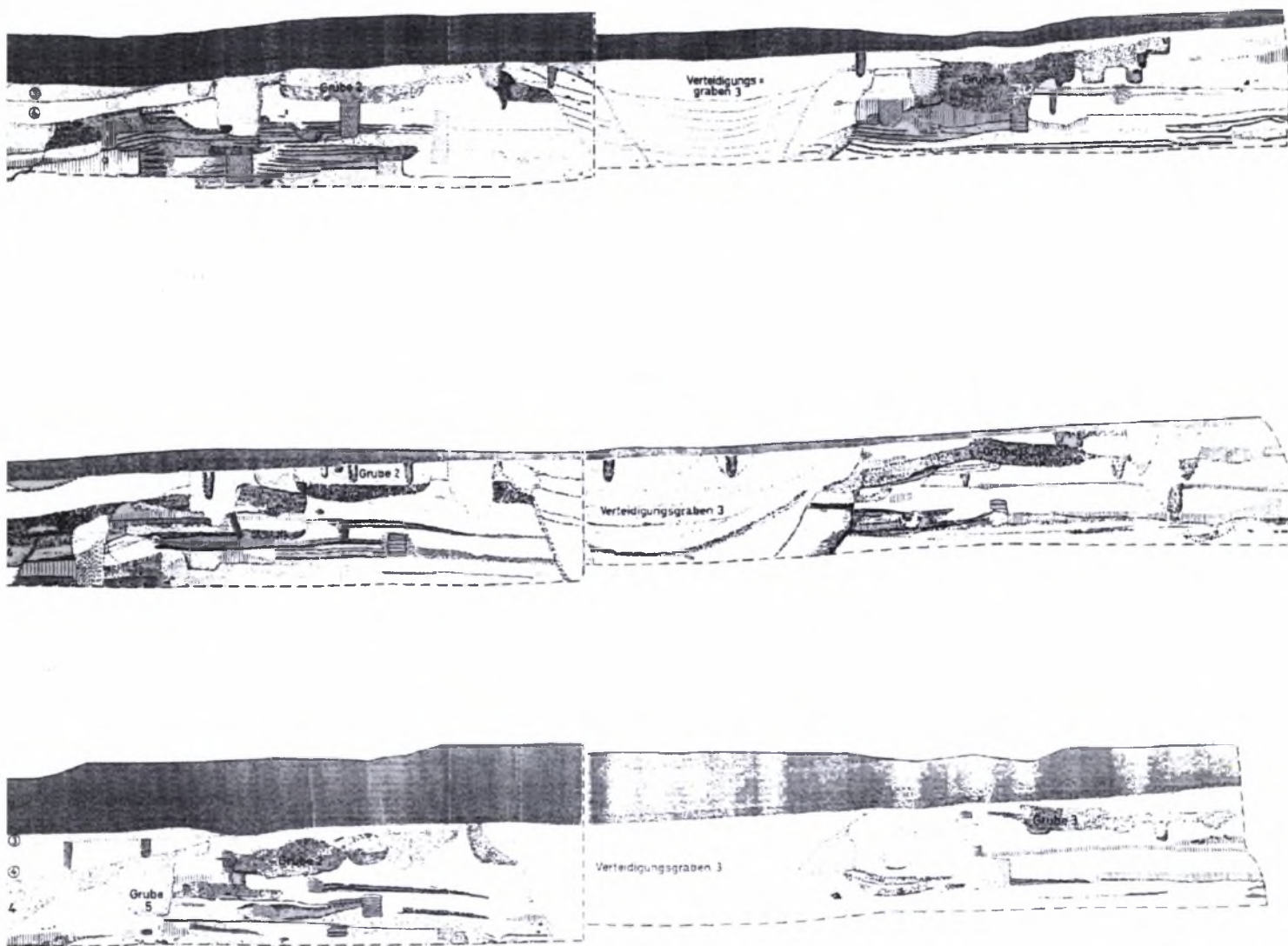
Εικόνα 18. Οτζάκι Μαγούλα. Συνολική κάτοψη της εγκατάστασης της MN (Milojevic 1971 Planum I)

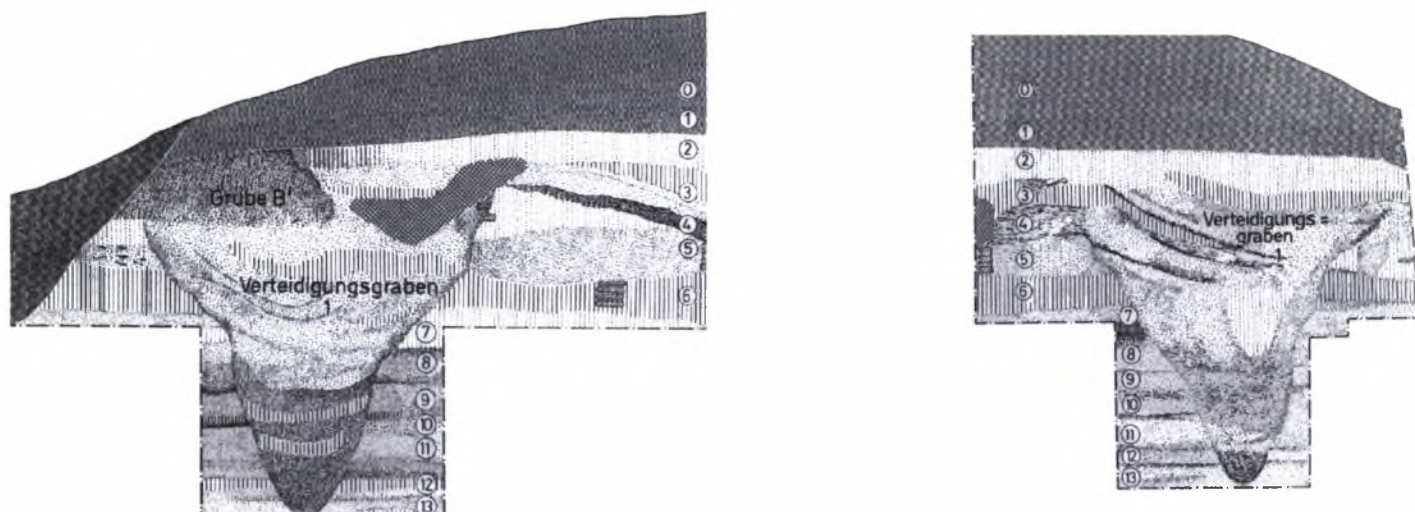
Εικόνα 19. Οτζάκι Μαγούλα. Η διαδοχή των κατασκευών οριοθέτησης της εγκατάστασης της NN και τοπογραφικό διάγραμμα, όπου σημειώνονται οι κατασκευές οριοθέτησης του οικισμού της NN (Milojčić 1971: Plan II).

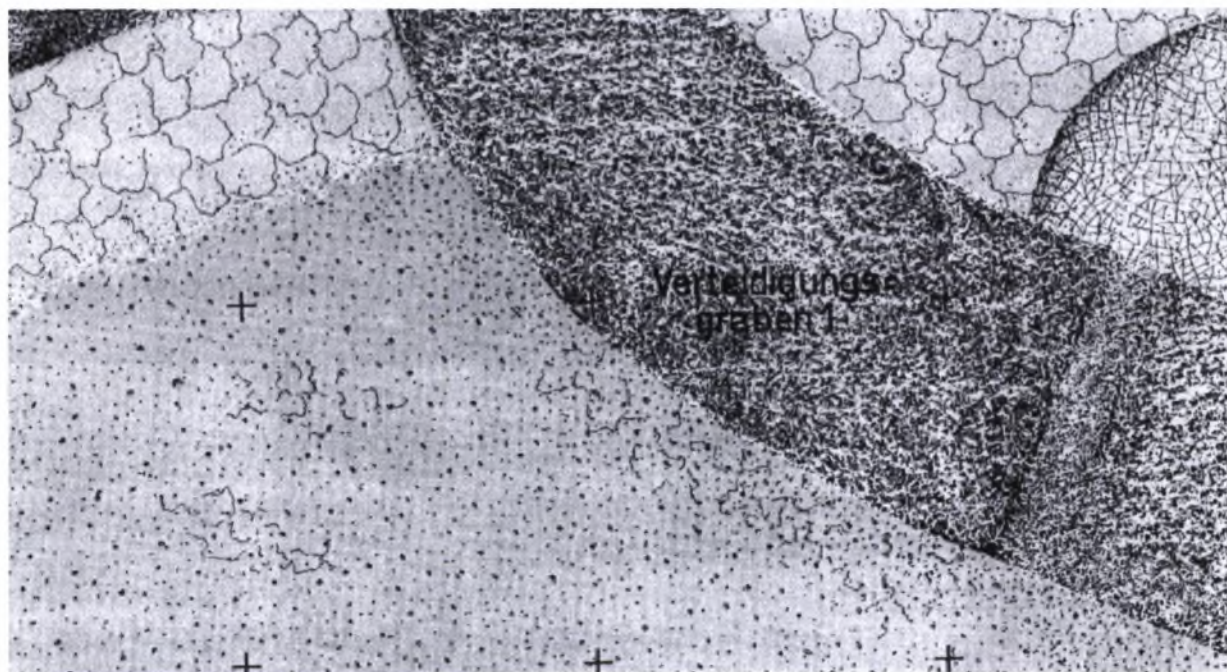
Εικόνα 20. Η στρωματογραφία στην Οτζάκι Μαγούλα (Gröbes Profil 1-3) (Milojčić 1983β: Plan XV)

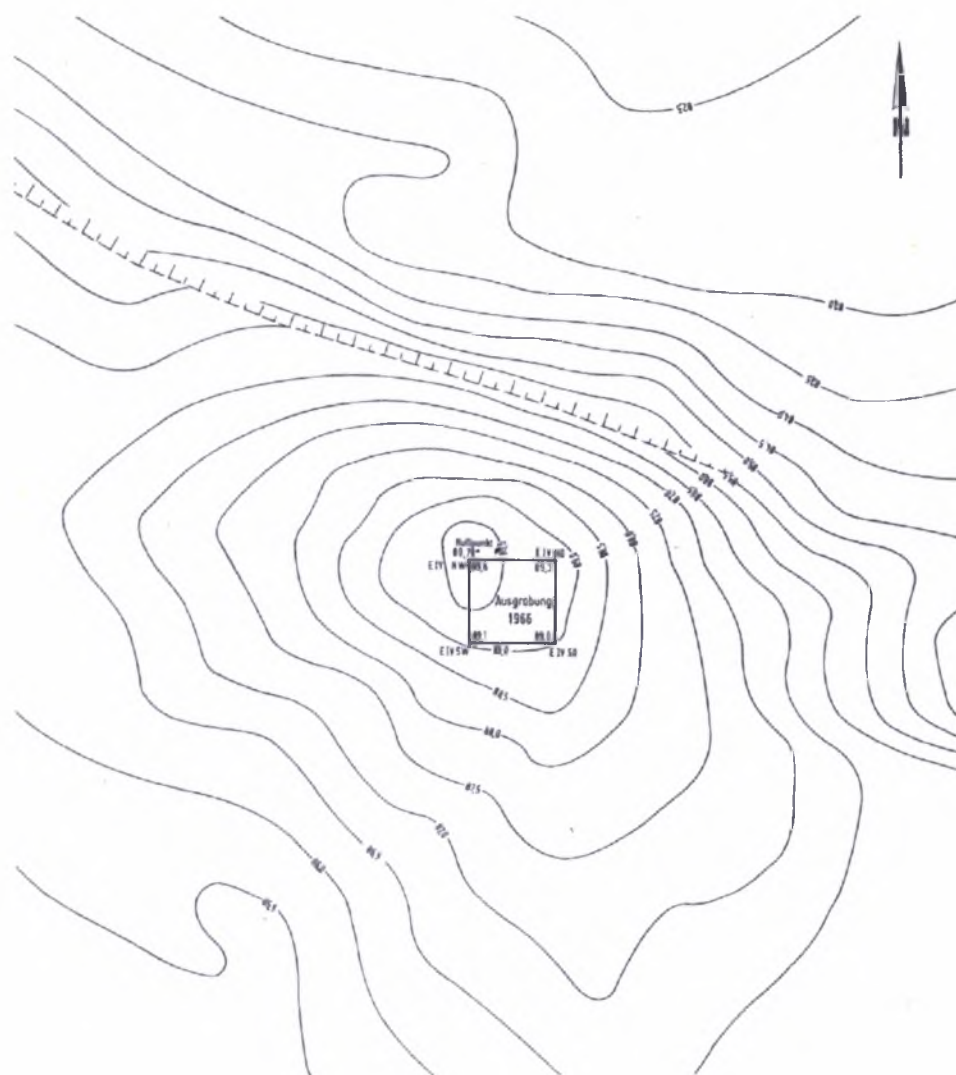
Εικόνα 21. Η στρωματογραφία στην Οτζάκι Μαγούλα (Gröbes Profil 1-3) (Milojčić 1983β: Plan XV)

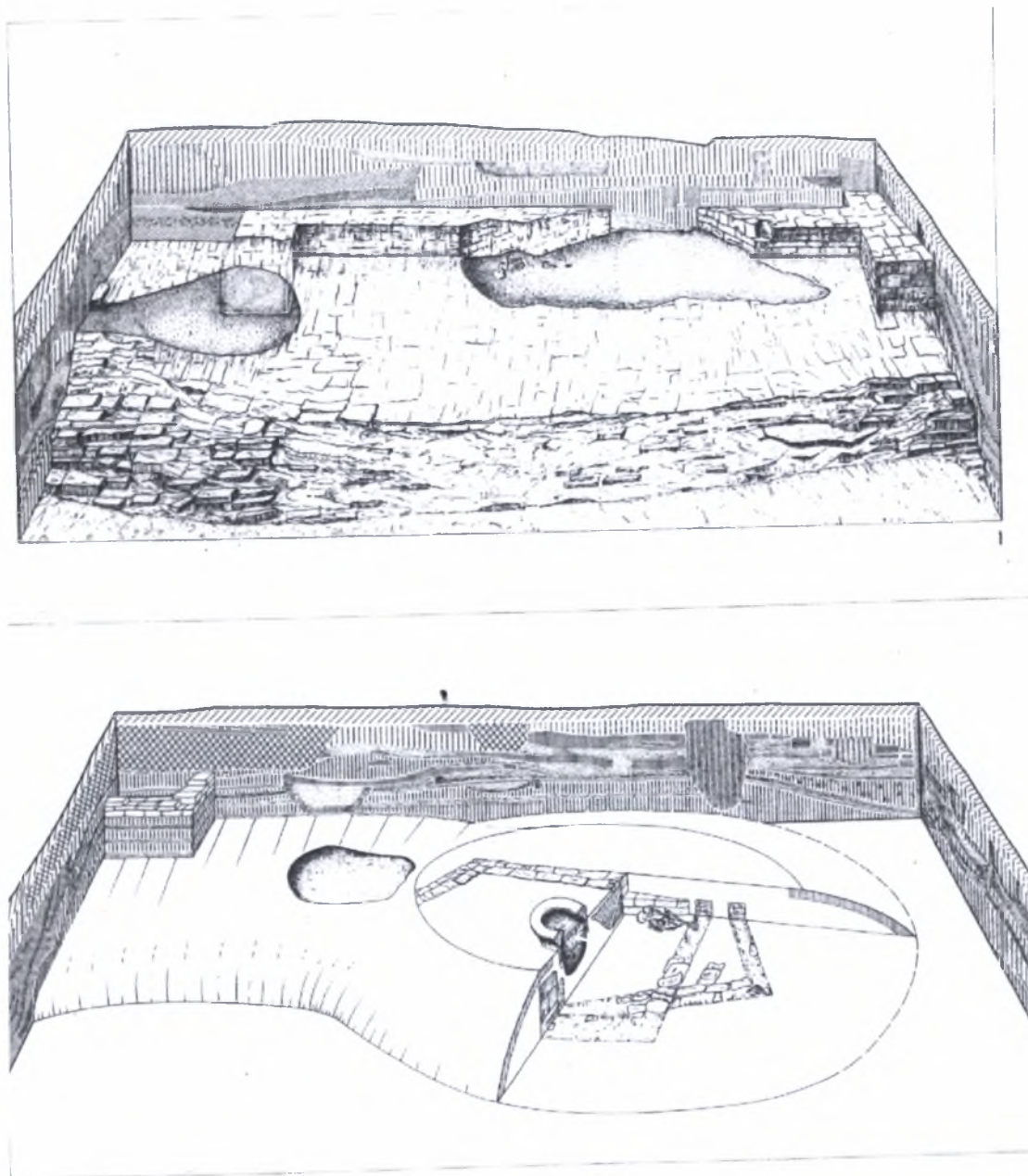
Εικόνα 22. Οτζάκι Μαγούλα. Στραματογραφία της τομής IV (Δυτικός μάρτυρας) (Milojčić 1983β: Plan XIII)

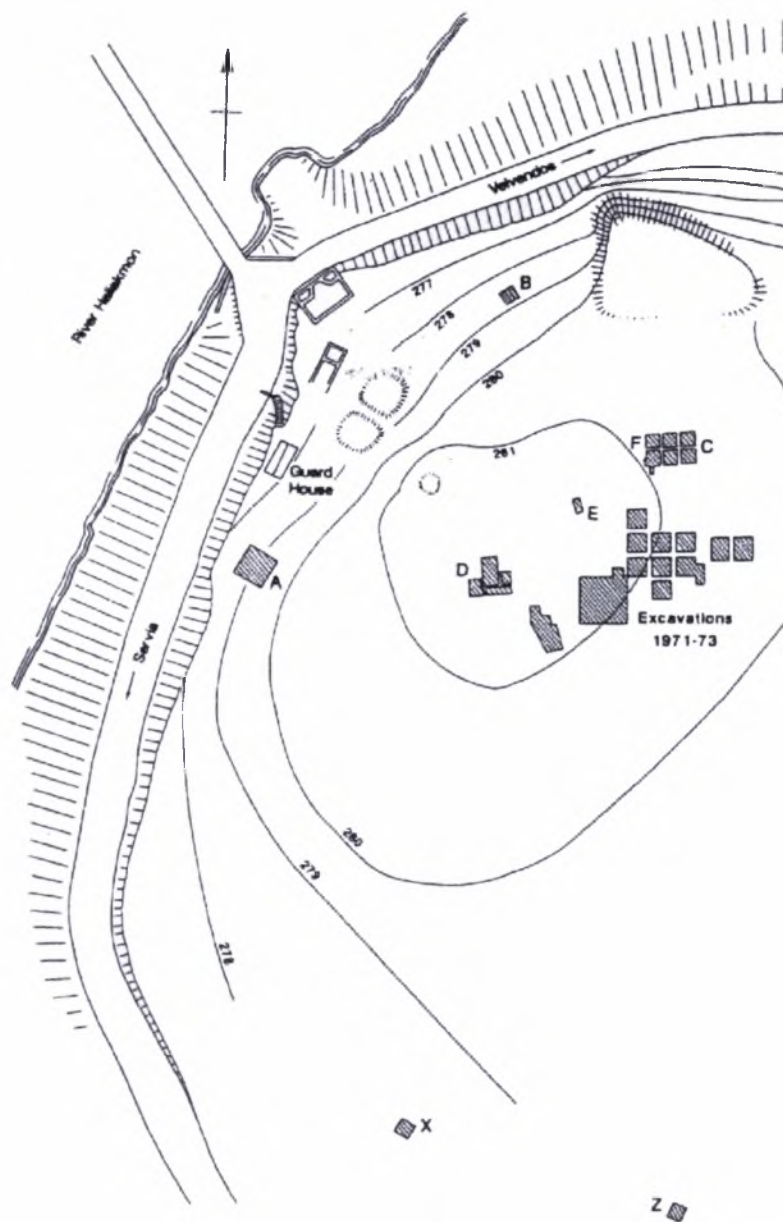
Εικόνα 23. Οτζάκι Μαγούλα. Η πορεία της τάφρου 1 (Milojčić 1983β: XII)

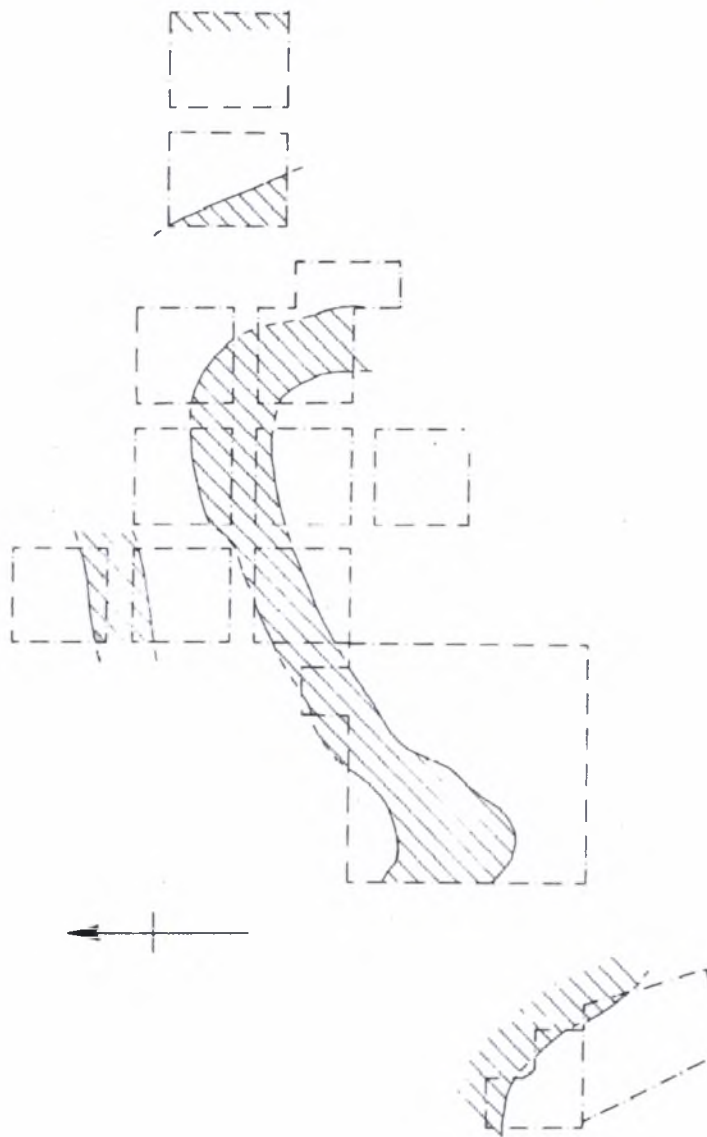
Εικόνα 24. Αγία Σοφία Μαγούλα. Τοπογραφικό διάγραμμα του τεχνητού γηλόφου και της ευρύτερης περιοχής (Milojčić 1976: Tafel I)

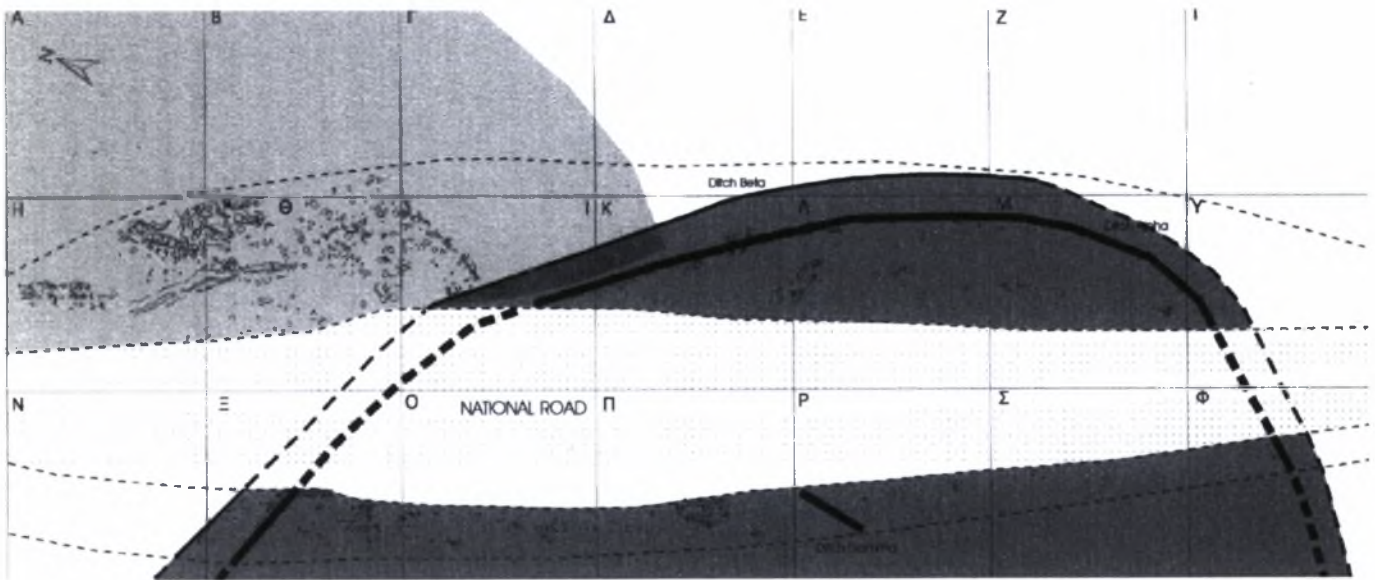
Εικόνα 25. Αγία Σοφία Μαγούλα. Το αποκαλούμενο «μέγαρο» στο κεντρικό τμήμα του γηλόφου (Milojčić 1976: Tafel 2)

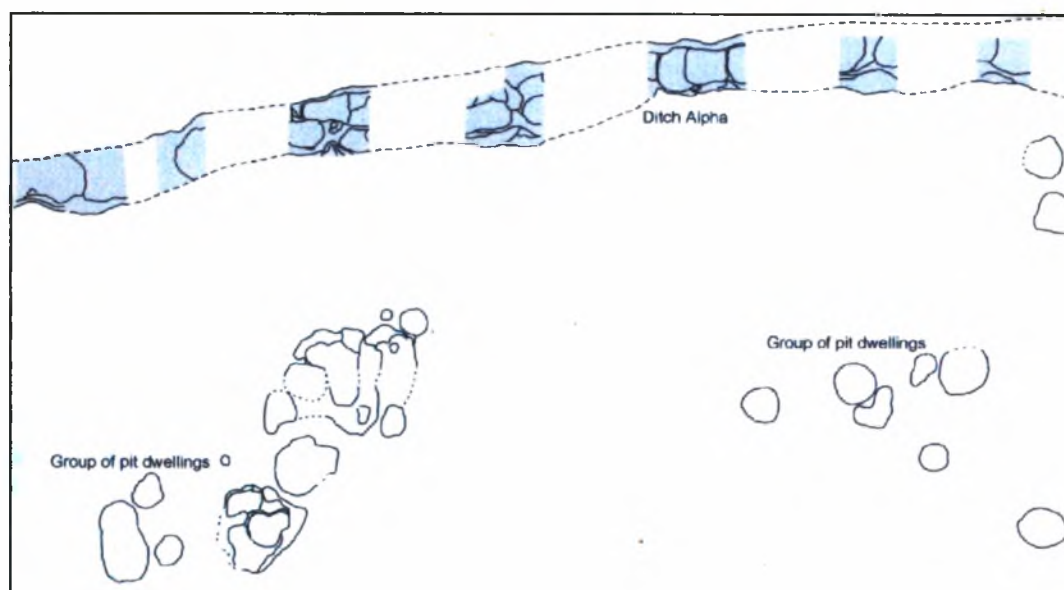
Εικόνα 26. Σέρβια. Τοπογραφικό της θέσης και των ανασκαφικών τομών (Ridley *et al.* 2000: fig. 1.2)

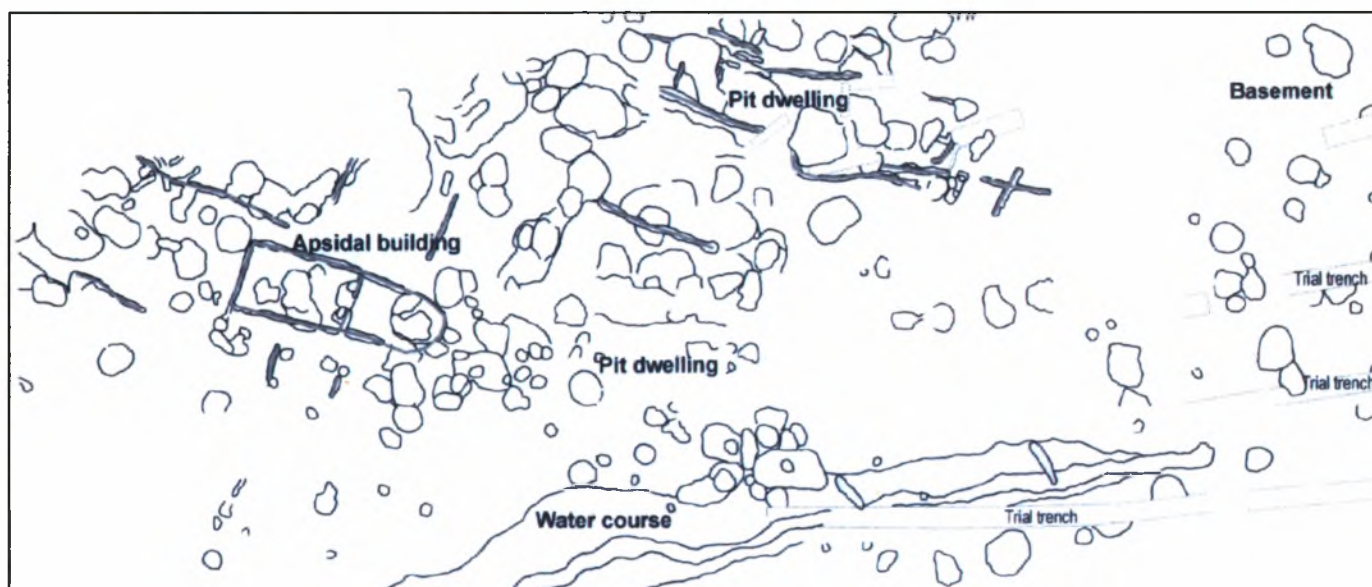
Εικόνα 27. Οι τάφοι της ΠΕΧ (οικιστική φάση 8) (Ridley *et al.* 2000: fig. 2.12)

Εικόνα 28. Μακρύγιαλος. Τοπογραφικό διάγραμμα της ερευνηθείσας περιοχής (Pappa and Besios 1999: fig. 7.3)

Εικόνα 29. Μακρύγιαλος Ι. Κάτοψη της εγκατάστασης. Διακρίνονται οι υπόσκαφες κατοικίες και η τάφος Α' (Papa *et al.* 1999: fig. 7.4)

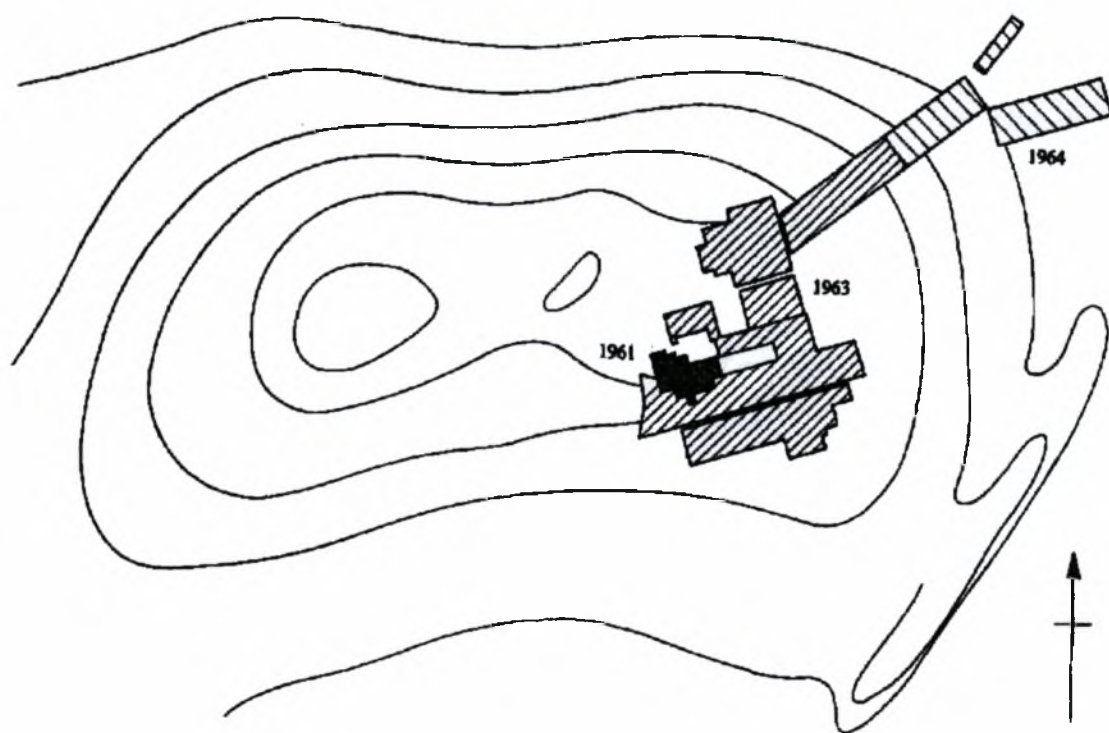
Εικόνα 30. Μακρύγιαλος ΙΙ. Κάτοψη της εγκατάστασης. Η φυσική κοίτη της νεροσυρμής είχε διαμορφωθεί σε τάφρο (Papa *et al.* 1999: fig. 7.3, 7.6)

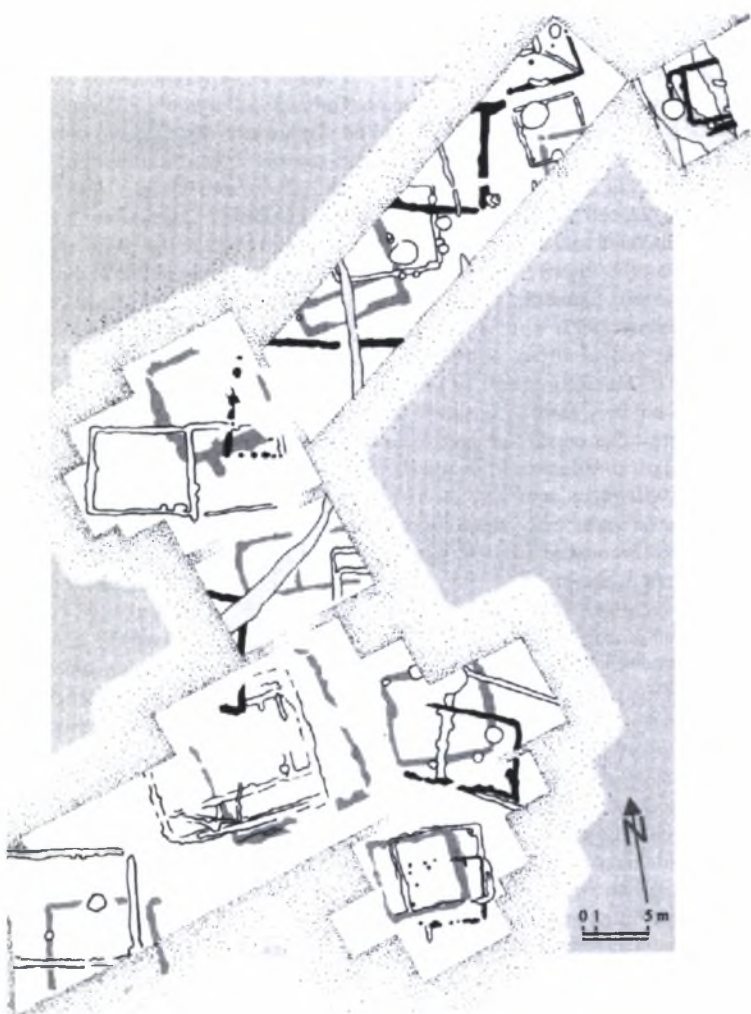
Εικόνα 31. Μακρύγιαλος. Ψηφιακές αναπαραστάσεις υπόσκαφων κτισμάτων (Παπά 1997)

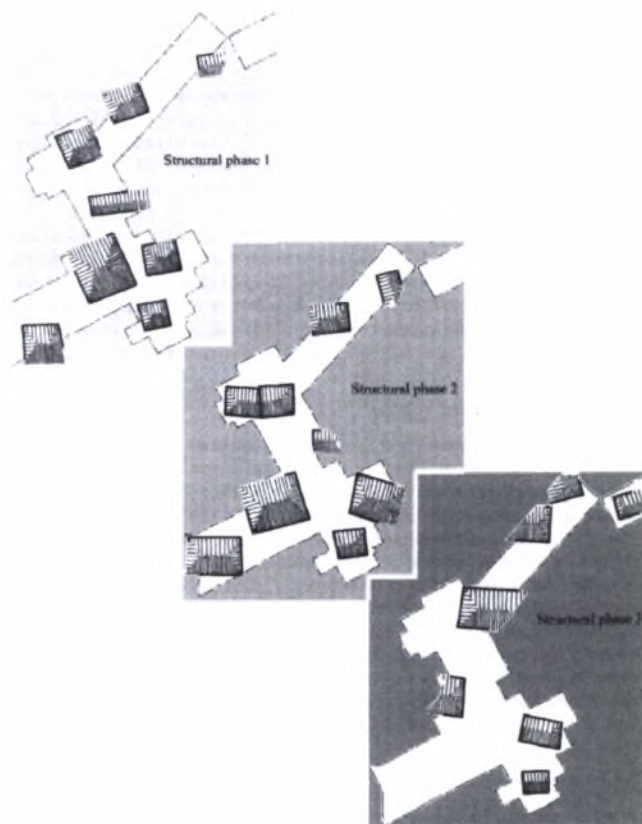
Εικόνα 32. Μακρύγιαλος Ι. Οι αρχικές κατασκευαστικές φάσεις της τάφρου Α' και η τάφος Β' (Μπέσιος και Παππά 1997: Εικ. 2; Μπέσιος και Παππά 1998γ: 2)

Εικόνα 33. Νέα Νικομήδεια. Τοπογραφικό διάγραμμα του τεχνητού γηλόφου και των ανασκαφικών τομών (Pyke and Yiouni, 1996: fig. 1.2)

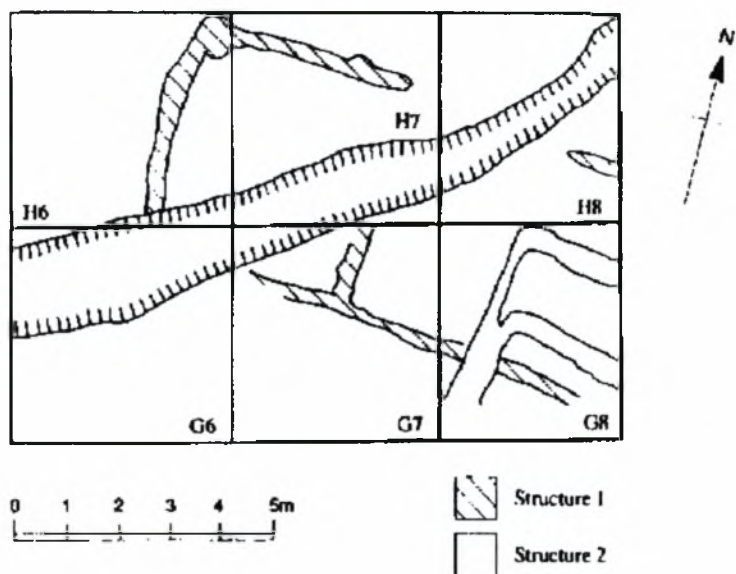

(α)

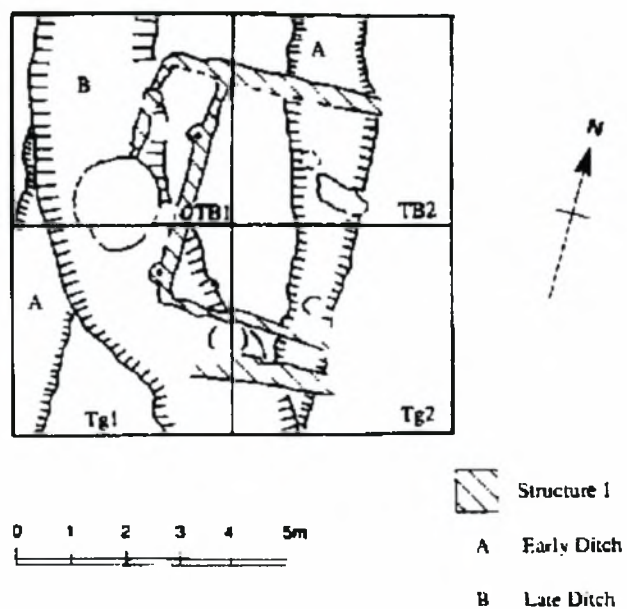

(β)

Εικόνα 34. Νέα Νικομήδεια. (α) Κάτοψη του συνόλου των οικοδομικών φάσεων της εγκατάστασης της ΑΝ. Η κεντρική τάφος ανήκει στην εγκατάσταση της ΝΝ (β) Σχεδιαστική αποκατάσταση των επιμέρους οικοδομικών φάσεων του οικισμού της ΑΝ (Perlès 2001: fig. 9.1, 9.2)

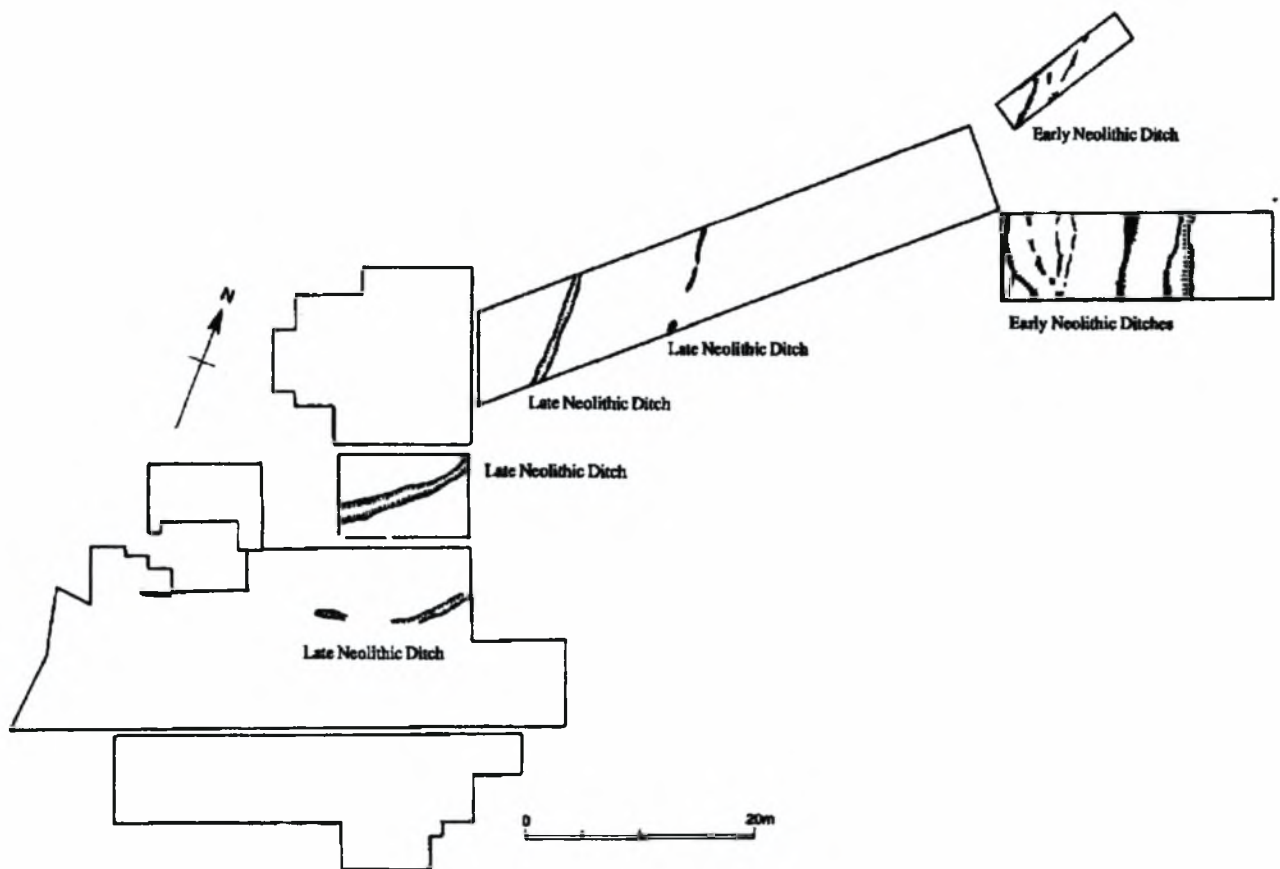

(α)

(β)

Εικόνα 35. Νέα Νικομήδεια. Λεπτομέρεια της πορείας των τάφων. (α) Η τάφος της NN, (β) οι τάφοι της AN (Pyke and Yiouni. 1996: fig.2.11, 2.15)

Εικόνα 36. Νέα Νικομήδεια. Οι τάφροι της AN και NN (Pyke and Yiouni 1996: fig. 3.3)

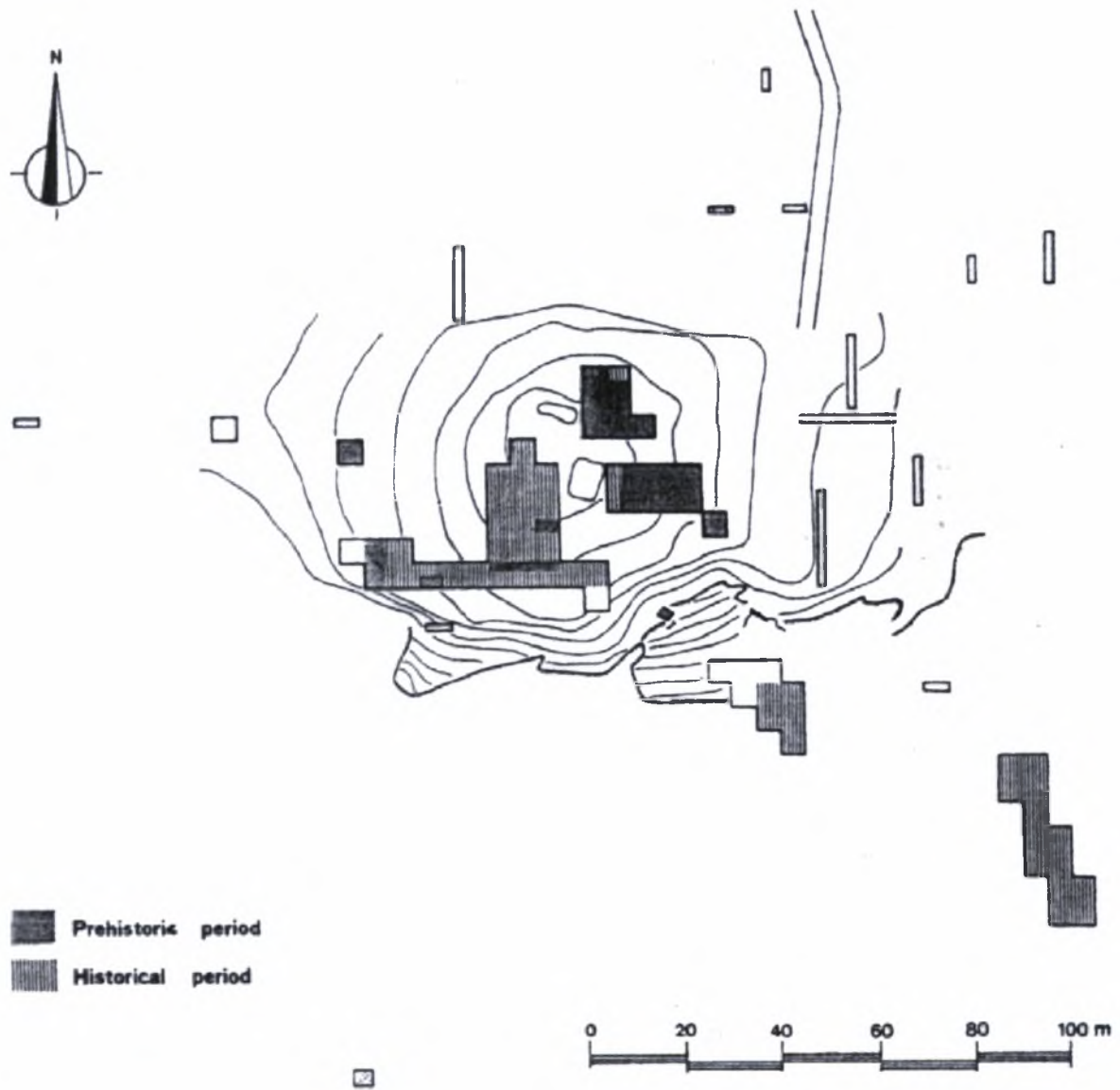
Εικόνα 37. Μάνδαλο. (α) Τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης και των ανασκαφικών τομών και, (β) Αποκατάσταση της πορείας του εσωτερικού λιθόκτιστου περιβόλου (Παπαευθυμίου και Πιλάλη 1988: σχ. 1, 2)

Εικόνα 38. Μάνδαλο. Κατάλοιπα λίθινου περιβόλου (Παπαευθυμίου και Πιλάλη, 1988: εικ. 1)

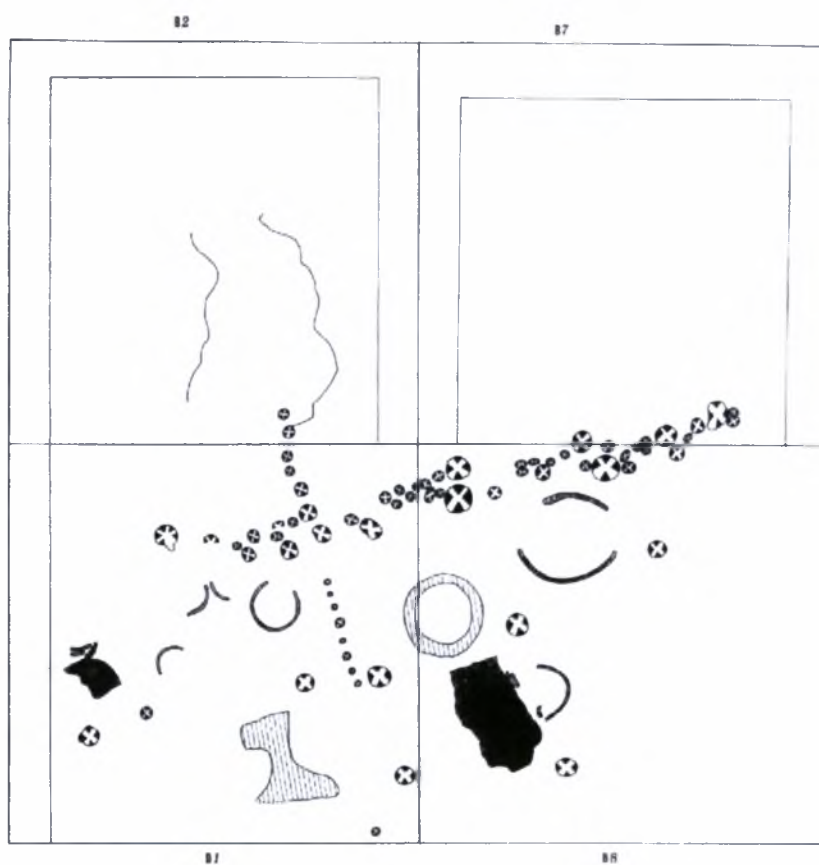
Εικόνα 39. Τοπογραφικό διάγραμμα της Παλιάς Αγοράς της σύγχρονης πόλης των Γιαννιτσών. Το σκιασμένο τμήμα αφορά στα πιθανολογούμενα όρια της νεολιθικής εγκατάστασης (Χρυσοστόμου 1992: σχ. 1)

Εικόνα 40. Μάκη. Τοπογραφικό διάγραμμα της τούμπας και των ανασκαφικών τομών (Efstratiou *et al.* 1998: fig. 4)

(α)

(β)

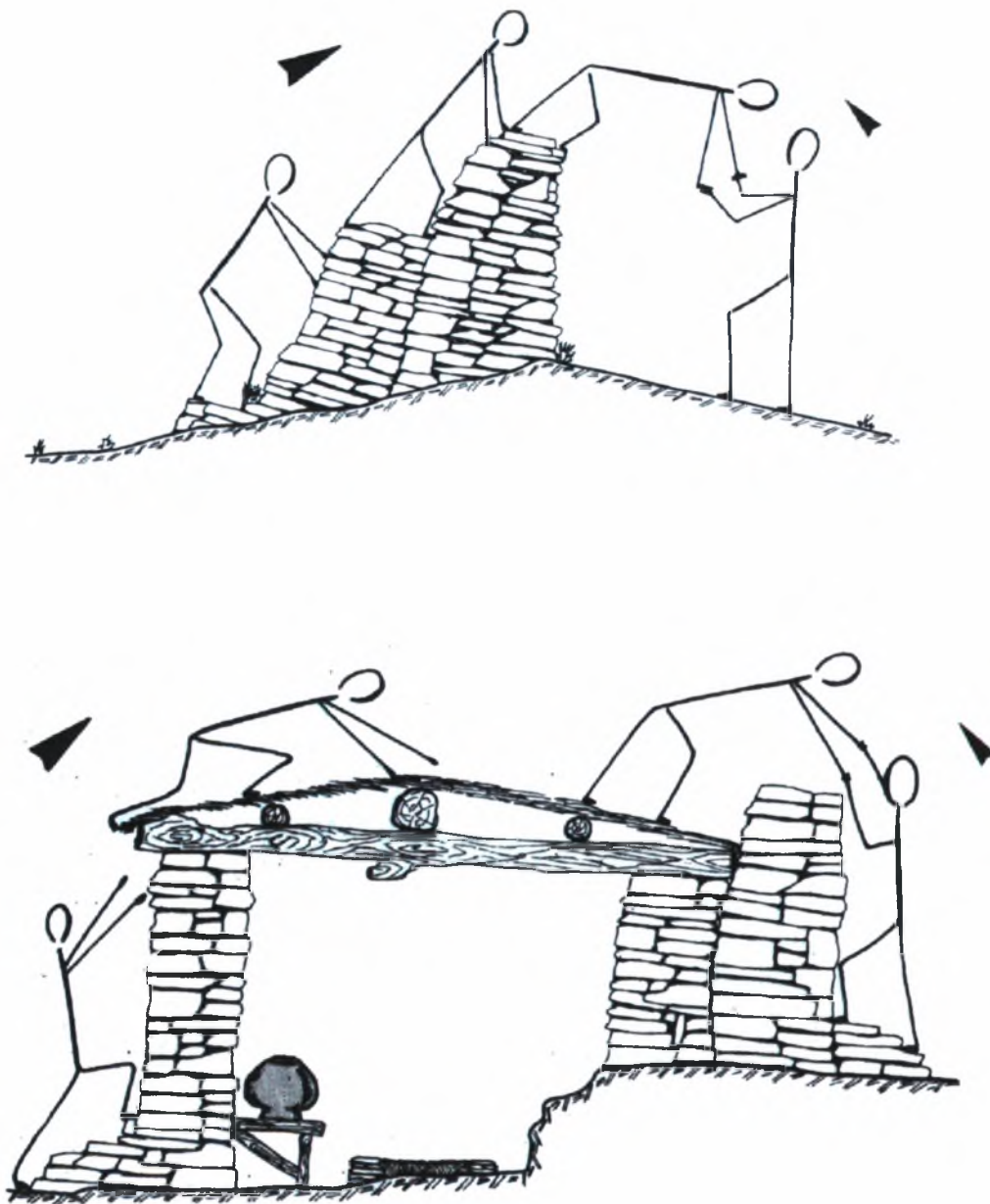
Εικόνα 41. Μάκρη (α) πασσαλόπηκτα κτίσματα στον κύριο χώρο της νεολιθικής εγκατάστασης (β) Το «σύμπλεγμα» των αποθηκευτικών χώρων (Ευστρατίου και Καλλιντζή 1998: σχ. 5, 6)

Εικόνα 42. Μάκρη. αποκάλυψη τμήματος του λίθινου περιβόλου (Ευστρατίου 1992: εικ. 8)

Εικόνα 43. Άψαλος Κάτοψη της νεολιθικής εγκατάστασης. Διακρίνονται στα δύο άκρα τμήματα των αποκαλυφθέντων ορυγμάτων που ταυτίζονται με τάφρους (Χρυσστόμου κ. ά. 2002: σχ. 2)

Εικόνα 44. Υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση, που αποδεικνύει πως οι λιθόκτιστοι περίβολοι της εγκατάστασης του Διμηνίου, όχι μόνο δεν ενίσχυναν την άμυνα της θέσης, αλλά, αντιθέτως, της δημιουργούσαν τρωτά σημεία (Χουρμουζιάδης 1993: Εικ. 3, 4)